

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

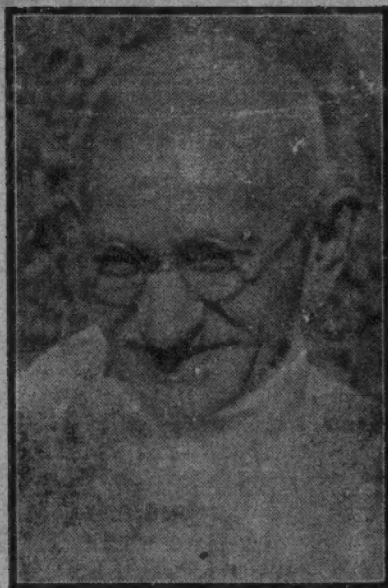
અનુક્રમાંક ૨૭૩૨૧

કિંમત ૩-૦૦

ગ્રંથનામ જાણી

વર્ગાંક ૯૮૦૦૦૦૦૦

બાપુજી

85

III

1949

118
28 SEP 1949
196

॥ સ્વે સ્વે કર્મણ્ય મિરતઃ સંસિદ્ધિ લભતે નરઃ ॥૪૫॥

બુદ્ધિ યુક્ત કર્મ, ધૃઢ શ્રદ્ધા, અને ધૃઢ નિયમપૂર્વક પોતપોતાના નિયત કર્મ કરવામાં જે મનુષ્ય જીવન સમર્પણ કરે છે, તે અવશ્ય પોતે ધારેલી સિદ્ધિને પોતે જીવતાં જ પ્રાપ્ત કરીને મહીમાવંત બને છે.

લેખક : પ્રેમી

ૐ

વન્દે માતરમ્ ।

કર્મવીર મહાત્મા ગાંધીજીનું આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ
લખાયેલું જીવન ચરિત્ર.

બાપુજી

અદ્વૈત ભાવે બ્રહ્મ તો પ્રકાશે,
બ્રહ્માંડ તેની વિભૂતિ વિકાસે;
દેખાય બન્નેય સ્વરૂપ એક,
છતાં નિરાળાં કૃતિ એજ છેક.

લેખક :

કાશીરામ ભાઈશંકર ઓઝા, (પ્રેમી)
દીકવા ચોકી પાસે સરૈયાની પોળ—અમદાવાદ.

પ્રકાશક :

શ્રીમાળી શુભેચ્છક કાર્યાલય વતી
ત્રંબકલાલ શિવશંકર ત્રિવેદી, M. A.
અમદાવાદ ૭.

સંવત ૨૦૦૫

આવૃત્તિ પહેલી

સને ૧૯૪૯

કિંમત રૂ. ૩-૦-૦

શ્રી જયંતેન્દ્ર મણિશંકર ઓઝા

નં.	પ્રકરણ				પૃષ્ઠ
૧	અમરજ્યોતિ	૧ થી ૮
૨	સકીદ	૯ થી ૧૫
૩	કાગની કુરતા	૧૬ થી ૨૨
૪	પ્રેમનો પડધો	૨૩ થી ૩૧
૫	દૈવી આત્મા	૩૨ થી ૪૧
૬	કર્મચોગી	૪૨ થી ૫૨
૭	ભારતની ભવ્યતા	૫૩ થી ૬૩
૮	સૌરાષ્ટ્રની શ્રેષ્ઠતા	૬૪ થી ૭૨
૯	જન્મ અને બાલ્યકાળ	૭૩ થી ૮૦
૧૦	કુટ કમોતો પશ્ચાત્તાપ	૮૧ થી ૮૬
૧૧	વિલાયત ગમન-એરીસ્ટર થયા	૮૭ થી ૯૨
૧૨	આપુણ આફ્રિકામાં	૯૩ થી ૧૦૮
૧૩	અહિંસાત્મક સત્યાગ્રહ	૧૦૯ થી ૧૧૯
૧૪	સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધિને માર્ગે	૧૨૦ થી ૧૪૪
૧૫	આપુણના આશ્રમે અને સહાયક મિત્રો...	૧૪૫ થી ૧૬૦
૧૬	આપુણના સિદ્ધાંતો	૧૬૧ થી ૧૭૯
૧૭	રામરાજ્યની ભાવના અને આપણી ફરજ	૧૮૦ થી ૧૮૭
૧૮	આપુણને અંજલી	૧૮૮ થી ૧૯૨

ધી નવપ્રજાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં શા. મણીલાલ છગનલાલે છાપી.
ઘીકાંટા રોડ, નોવેલ્ટી સીનેમા પાસે: અમદાવાદ.

મહાભારતના અદિત્ય પદરાવવા વખતનું દેશધ્વજ

અર્પણપત્રિકા

પ્રિય ભાઈશ્રી જયંતિલાલ મણિશંકર ઓઝા,
અમૃતલાલ ઓઝા એન્ડ કું.

કલકત્તા.

તમેએ, યુવાવસ્થા અને ધનપતિ હોવા છતાં, શાંતિ અને સૌજન્યતાએ, પાકટ વિચારના અનુભવી વૃદ્ધોની માફક જીવનને ગુણુગ્રાહી બનાવ્યું છે. દેશમાં વેપારી-આલમ અને ઉદ્યોગપતિઓની હરોળમાં પ્રથમ પંક્તિએ પંકાયેલા, સદ્ગત અમૃતલાલ લાલજી ઓઝાના હાથ નીચે વ્યાપારી અને ઔદ્યોગિક તાલીમ લઈ, તેઓની દરેક પ્રવૃત્તિની અભિવૃદ્ધિ કરી, તેમના નામનું ગૌરવ વધાર્યું છે. સાહસીકતા, દીર્ઘદષ્ટિ, કર્તવ્યદક્ષતા અને પ્રામાણ્યિકપણે વ્યાપારી મંડળો અને સમાજમાં ચાહ મેળવ્યો છે; ધર્મર્થ અને પરમાર્થ વૃત્તિએ ઉદારતા દર્શાવી શ્રીમંતાઇને શોભાવી છે; દેશોપયોગી તેમજ શાંતિ ઉન્નતિની ચાલુ પ્રવૃત્તિઓને પોષવા ઉચ્ચ ભાવનાએ જાહેર અને ખાનગી સખાવતો કરી ધનપતિ તરીકેની ફરજ અદા કરી છે; કર્મવીર મહાત્મા ગાંધીજી (બાપુજી) ના આદેશોને અમલમાં મૂકવા આત્મજળ ડેળવ્યું છે અને બાપુજીની દરેક કાર્યવાહીમાં તન, મન, ધનથી યથાશક્તિ ફાળો આપી, ભારતમૈયાના સાચા સપૂત તરીકે નામના મેળવી છે. એથી જ આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ લખાયેલું બાપુજીનું આ પુસ્તક તમેને સહર્ષ અર્પણ કરતાં મને અતિ આનંદ થાય છે.

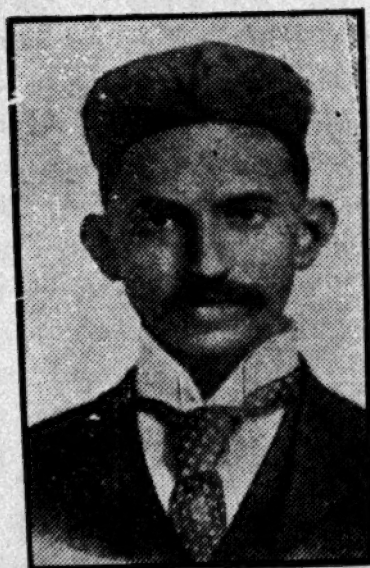
દેવપોદી એકાદશી
૨૦૦૫
અમદાવાદ.

શુભેચ્છક,

કાશીરામ ભાઈશંકર ઓઝા, પ્રેમી.

સત્યાગ્રહી મો. ક. ગાંધી

મોહનલાલ કરભર્યાંદ ગાંધી
બાર-એટ-હો.

પ્રસ્તાવના

(શીખરીણી)

દિશાઓ ગર્જવે ગર્જન કરી મેઘ ગગને,
પ્રકાશે જ્યોતિ જો દિપક ઝળકી જ્યોત સહને;
ટહુકી કોકિલા હૃદય ટહુકાવે જગ જનો,
પ્રભુતાએ પ્રેમી પ્રભુમય બનાવે મનુ મનો.

સગર રાજના આઠ હજાર પુત્રોનો ઉદ્ધાર કરવા હજારો વર્ષો પૂર્વે ભગીરથ રાજાએ મહાન્ તપશ્ચર્યા કરી સૂર સરિતાને પ્રસન્ન કર્યા, શંકરે જટામાં ધારણ કર્યા અને હિમાલયમાંથી વહેતાં એ પતિતપાવની ગંગાનો પ્રભાવ કોઈથી અજાણ્યો નથી. એ જ રીતે આપુળાએ મહાન્ તપશ્ચર્યા કરી ભારતમૈયાનો ઉદ્ધાર કર્યો એ નજરે સામેની વાતને કાણ ભૂલી શકે ? ખરેખર આપુળાએ ભારતમૈયાની સ્વર્ગીય કીર્તિને અભિવૃદ્ધ બનાવી છે. સાચા દેશસેવકનું લક્ષણ પણ એ જ છે.

જનની જન્મભૂમિશ્ચ સ્વર્ગાદપિ ગરિયસી ।

આપુળના ગુણગાન તો ઘરે ઘરે ગવાઈ રહ્યાં છે. જેમના નિવાસ-સ્થાનો દેવ મંદિરો બનશે, જેમના સ્મારકમાં કરોડો રૂપિયા બરાબર છે, જેમના વિષે ઉજ્જવળ કક્ષાના અનેક પુસ્તકો લખાયાં છે, તેમાં મારા જેવા અલ્પ બુદ્ધિવાળાનો આ પ્રયાસ માત્ર સૂર્ય કિરણોના એક કિરણના અલ્પાંશ સમાન પણ નથી. હું મારી શક્તિનો વિચાર કરું તો મને એમ લાગે કે આપુળ જેવાની આત્મકથા ઉપર કાંઈ પણ લખવું એ મારી શક્તિ બહારની વાત છે. છતાં પણ આ કેમ લખાયું હશે એ હું પોતે પણ નથી સમજી શકતો. આપુળના અસ્થિ અને ભસ્મ વિસર્જનના દિવસે આપુળને અંજલી અર્પણારી રીતે મારાથી લખાઈ ગઈ, પ્રસિદ્ધ પણ થઈ ગઈ. તે વાંચ્યા પછી મારા કેટલાક મિત્રોએ આપુળ માટે વિશેષ લખવા સૂચનું. પ્રથમ તો મેં

એ ઉપર લક્ષ ન આપ્યું; પણ નાની ઘણી પુસ્તિકાઓ આપુજના જીવન માટે પ્રસિદ્ધ થવા લાગી તે જોતાં મને એમ લાગ્યું કે આપુજ વિષે હું પણ કાંઈક લખું.

એકાએક મારા હૃદયમાં દૈવી પ્રેરણા સ્ફુરી અને આ પુસ્તક લખાવું શરૂ થયું. હું નથી માનતો કે આ કૃતિ મારી હોય. દૈવી ચમત્કૃતિની કૃતિ લાગે છે. તિલક મહારાજનું અવસાન થયું. એ વખતે તિલક વિરહ પાંસડી કાવ્યોદ્ધારે લખાણી અને પ્રસિદ્ધ થઈ. આ વખતે પણ એ જ પ્રભુ પ્રેરણા જન્યતે બનીને આ પુસ્તક લખાયું. આપુજના વિષે અથ ઇતી અનેક વાતો પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. આપુજએ પોતે ક્ષણેક્ષણની બીનાઓ પોતાની આત્મકથામાં આપી છે. એ ઉપર અક્ષરસઃ મેં પૂરતું લક્ષ આપ્યું નથી. જરૂર જોગી હકીકતો રજુ કરી છે. પરંતુ આપુજનું જીવન આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ કષ્ટ કાટીનું હતું એ બતાવવા ઉપર મેં પ્રથમ લક્ષ આપ્યું છે. પ્રજાવર્ગને તે કેટલે અંશે રચીકર થશે એ હું કહી ન શકું. મારે કહેવું જોઈએ કે ન્યાય કર્તાજ નથી ત્યાં હું દોષિત પણ શેનો હોઉં ? મનુષ્ય માત્ર દોષને પાત્ર તો છે જ, પુસ્તકમાં અનેક દોષો હશે, પણ તે સુધારી વાંચવા વાંચકવર્ગને વિનંતિ છે.

આપુજનું જીવન લખવું એ કાંઈ નાનીસૂની વાત નથી. જેમણે હજારો વર્ષો પૂર્વેની રામ અને કૃષ્ણ સમયની પૂરાણોમાં વર્ણવાયેલી દૈવી આત્મકથાઓને પોતાના દૈવી જીવનથી સિદ્ધ કરી બતાવેલી છે એવા મહાપુરુષનું જીવન કયાં ? અને અદ્યપણુકિ હું કયાં ? છતાં અમુક અંશે હું આ કાર્યમાં નિમિત્ત રૂપે હોઈશ એમ લાગે છે. વિચારો ઉદ્ભવવા અને પ્રેતસાહન મળવું, વિચારોનું દ્રઢ થવું અને મનચક્ષિની એકાગ્રતાએ એને અમલમાં મૂકવું એ કુદરતી નિયમ પ્રમાણે બની જાય છે. કેટલીક વખતે વિચારો, વિચારોના વમળમાં રૂંધાઈ જાય છે. પ્રેતસાહનને બદલે નિરૂત્સાહદર્શક વિચારો આવી મળે છે. પછી મનચક્ષિની એકાગ્રતા રહી જ કયાં ? એટલે ઉદ્ભવેલા વિચારો

પૂર્ણ થવા ઈશ્વરી કૃપા ઉપર અવલંબે છે. આ કાર્ય પૂર્ણ થયું છે. વિદ્નો અનેક આવ્યાં છે, છતાં પંગુલંઘયતેગિરિમ્ પ્રભુની કૃપાથી લંગડો પર્વતો ઓળંગી નય એવું બન્યું છે. આજે આ પુસ્તક આપુજીના સ્વર્ગવાસ પછી લગભગ બે વર્ષની મુદતે બહાર પડે છે. તે પણ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કર્યાના માંગલિક દિવસ ઉપરજ, એ ઈશ્વરની અનહદ કૃપા માનું છું.

આ મોંઘવારીના સમયમાં પુસ્તક લખવું, છપાવવું અને ખર્ચનાં નાણાં ઉભાં કરવાં એ મુશ્કેલીના ખ્યાલ તો કાર્યકર્તાઓને જ આવી શકે. દ્વંદ્વી કુંગરા રણીયામણા; એ કહેવત પ્રમાણે લોકો તો એમજ માની શકે કે લેખકો તો કમાવા ધંધો લઈ બેઠા છે અને ઘણું કમાય છે. પણ કુંગરાની પાસે જતાં જેમ તે નિસ્તેજ જણાય છે, તેમ અભ્યાસીઓને તેની ખરેખરી મુશ્કેલી લક્ષમાં આવે છે. ચારે તરફથી પ્રભુ પ્રેરણા હોય તો જ આવાં કાર્ય બની શકે. આ પુસ્તક લખાઈને તૈયાર તો થયું પણ છપાવવું કઈ રીતે ? ઈશ્વર કૃપાએ શ્રીયુત્ જયંતીલાલ મણિશંકર ઝોઝા (અમૃતલાલ ઝોઝા એન્ડ કું. કલકત્તા) કે જેઓએ આપુજીની અંજલી વાંચી મારા વિચારોને પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું તેઓએ જ મદદગાર બની ભરદૂરીએ ઝોલા ખાતું નાવ સમુદ્ર કિનારે આણ્યું. હું તો આંખે વાંચી લખી શકતો નથી. માત્ર લખાવી બહુ છું. એથી પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનું કાર્ય મારા મિત્ર શ્રીયુત્ ત્રંબકલાલ શિવશંકર ત્રિવેદી (એમ. એ.) એ ઉપાડી લીધું. કેવી સંકલના ગોઠવાઈ ગઈ? કેવી કુદરતની મહેરબાની ? શ્રીમાળી શુભેચ્છક માસિકના ગ્રાહકોને આ પુસ્તક બેટમાં પણ મળશે. આ જયંતીભાઈની ઉદારતા શ્રીમાળી શુભેચ્છક ભૂલી શકશે ? સદ્ગત અમૃતલાભાઈની ઉદારતાને દિપાવે તેવી શ્રીયુત્ જયંતીભાઈની આવાં ઉદારતા પ્રસંશાને પાત્ર ગણાય. હું તો મારા કાર્યની સફળતાને માટે તેઓશ્રીનો અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર જ માનું અને ઇચ્છું કે બંધિયમાં આવા અનેક શુભ કાર્યો કરી જીવન યશ માણવામાં

અભિવૃદ્ધિ કરે. આ દર્ષાત શ્રીમંતોને ખાસ અનુકરણીય છે. પોતાની શ્રીમંતાઇને સદ્ઉપયોગ લોકહિતાર્થે થાય એજ સાચી કમાણી છે.

ઉપર જણાવી ગયો તેમ ભગીરથ રાજાના કાર્યને પ્રશંસાની જરૂર નથી. તેમ બાપુજીના જીવન કાર્યને પણ પ્રશંસાની જરૂર નથી. પ્રભુમય આત્મા મનુષ્યોને પ્રભુત્વની પ્રતિભા દર્શાવે છે અને તેમના આત્માને પ્રભુમય બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે. બાપુજીએ દેશસેવા કરી છે અને દેશ સેવકો ઉભા કર્યા છે, પ્રભુમય જીવન ગુન્થ્યું છે અને પ્રભુમય બનવા પ્રજાના હૃદયો ફેળવ્યાં છે. તેમના જીવન કથામૃતનું પાન કરતાં આત્માનુભવ આનંદ અનુભવે એજ શુભેચ્છા. આ પુસ્તકને લાંબી પ્રસ્તાવનાની જરૂર ન હોય. અદ્વાયે ઉપયોગીતા નિર્દેશ કરી છે. બાકી સ્વાદ તો ફેરીઓના રસમાંથી મળે, આત્મવૃક્ષ જોવાથી ન મળે. આ પુસ્તક વાંચી અનુભવી, બની શકતા પ્રમાણમાં અમલમાં મૂકવા કોઇ મહાનુભાવ પ્રયત્ન કરશે તો જરૂર આ પુસ્તકની ઉપયોગીતા સમજશે.

પૂર્ણ તપાસવામાં કે સંસ્કૃત શ્લોકોમાં જરૂર ભૂલો તો હશે જ તે દરગુજર કરવા વાંચકોને મારી નમ્ર વિનંતી છે, કારણ કે જેમ બદ્રીનારાયણ જીવું સહેલું નથી, અનેક હિમગીરીના શિખરો ઓળંગવા પડે છે તેમ આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધિમાં પણ થયું છે. છતાંય એ આજે સમાજ સમક્ષ મૂકાય છે તેજ આત્મ સંતોષ અને ઈશ્વરની કૃપા.

અંતમાં આ પુસ્તક પ્રસિધ્ધિમાં સહાયક બનનાર મહાનુભાવોનો આભાર માનવો એ મારી ફરજ છે. સેવાનુરાગી મહાશય શ્રી. વી. માવલંકર જેવા મહાપુરૂષે ઉપોદ્ગાત લખ્યા આપી. તેમજ ડૉ. હરિપ્રસાદ વૃજલાલ દેસાઈ તથા દશરથલાલ મ. કવિએ અભિપ્રાયો લખ્યા આપી મારા કાર્યને ઉત્તેજીત કર્યા બદલ અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

વૈધરત્ન મણીશંકર મૂળશંકર ત્રીવેદીનો સહકાર બુલાય તેમ નથી.

દેવપોઠી એકાદશી

૨૦૦૫

}

પ્રેમી.

“ ઉપદેશવાત ”

“આપુણ” વિષે બોલવાનું કે લખવાનું કેને મન ન થાય? એમનું ભક્તિત્વ, એમનું અંતઃકરણ, એમની દષ્ટિ, એમનો પ્રેમ એમની સત્યનિષ્ઠા, એમનો સેવાનો આદર્શ વિગેરે એટલા બધાં વિશાળ અને આકર્ષક હતાં, કે હિંદુસ્થાનમાં તો થું, પણ દુનિયાના તમામ માનવીઓના હૃદયમાં એમને માટે આદર અને પ્રેમ છલકાય છે. એમના વિશે બોલવું કે લખવું એ એમનું પુણ્ય સ્મરણ હોવાથી, હરકોઇ બોલવા કે લખવા પ્રેરાય એ સ્વભાવિક જ છે.

શ્રી કાશીરામ બાઈશંકર ઝોઝા ‘પ્રેમી’ નામથી જાણીતા લેખક છે, તેમનું અંતઃકરણ ભક્તનું છે અને ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રત્યે તેમને ધણો આદર છે. તેનાં તે અભ્યાસી પણ છે. ગાંધીજીના જીવનનું આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ અને ભક્તના અંતઃકરણથી એમણે નિરીક્ષણ કર્યું છે. સાથે સાથે ગાંધીજીની વાડમય મૂર્તિનો પણ એમણે ઠીક ઠીક અભ્યાસ કર્યો છે. એમણે જે જીવન ચરિત્ર લખ્યું છે તે આ નિરીક્ષણ અને અભ્યાસનું ફળ છે.

આ પુસ્તકમાંના પ્રકરણોનો જે અનુક્રમ છે તે ઉપરથી જ લેખકની દષ્ટિ ગાંધીજીની જાખતમાં કયા વિશેષ ગુણો ઉપર સ્થિર થઈ છે તે જણાય છે. ભારતની શ્રેષ્ઠ સંસ્કૃતિના અને ગીતાજીમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને જે તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવ્યું તેના એક મૂર્તિમંત પ્રતીક તરીકે ગ્રંથકાર ગાંધીજીને જીએ છે. અને એ યોગ્ય જ છે એમ સહુ કોઇ કબુલ કરશે. ગાંધીજીના જીવનના આ પાસાનું વર્ણન કરતાં લેખકે ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ગીતાજીના તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારો પણ સાદી અને સરળ ભાષામાં સમજાવ્યા છે. એ આ જીવનચરિત્રનો એક મુખ્ય વિશેષ કહું તો ચાલે.

ગાંધીજીના જીવનચરિત્રની દુક હકીકત નવમાથી માંડી પંદરમા પ્રકરણની આખર સુધી કહી છેવટે ગ્રંથકારે સોળમા પ્રકરણમાં બાપુજીના સિદ્ધાંતોનું વિવેચન કર્યું છે અને ત્યારપછી રામરાજ્ય એટલે શું અને આપણી ફરજ શી તે પણ સરસ રીતે સમજાવ્યું છે.

આ ગ્રંથને ઉપોદ્ધાત લખવાનું મને કહી શ્રી. પ્રેમીએ બાપુજીનું પુણ્યસારણ કરવાની મને તક આપી તે માટે હું આભારી છું.

સેવાકુટીર,
૧૬, મહારાષ્ટ્ર સોસાયટી,
એલીસબીજ, અમદાવાદ.
તા. ૩૧ ૭-૪૬

}

ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર.

પ્રકાશકના બે બોલ

“આપુણ”નું આ પુસ્તક લખવાની શ્રી. કાશિરામ ભા. ઓઝા, પ્રેમી ને પ્રેરણા થઈ. તે પુસ્તક છપાવવા માટે મોટી મુશ્કેલી ઉભી થઈ. ભાઈશ્રી જયંતિલાલ મણિશંકર ઓઝા આગળ “શ્રીમાળી શુભેચ્છક”ના ગ્રાહકોને આ પુસ્તક ભેટ આપવાની સૂચના મૂકવામાં આવી અને તેમણે તે સૂચનાનો સહાનુભૂતિ અને ઉમળકાપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો. એ રીતે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાની મુશ્કેલીનો અંત આવ્યો. આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરતાં ખૂબ જ હર્ષ અનુભવાય તે સ્વાભાવિક છે, કેમકે તે ભાઈ ‘પ્રેમી’ની પ્રેરણા શક્તિનું અને ભાઈશ્રી જયંતિલાલની યાતિભાવના, ગાંધીજી પ્રત્યેનો પ્રેમ, અને ઉદારતાનું પરિણામ છે. દુનિયાના મહાન પુરુષ, સંત, દધિયિ ઋષિ, હિંદના ઉદ્ધારક અને તેત્રીશકોટિના તારણહાર મહાત્મા ગાંધીજી (આપુણ)નું આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ લખાયેલું આ પુસ્તક “શ્રીમાળી શુભેચ્છક”ના ગ્રાહકોને આપી શકાય છે તે માટે હું મારી જાતને કાગ્યશાળી માનું છું. શ્રીમાળી શુભેચ્છક અને તેના ગ્રાહકો બની ભાઈ “પ્રેમી”ની પ્રેરણા શક્તિને અને ભાઈશ્રી જયંતિલાલની ઉચ્ચ ભાવનાઓ અને ઉદારતાને અભિનંદવાની આ તક લઉં છું. આશા રાખું છું કે “શ્રીમાળી શુભેચ્છક”ના ગ્રાહકો તેમજ ગુજરાતની જનતા જેના હાથમાં આ પુસ્તક આવે તેઓ ગાંધીજીના જીવનને આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ જોવાનો અને સમજવાનો પ્રયત્ન કરશે. ગાંધીજીનું જીવન એક આદેશ અને દર્શાત છે. તેમના જીવનમાંથી આપણે આપણાથી બનતો મોઘ મેળવી જીવનને ઉચ્ચ બનાવવા પ્રયત્નશીલ બનીએ અને દેશ તથા માનવ સમુદાય પ્રત્યેની આપણી ફરજ બજાવવાને તત્પર બનીએ. જે ઉચ્ચ આદર્શોને માટે ગાંધીજી જીવ્યા છે અને જેને માટે તેમણે પોતાનું બલિદાન આપ્યું છે તે આદર્શોને જીવનમાં અપનાવવાને આપણે પ્રેરાઈએ અને જે મહામૂલી આઝાદી આપણને તેમના તપો-બળથી પ્રાપ્ત થઈ છે તે ટકાવી રાખવા અને તેને ગૌરવશાળી બનાવવાને આપણે કટિબદ્ધ થઈએ તો ભાઈ પ્રેમીનો પ્રયાસ, ભાઈશ્રી જયંતિલાલની ઉદારતા અને પુસ્તક પ્રકાશનની મારી મહેનત ઉગી નીકળેલ છે તેમ ગણીશો.

ત્રંબકલાલ શિવશંકર ત્રિવેદી.

પ્રકાશક

આ પુસ્તક માટે મળેલા અભિપ્રાયો

આપુજી મને ગમ્યું છે. એ મહાનુભાવને માટે અત્યાર સુધીમાં
ધણાં પુસ્તકો લખાયાં છે પરંતુ જેટલાં લખાય જેટલાં ઓછાં છે.

આ “ પ્રેમી ” એ ખરી પ્રેમાળ અને ભક્તિપૂર્ણ હૃદયે આ
પુસ્તક લખ્યું છે. જીવનની મુખ્ય બાબતો બહુ બોધપ્રદ રીતે લખી
છે તે યોગ્ય નિર્ણય તારવીને ભવિષ્યની રચના માટે સાચું માર્ગદર્શન
કર્યું છે.

હું આશા રાખું છું કે આ પુસ્તકનો સારો પ્રસાર થશે.

તા. ૩૦-૭-૪૯.

હરિપ્રસાદ. વ. દેસાઈ.

॥ उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत ॥

હે ભારતપુત્રો ! ભાઈ ભાઈને ભારત સ્વાતંત્ર્ય-સ્વાતંત્ર્ય-
મુક્તી યજ્ઞને નીર્બળ બનાવનાર ગુલામી માનસ, સુસજ્જીયાવૃત્તિ,
એકાકી સુખ ભોગ ઇચ્છા, છળ, કપટ, ઈર્ષા યુક્ત બુદ્ધિ અને કર્મ
એ આશુરી પ્રવૃત્તિ, દેશ અને વ્યક્તિ પ્રત્યે મહાન અનૃત-પાપ છે.
તેનો ત્યાગ કર અને ભારતે પ્રાપ્ત કરેલી સ્વાતંત્ર્યતાને દુનીયામાંના
શ્રેષ્ઠ રાષ્ટ્રોમાં શ્રેષ્ઠ, મજબુત, અને ચીરસ્થાયી રાષ્ટ્ર બનાવવા,
દૈવી સંપત્તિને અહણુ કર; એ જ તારી રાષ્ટ્રપ્રત્યે અને ભાઈ ભાઈ
પ્રત્યે ફરજ છે, માટે આ ભારત સ્વાતંત્ર્ય-મુક્તી યજ્ઞ જે મહાન
ઋષી સમાન પુરૂષના બુદ્ધિ યુક્ત કર્મ વડે પૂર્ણ થયો છે તેવા
તમારામાંનાં જે શ્રેષ્ઠ પુરૂષ છે તેમની પાસે જાવ, ઉઠો, કટીબદ્ધ
થાઓ અને તેમના બુદ્ધિયુક્ત કર્મ માર્ગનો બોધ અહણુ કરી તે
પ્રમાણે વર્તન કરવા જાગ્રત થાઓ કેમકે એ જ તારું કર્તવ્ય છે
શ્રેય છે અને પ્રેય છે.

॥ वदे विद्ये वेदितव्य इति ॥ परा चैवापराच ॥

આ દુનીયામાં મનુષ્ય ઉન્નતિ અને શ્રેય, પ્રેયના ફક્ત બે જ

માર્ગ, બેજ વિદ્યા અને બેજ કર્મ છે. એક અપર-આલોક શ્રેય પ્રેય અને બીજો પર-પરલોક શ્રેય પ્રેયનો.

॥ ઉર્ધ્વં ગच्छંति सत्त्वस्था ॥

આ બન્ને માર્ગ પૈકી ગમે તે એક માર્ગને ગ્રહણ કરનાર દેશ કે મનુષ્યો, પ્રધાન સત્વગુણ ધર્મવાળા હોવાથી દૈવી સંપત્તિ-વાળા હોય છે, એ દેવ જેવા શ્રેષ્ઠ ગુણ અને ધર્મો, અવશ્ય તે દેશને અને મનુષ્યોને સદા ઉચ્ચે ગતિ અને સ્થિતિવાળા બનાવે છે.

॥ जघायु रिद्रियारामो मोघं पार्थस जीवति ॥

જ્યારે એકાકી સુખ ભોગ બુદ્ધી યુક્ત કર્મમાર્ગનું આચરણ કરનારાઓનું જીવન વૃથા છે. તે તો આસુરી પદ્ધતિ છે.

॥ न कम्पते ज्ञः ॥

આ માર્ગમાં ચાલનારા, પોતાના માર્ગમાં આવનારા કષ્ટો વડે ચલાયમાન થતા નથી કેમકે તેઓ આ માર્ગમાં રહેલાં શ્રેષ્ઠ ફળને પ્રત્યક્ષ દેખે છે. તેઓ જ જ્ઞાની કહેવાય છે.

॥ तपसा ब्रह्मचर्येण श्रृद्धयां सम्पन्नो महिमान मनुमवति ॥

આ માર્ગમાં ચાલનારા, પોતામાં જે, તે માર્ગના જ્ઞાન, કર્મના અનુભવીઓ છે તેમની પાસે જઈ તે વિદ્યા અને કર્મ સંપાદન કરવાનો અભ્યાસ કરવા રૂપી તપનું આચરણ કરે છે, ઈન્દ્રિયોને વશ રાખવા માટે અને બળ સંપાદન કરવા માટે બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, અને પૂર્ણ નિશ્ચયવાળી દ્રઢ શ્રદ્ધાપૂર્વક નીલ નવી ને નવી શ્રદ્ધા ધારણ કરતા થકા પોતાના માર્ગમાં આગળ વધે છે તેવા મનુષ્યો અને દેશ અવશ્ય તે માર્ગમાં રહેલાં ઉત્તમ ફળોને પ્રાપ્ત કરીને તેમાં રહેલી શ્રેષ્ઠતાનો જાતે અનુભવ કરવા સમર્થ બને છે.

॥ परंपारं तारयसीति ॥ नमः परम ऋषिभ्यो नमः परम ऋषिभ्य . ॥

એવા દેશને અને મનુષ્યોને અન્ય મનુષ્યોની કે દેવોની ગુલામી જીવનરૂપ અધિકારમાંથી પર-પાર, સ્વરાજ્ય-સ્વાતંત્ર્ય-મુક્તીના સુંદર

પ્રકાશમય માર્ગ ઉપર લઈ જનાર, બુદ્ધિયુક્ત કર્મ માર્ગનો બોધ આપનાર હે, પરમ રૂપીઓ તમોને અમારા હજારો હજાર નમસ્કાર હજો. એવા રૂપીઓને અમારા હજારો હજાર નમસ્કાર હજો.

એવા મહાન રૂપી પુ. આપુજીના જીવન રહસ્યનું બોધાત્મક જ્ઞાન બાઈ પ્રેમીજીએ આ પુસ્તકમાં આપ્યું છે. તે દરેક દેશોત્તરિને ઇચ્છનારા મનુષ્યે અવશ્ય વાંચી, વિચારી, આચારમાં મુકવા યોગ્ય છે.

આવા મહાન રૂપીવર્ય પુરૂષનું જીવન લખવામાં અસંખ્ય માણસોની કલમ પણ પૂરું થઈ શકે એમ નથી, છતાં બાઈ પ્રેમીએ આ પુસ્તકની સામગ્રીઓ પ્રાપ્ત કરવામાં જે જહેમત લીધી છે તે ધન્યવાદને પાત્ર છે. કાવ્યશાસ્ત્ર પ્રમાણે તેઓ કાવ્યની માધુર્યતા સાચવી શક્યા છે તેજ બતાવે છે કે બાઈ પ્રેમી ઉપર સરસ્વતી દેવીની પૂર્ણ કૃપા છે.

બાઈ શ્રી પ્રેમીએ આપુજીના આ પુસ્તકમાં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ આપુજીના ઉત્તમ ચારિત્ર્યનું જે દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે તેથી દૈવી સંપત્તિયુક્ત હૃદયવાળા પુરૂષો આ પુસ્તક વાંચીને પોતે જાણપને ન જોતાં દેશોત્તરિ અને બાઈ બાઈની ઉન્નતિના રચનાત્મક કાર્યની પ્રવૃત્તિમાં લાગી જશે એ કાંઈ જેવી તેવી સીદ્ધી નથી ?

દરેક કાર્યમાં પ્રથમ મુશ્કેલીઓ તો રહેલી જ છે, પણ તે કાર્યની પાછળ મનુષ્ય જે દૃઢ શ્રદ્ધાપૂર્વક વળગી રહે છે તો તેની તે શ્રદ્ધા જ મુશ્કેલીઓને દુર કરી તેને અવશ્ય વિજય આપાવે છે.

મનુષ્ય માત્ર શ્રદ્ધામય છે આ જન્મમાં તે જેવી શ્રદ્ધાવાળો છે તેવાં કર્મ કરે છે તેથી હવે પછીના જન્મમાં પણ તે તેની પૂર્વ શ્રદ્ધા અને કર્મવાળો જ બને છે આમ શ્રદ્ધા જ દેશને કે મનુષ્યને ઉન્નતિના માર્ગે લઈ જાય છે અને શ્રદ્ધા જ દેશને કે મનુષ્યને અધો-ગતિના માર્ગે પણ લઈ જાય છે.

પુ. આપુજીના જીવનના વિવિધ પ્રસંગો વાંચવાથી વાંચકને જણાઈ આવશે કે તેમને પોતાના માર્ગમાં એવી અનેક મહાન

મુશ્કેલીઓ આવી હતી કે તેનું નીવારણ શોધવું ભગીરથરાજની પ્રતિષ્ઠા જેવું મહાન હતું. છતાં અડગ શ્રદ્ધાવાળા પુ. આપુજીએ પોતાની અડગ શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિયુક્ત કર્મના બળથી પોતાના જીવનની આયુષ્ય પળોમાં જ ભારત સ્વરાજ્ય-સ્વતંત્ર્ય-મુક્તી યશ. અહિંસક-નિઃશસ્ત્ર ઋષી માર્ગે ચાલી પૂર્ણ કરી, યશસ્વિનના મહીમાને પ્રાપ્ત કરી, અશક્યને શક્ય કરી શક્યા એજ અતાવે છે કે પોતે દૈવી પુરુષ હતા. એ દૈવી પુરુષની દિવ્યતા બાદ પ્રેમીએ આ પુસ્તકમાં યથાર્થ રીતે વર્ણવી છે.

એકંદરે બાઈ પ્રેમીએ આ પુસ્તક લખીને પોતાની સદ્ભાવના સમાજ સમક્ષ રજુ કરી છે. તેની યોગ્ય કદર સમાજ કરશે એવી આશા છે.

અમદાવાદ
નવો વાસ
તા. ૧-૮-૪૯

}

દશરથલાલ. મ. કવિ.

પુરવણી

આપુજીએ પોતાનું જીવન દેશ સેવામાં અર્પણ કર્યું તેમ સદ્ગત મહાદેવબાઈ દેસાઈએ પોતાનું જીવન આપુજીની સેવામાં અર્પણ કર્યું હતું. એકંદરે કહું તો આપુજીના તારામંડળમાં એ દુવની માફક ભક્તિભાવે અચળ પદને પામ્યાં છે. તેમનું પવિત્ર નામ આ પુસ્તકમાં નિર્દેશ કરવું રહી ગયું છે. તે ભૂલ સુધારવા માટે શ્રીયુત માવલંકર દાદાનો આભાર માનું છું. માવલંકર દાદાએ પણ આપુજીને માર્ગે દેશસેવામાં જંપલાવી. પોતાની જીવન યશમાળને યશ નામી બતાવી છે. સને ૧૯૨૨માં મુક્તવી રહેલો આરડોલી સત્યાગ્રહ સને ૧૯૨૮માં કરી તેમાં વિજય પ્રાપ્ત કરી. મહાનુભાવ વલ્લભબાઈ પટેલે સરદાર પદ પ્રાપ્ત કર્યું તે આજે હિંદી સરકારના હોમ મેમ્બરપદે શોભાવી રહ્યા છે.

લેખક.

આ લેખકના પ્રસિદ્ધ થયેલા પ્રાધાન્ય પુસ્તકો

ચાર યોગી બોધક નોવેલ—સંસારિક દુખોથી કંટાળી યોગી બનેલા, ચાર યોગીઓની પરસ્પર વર્ણવાયેલી આત્મકથાઓ—

૩૧. ૧-૮-૦

હાતમતાઈ—ઉર્દુનું ગુજરાતી ભાષાંતર. “વડોદરા વર્તમાન” સાપ્તાહિકની અપાયેલી વાર્ષિક ભેટ. જ્ઞાનમાર્ગનો અમૂલ્ય બોધ.

૩૧. ૧-૮-૦

શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિ અને અમગણ્ય સ્ત્રી પુરુષો બે ભાગ પૌરાણીક, ઐતિહાસિક અને સામાજિક દૃષ્ટિએ લખાયેલું, જીવન પ્રવાહને માર્ગદર્શક.

૩૧. ૨-૦-૦

સદ્ગત શેઠ અમૃતલાલ લાલજી ઓઝાનું જીવનચરિત્ર—

સાહસિકતા, બુદ્ધીયળ, અને કાર્યદક્ષતાએ આગળ વધવા ઇચ્છનારાઓને અનુકરણ કરવા યોગ્ય.

૩૧. ૩-૦-૦

શેત્રુંજય મહાત્મ્ય અને બહાદુર ખિરદાવણી—ધર્મ બાવના અને રાજધર્મનું દિગ્દર્શન.

૩૧. ૧-૦-૦

સમસ્તોક્તી ગંગા સહરી— (બીજી આવૃત્તિ) સરળ ભાષાંતર સાથે

૩૧. ૦-૮-૦

નર્મદા શતક—પતિત પાવન નર્મદા મૈયાની સ્તુતિ અને કિનારાના તિર્થોની મહત્તા.

૩૧. ૦-૬-૦

ઉત્તર ગીતા—રાજપદ પ્રાપ્ત થયા પછીનો અનુર્ન શ્રીકૃષ્ણનો સંવાદ. મુમુક્ષુ માટે ખાસ—સરળ ગુજરાતી ટીકા સાથે.

રૂ. ૦-૧૨-૦

તિલક વિરહ પાંસડી—સ્વદેશ સેવાની ભાવના પ્રેરક.

રૂ. ૦-૬-૦

રાસ મંજરી—ખાળાઓ અને સ્ત્રીઓને ઉપયોગી ગરબા તથા સંવાદોનો સંગ્રહ.

રૂ. ૦-૧૨-૦

આ ઉપરાંત વિધવા વિવાહ નિષંધ, સયાજી યશઆવની, કવિ ન્હાનાલાલ જન્મ જયંતી મહોત્સવ, ખાળોપદેશ, દિવ્યસંદેશ, જગત-માતા, પશુઓ ઉપર ગુજરતું ધાતકીપણું, દયાનોદિન, ગોપાલન, માનવલાપ, વિનાશનું મૂળ, સુવર્ણ મહોત્સવ, આનંદોત્સવ, સ્નેહ-નગરના સંસ્મરણો, શિવપ્રાર્થના (ખીજ આવૃત્તિ) અને કૃષ્ણ ભજન સંગ્રહ (પ્રેમીનો પ્રેમોદ્ગાર) વિગેરે.

મળવાનું ઠેકાણું:-

કાશીરામ ભાઈશંકર ઓઝા પ્રેમી.

ઢીંકવા ચોકી પાસે, સરૈયા પોળ-અમદાવાદ.

આભાર દર્શન

આ પુસ્તકના અગાઉથી ગ્રાહક થઈ આશ્રય આપનાર બંધુઓનો આભાર માનવો એ મારી ફરજ છે. આફ્રિકાવાસી બંધુઓએ ખતાવેલો સહભાવ ભૂલી શકાય તેમ નથી. જંગળનાર નિવાસી ભાઈશ્રી અમૃતલાલ કાશીરામ જ્ઞાની એમ. બી. ઈ. એવોએ ગ્રાહકો બનાવવામાં જે પરિશ્રમ લઈ બંધુત્વ ભાવ દર્શાવ્યો છે તેનો હું અનહદ ઝણી છું.

લેખક.

બાપુજી

૧.

અમર જ્યોતિ

અનુક્રુપ

વંદુ એ વિશ્વઆત્માને, વંદાતા પ્રેમથી વિશ્વે,
પ્રભુતા પ્રસરી જેની વર્ણતાં વર્ણાય ના.

(ઉપજાતિ)

અસ્તિત્વ જેનું નવ હોય વિશ્વે;
તોયે સ્મરણે જન મુખ વિષે,
વ્યાપા વિભૂતિ જગકર્મ થોગી;
ભસ્માસ્થિ પ્રેમે પૂજતા વિથોગી.

ધન્ય છે એ માનવદેહધારી મહાપુરુષને કે જેમની આદર્શમય જીવન જ્યોતિ જગતમાં ઝળકી રહી છે, અમરતા પ્રાપ્ત કરી રહી છે. જગત જનતા પૂજે છે એ અમર જ્યોતિને. પંચભૂતનો સ્થુલ દેહ કુદરત નિયમાનુસાર અતિ પંચ ભૂતમાં તો મળવાનો જ. પરંતુ મહાનુભાવ મહાપુરુષોના જીવનકાર્યો સૂક્ષ્મ દેહે અમરત્વ મેળવે છે. પૂજ્ય બાપુજી નથી આપણી સમક્ષ માનવદેહ રૂપે, છતાં સૂક્ષ્મ દેહે હૃદયમાં વસી રહ્યા છે. જેમના અસ્થિ અને ભસ્મ જનતાએ પૂર્ણ

પ્રેમથી પૂજ્યા છે અને જેમના આદર્શોને પાલન કરવાની પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી છે એવા મહાપુરુષને પૂ. બાપુજીને ધન્ય છે. નામ તેનો નાશ તો કલ્પાયલો છે જ. આ નિયમે બાપુનો વિયોગ કુદરતી હોવા છતાં અસહ્ય તો છે જ. જેમની સ્મશાન યાત્રામાં લાખો મનુષ્યોની હાજરી હતી, જેમના અસ્થિ અને ભસ્મની વિસર્જન ક્રિયાના દૃષ્યદયા ભર્યા સરઘસો સ્થળે સ્થળે નીકળ્યાં હતાં, જેના અસ્થિને ભસ્મ ને ભારત વર્ષના પવિત્ર ગણાતા લગભગ દરેક તિર્થક્ષેત્રોમાં પધરાવવામાં આવ્યાં હતાં—આવા મહાપુરુષ બાપુજીની અમરજ્યોતિ આજે જગતને પ્રકાશી રહી છે. દુનિયા ભરના લોકોએ શોકવ્યક્ત કર્યો હોય તો તે બાપુજીને જ માટે. મહાન રાષ્ટ્રોના રાજવીઓએ, રાષ્ટ્રપતિઓએ હૃદયદ્રાવક શબ્દોમાં અંજલી અર્પી હોય તો તે ફક્ત બાપુને જ માટે. તેરતેર દિવસ સુધી દેશના ચારેય ખુણામાં આડેય પહોરે અવિશ્રાંત ‘સ્વપતિ રાઘવ રાજરામની ધૂન’ અને બાપુના પ્રાણ સમી ગીતાના પાઠો ચાલી રહ્યા હોય અને બાપુના જ્યજ્ઞકાર શબ્દોથી શોકઋત સુખે વધાવી લેવાતા હોય એ મહાપુરુષની અમરજ્યોતિ દેવોને પણ દુર્લભ ગણાય એમાં અતિશયોક્તિ નથી. જેનો દિવ્ય આત્મા દશે દિશામાં વ્યાપ્ત છે, જેમના જનસેવાના જીવનકાર્યોની પ્રશંસા દુનિયાના ચારેય ખુણામાં ગવાઈ રહી છે એવા મહાપુરુષ બાપુજીની જન્મદાત્રી ને જન્મભૂમીને ધન્ય છે. અમરજ્યોતિ તો તેઓ જ ઝળકાવી શકે જેમણે આત્મા ઉપર વિજય મેળવ્યો હોય, જીવનને નિર્મોહ બનાવી ઈન્દ્રિયો ઉપર સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હોય, જેમણે સમભાવના કેળવી માનવ પ્રકૃતિનો અભેદ ભાવે છેદ કર્યો હોય ત્યાગવ્રતિએ સંસારના વ્યવહારમાં રહ્યા છતાં જળાશયમાં રહેલા ક્રમજપત્ર પર જળખિંદુનો સ્પર્શ જેમ નથી થતો તે પ્રમાણે માયાવી સ્પર્શથી હંમેશા દૂર રહે છે ને સત્તા કે કિર્તિનો અભિલાષ નહિ સેવનારાઓ જ જનતાના હૃદયમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે, આત્મિક શાંતિ મેળવી શકે છે. ગીતાના આ ઉપદેશનું દોહન કરી

આપુણ્યે જીવનમાં આચરણ રૂપે અમલમાં મૂકી અમર જ્યોતિ
જળકાવવાનું મહાનપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે. ગીતા કહે છે કે.

દુઃખેષ્વનુ દ્વિગ્નમનાઃ સુખેષુવિગતસ્પૃહઃ ।

વીતરાગ ભય ક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥

ગીતા: ૨-૫૬

દુઃખોનાં ઉદ્દેગ રહીત મનવાળો સુખોમાં નિઃસ્પૃહ થયેલો અને
જેના રાગ, ભય તથા ક્રોધ ગયાં હોય તે સ્થિતરૂપ મુની કહેવાય છે.
આપુણ્યે આ પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે, એમાં શક નથી. દેશસેવાર્થે
લોકદષ્ટિએ નિંદક ગણાતું પાપખાના સાફ કરવાનું કાર્ય કરતાં પણ
આપુણ્યે દુઃખ કે ક્ષોભ નથી થયાં. રંગબેરંગી વૈભવયુક્ત મહેલા-
તોનો ત્યાગ કરી લોખંડી ભીંતોની જેલોમાં મહાલતાં આપુણ્યે
આત્માનંદ મેળવ્યો છે. રાગ કે દ્વેષ આપુણ્યના જીવનમાં જોવામાં
નથી આવ્યાં. જેમણે સર્વત્ર આત્મિક ભાવનાઓ કેળવી સમાજમાં
પોતાના જીવનને દર્શાત રૂપ બનાવ્યું છે એજ આપુણ્યની અમરજ્યોતિ
ભારતવર્ષને શોભાવી રહેલ છે.

વિદ્યાય કામાન્યઃ સર્વાન્પુમાંશ્ચરતિ નિસ્પૃહઃ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સ શાન્તિમધિગચ્છતિ ॥

ગીતા: ૨-૭૧

જે (પુરુષ) સર્વ કામનાઓ ત્યજી નિસ્પૃહ, મમતા રહિત અને
અહંકાર રહિત થઈ વિચરે છે તે શાન્તી પામે છે.

આજ રીતે આપુણ્યે જીવન શાન્તિ પ્રાપ્ત કરી છે. તેઓએ
ભારતવર્ષના ઉદ્ધારને માટે જીવન સમર્પણ કર્યું, છતાં અહંકારનો
લેશ પણ આવિર્ભાવ થવા દીધો હોય તેવું જણાયું નથી. સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત
કરવાની કામના હતી, પરંતુ ભારત વર્ષની પ્રગ્નને માટે સ્વરાજ્ય
પ્રાપ્ત થવા પછી કોઈપણ પ્રકારની પદ્ધિ કે સત્તા સ્વીકારવાની લેશ
પણ ભાવના સેવી નથી અને સેવાવૃત્તિએ જ કાર્ય કરવાનું ચાલુ
રાખ્યું હતું એજ આપુણ્યની નિષ્કામ પ્રવૃત્તિની પ્રતીતિ.

અસંહરતે જ્ઞાયં કુર્મોક્તાનીચ સર્વશઃ ।

ઈન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥

ગીતા ૨-૫૮

જેમ કાચળો સર્વ અંગો સમેટી લે છે તેમ આ (મનુષ્ય) જ્યારે સર્વ ઈન્દ્રિયોને ઈન્દ્રિયોના વિષયોથી ખેંચી લે છે ત્યારે તેની બુદ્ધિ સ્થીર થાય છે.

પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં હાનિરસ્યોપ જાયતે ।

પ્રસન્ન ચેતસો હ્યાશુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥

ગીતા ૨-૬૫

એ પ્રસન્નતા થતાં આ (મનુષ્ય) નાં સર્વ દુઃખોનો નાશ થાય છે; કેમકે પ્રસન્ન ચિત્તવાળાની બુદ્ધિ જલદી સ્થિર થાય છે.

આપુણ્યે બુદ્ધીની સ્થીરતા માટે ઉપરોક્ત ઉપદેશ જીવનમાં ઉતાર્યો હોતો, ઈન્દ્રિયો ઉપર કાબુ મેળવ્યો હોતો અને અનેક દુઃખદ પ્રસંગોએ પણ ચિત્તની પ્રસન્નતા સુભાવી નહોતી. એજ એમની વિજયવંત જીવનની અમરજોતિ, દુનિયાભરમાં આજે ઝળકી રહી છે.

પથા બ્રાહ્મી સ્થિતિઃપાર્થ નૈનાં પ્રાપ્ય વિમુહ્યતિ ।

સ્થિત્યાસ્યામન્તકાલેપિ બ્રહ્મનિર્વાણ મૃચ્છતિ ॥

ગીતા ૨-૭૨

હે પાર્થ! આ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયેલાની સ્થિતિ છે. આને પામી (મનુષ્ય) મોહ પામતો નથી. અંતકાળે પણ આ સ્થિતિમાં રહી શાન્ત બ્રહ્મને પામે છે.

આપુણ્યે આજ ઉપદેશ અંતકાળ સુધી શાન્તી સેવી અને બ્રહ્મ પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે. આપુણ્યે નહોતો વૈભવમોહ, નહોતો સત્તા મોહ. માત્ર મોહ ગણીએ તો પ્રજ્ઞ સેવાનો, દેશોદ્ધારનો, અધિકારમય પ્રજ્ઞના આત્મ સર્જનનો. પૂર્ણ કરી છે એ અભિલાષને, ઝળકાવી છે જીવનની અમર જોતિ. જગતમાં. દુનિયા ઉપર અનેક મહાનુભાવો

પોતાની અમર જ્યોતિઓ ઝળકાવી ગયા છે તેમાં આપુની જ્યોતિએ તારા મંડળમાં પ્રકાશતા ચંદ્રની માફક શીતળ શાન્તિ અમી વરસાવતાં નયનોએ જગતના માનવીઓના આત્માને પ્રકાશમાન બનાવ્યા છે. એજ આપુછના જીવનની અમર જ્યોતિની વિશિષ્ટતા છે. દુનિયાનો ઇતિહાસ તપાસતાં આપુછના સ્વર્ગવાસ પછી જગત ભરમાં જે દૃષ્ટિએ આપુછ સન્માનાયા છે એ દૃષ્ટિએ ભૂતકાળમાં કોઈ સન્માનાયું હોય એવું દૃષ્ટાંત મળતું નથી. આપુછના અસ્થિ અને આપુછની ભસ્મ પવિત્ર તીર્થોમાં પધરાવવાની દેશાદેશમાં થયેલી અવર્ણનીય ધર્મક્રિયાઓ ભૂતકાળમાં કોઈ પણ વ્યક્તિને માટે થયેલી હોય એવું અનુભવવામાં નથી. યુગે યુગે અવતારી મહાપુરુષો તો ઘણાએ થઈ ગયા છે. દુનિયાના મુખ્ય ગણાતા ધર્મમાંયે ધર્મચાર્યો થઈ ગયા છે. એ દરેકને સચ્ચીદાનંદ, પરમશક્તિ, અદ્વૈતીય, સ્વપ્રકાશીત, અગોચર પરમાત્માની દિવ્ય વિભૂતીરૂપ ગણી શકાય; પરંતુ આપુછની દિવ્ય વિભૂતિ ભૂતકાળની આવી મહાન વિભૂતિઓ વધારે પ્રકાશીત બનાવે છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી, કારણ કે જેને સમગ્ર દુનિયાએ ઝોળખ્યા, સન્માન્યા હોય અને હૃદયમાં પધરાવ્યા હોય, મરણાન્તે પૂજ્યા હોય તો એવા એક વર્તમાન કાળે આપુછ જ નજર આવે છે. જેને માટે દુનિયાભરના અને મહાનરાષ્ટ્રો અગ્રગણ્ય મહાપુરુષોને માનપૂર્વક હૃદયસ્પર્શી શબ્દોમાં અંજલીઓ અર્પી હોય તો તે પૂજ્ય આપુછને જ. રાષ્ટ્રપતિઓ અને મહાન સત્તાધિશોને માન મળ્યાં સાંભળ્યાં છે. સમ્રાટોને શાહી માન મળ્યાં જાણ્યાં છે. પરંતુ સત્તાવિહોળા સાધુ જીવન ગુબરતા દરિદ્રનારાયણ જેવા દૃષ્ટિગોચર થતા માત્ર હાડ અને પીંજરથી સ્થૂલ દેહને ટકાવતા માનવીના સ્વર્ગવાસ પાછળ મહાન સમ્રાટોને પણ વિરૂતના પ્રકાશીત દીવા પાસે ઝાંખા જણાતા દીવેલના દીવા જેમ ઝાંખપ આપનાર શાહી માન દુનિયાભરમાં અપાય એવા તો આપુછ એક જ. મરણ કે જીવન જેને સરખાં હતાં, જીવનનો મોહ ન હોતો, મરણનો

શોક નહોતો એવા ધ્વજરૂપ બાપુજીનું મરણ, મરણ કેમ કહેવાય ? રવીશંકર મહારાજ પણ બાપુજીને અંજલી અર્પતાં કહે છે કે ‘પૂજ્ય બાપુજી મર્યાદા નથી. ખરી રીતે એમનું મૃત્યુ મરી ગયું છે.’ સદ્ગત કવિ સમ્રાટ ન્હાનાલાલે પણ ગાયું છે કે ‘મૃત્યુ મરી ગયું રે.’ બાપુજીનો સ્થૂલ દેહ મરણ પામ્યો છે, પણ સૂક્ષ્મ દેહ તો અમર જ્યોતિ રૂપે ઝળકી રહ્યો છે. પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ બાપુજી માટે કહે છે કે “જીવનમાં ગામર્થ્ય અને સત્તાને સર્વોચ્ચ શિખરે એમનો દેહ પડ્યો અને તેથી આપણા માનસમાં અને આપણા યુગના માનસમાં કદી ન ભૂંસાય એવું, કદી ઝાંખું ન પડે એવું તેમનું ચિત્ર અંકિત થઈ ગયું. એ ચિત્ર કદી ઝાંખું પડે તેમ નથી.” બાપુજીની અમર જ્યોતિ દુનિયાભરમાં ઝળકી રહી છે. તેના પુરાવા રૂપે નોર્વેના પરદેશ પ્રધાને પણ લખ્યું છે કે “તેમણે કરેલા પ્રેરણાત્મક જીવન કાર્યની સ્મૃતિ નોર્વેમાં અમર બની રહેશે.” ફ્રેન્ચ પ્રતિનિધિ પણ બાપુજીના જીવનની પ્રસંશા કરતાં બાપુજીની અમર જ્યોતિને ઝળકાવતાં કહે છે કે, “ગાંધીજીનું નામ ન જાણતો હોય અથવા તેમના પ્રત્યે આદર ન ધરાવતો હોય એવા એક પણ ફ્રેન્ચ માનવી નથી. ગાંધીજીએ પોતાના આદર્શો માટેજ પ્રાણાર્પણ કર્યું છે. ને એક અતિ ઉમદા જીવનને શલાદત ભર્યા મરણથી શણગાર્યું છે.” બાપુજીની જીવનની વિશિષ્ટતા માટે ડૉ. જર્જાન હોમ્સ કહે છે કે, “ભગવાન બુદ્ધ પછી એઓ શ્રેષ્ઠ હોદ્દો હતા. જગતમાં ઈશુ ખ્રીસ્ત પછી એઓ શ્રેષ્ઠ માનવ હતા.” દુનિયાના માનવીઓના હૃદયમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર મહાનુભાવોની મહત્તા ફેટલી વર્ણુવાય છે એ સૂચવતાં એક બ્રિટીશ પ્રતિનિધિ કહે છે કે “ગાંધીજીની મહાન સિદ્ધિઓ હજી હવે અવતાર લેશે. દુઃખી, દરિદ્રી, એકલવાયા ને નાચીઝ માણસના ગાંધીજી મિત્ર હતા.” બાપુજીના જીવનની અમર-જ્યોતિને વિજયી કહેતાં એલ્જયમ ધારાસભાના પ્રમુખ કહે છે કે “ગાંધીજીના જીવને જગતને બતાવી આપ્યું છે કે માનવી શાન્તિ

માટેનો અનુરાગ ઓછો કર્યા વિના પણ મહાન વિજયો સંપાદન કરી શકે છે.”

આપુછના જીવન આદર્શોની મહત્તા સ્વચ્ચતા અને દુનિયા-ભરની પ્રજાને આપુછની દિવ્ય વિભૂતિની પ્રેરણાત્મક દૃષ્ટિએ ખોટ પડ્યાની આલોચના કરતાં સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થાના મહામંત્રી કહે છે કે “ખાસ કરીને જુદી જુદી પ્રજાઓ સમક્ષ જ્યારે ગંભીર કોયડાઓ ઉભા થયા છે તેવી વર્તમાન પળે આધ્યાત્મિક નેતાગીરીની જરૂર છે તે પળે આ ખોટ પડી છે. જે ઉચ્ચ આદર્શોને માટે તેમણે આત્મસમર્પણ કર્યું તે આદર્શોની તેમના બક્ષીદાનથી સેવા થશે.” દુનિયાની દૃષ્ટિએ આપુછના માનવજીવનની શ્રેષ્ઠતા વર્ણવતાં તુર્કી કાઉન્સીલના પ્રમુખ ઉચ્ચારે છે કે “મહાત્મા ગાંધીજીને ગુમાવવાનું જે કમનસીબ આવી પડ્યું છે, તે સમસ્ત મનુષ્યજાતિને માટે આઘાત રૂપ છે.” ના. આગાખાન પણ આપુછને ગુમાવવા બદલ અંજલી અર્પતાં માનવજાતિને પડેલી ખોટ વર્ણવે છે. આ રીસે કોઈ પણ મહાપુરુષોને ઇતિહાસના પાના ઉપર નોંધાયેલા જોયા નથી. એજ આપુછની અમર જ્યોતિનો સર્વત્ર વ્યાપી રહેલો જળકાટ આપુછના જીવનને અમરત્વ અર્પે છે.

હિમાલયના શિખરોમાંથી વહન થતી અનેક સરિતાઓમાં ગંગા ખોતાની પવિત્રતાએ પ્રાધાન્યપદ ભોગવે છે. હિમાલય કે કૈલાસ શિખર ગિરીશૃંગોમાં શ્રેષ્ઠ મનાય છે. હંસલાઓ ખોતીનો ચારો ચરતા હોય તો તે હિમાલયના શિખરે આવેલા માનસરોવરના દૈવી કિનારે. એજ રીતે અનેક માન્યતાવાળી અને અનેક જાતિમાં વહેંચાયેલી માનવપ્રજાના હૃદયો આકર્ષતી આપુછની અમર જ્યોતિ અતે કુદરત નિયમાનુસાર ભૂતકાળની મહાન જ્યોતિઓમાં મળી ગઈ. રૂદ્રાક્ષ અને તુલસીના મણકાઓની માળાઓના મેર રૂપે આપુછની જ્યોતિએ ભૂતકાળની સમસ્ત જ્યોતિઓમાં સ્થાન મેળવ્યું. કોણ કહી શકે વિધિની અકલ્પીય કલ્પનાને ? યુગે યુગે મહાન

અવતારો થયા છે. યુગ યુગના કાર્યોએ તેમને આકર્ષ્યા છે. જ્યારે જ્યારે પ્રગ્ન અધિકારમાં પડી હોય, બુદ્ધી સત્તાધીશોનાં બુદ્ધને સપડાએલી અર્ધરાત્રિના શ્વસામ સમયની સ્થિતિ ભોગવતી હોય ત્યારે તેનો ઉદ્ધાર કરવા કોઈ કોઈ મહાપુરુષો જન્મે છે એમ ગીતા કહે છે. ભારત વર્ષની પ્રાચીન અર્વાચીન સ્થિતિનો વિચાર કરતાં ૨૦ મી સદીનો અંત સમય ભારત વર્ષને બહુજ શોકપ્રદ ગણાય. પરાધીન દશામાં ભારતપ્રગ્ન સ્વમાન અને જ્ઞાન ગુમાવી નિર્જીવ જેવી બની ગયેલી હતી. તેના આત્મામાં પ્રાણ અર્પનાર પ્રગ્નના જીવનનાં નવ સર્જન રૂપે પૂજ્ય બાપુજીએ પોતાનું જીવન સેવાભાવનામાં સમર્પી વર્તમાન યુગના મહાપુરુષનું પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે—એમ સર્વત્ર કથાય છે. ભગવાન મહાવીરના ચોવીશ અવતારો, ઈસ્લામ ધર્મના મહાન પયગંબરોના પણ ચોવીશ અવતારો, અને પરિશ્વિત પરમાત્માના પણ ચોવીશ અવતારો. ધર્મભેદ, વર્ણભેદ ને ક્રિયાભેદ હોવા છતાં ચોવીશની સંખ્યા આશ્ચર્ય પમાડે તેમાં નવાઈ નથી. શું કરી શકે માનવપ્રાણી પરમાત્માની અકલ્પીય અગાધ શક્તિ પાસે ? ભારતે કૃષ્ણાવતારમાં પુનરોદ્ધાર પ્રાપ્ત કર્યા પછી છેલ્લા સૈકાઓમાં અધિકાર સેવવા માંડ્યો હતો. અને ઝગમગતા શુદ્ધ અને બુધના તારાની માફક ફેટલાક મહાનુભાવો ઝળકી ગયા, પરંતુ શરદ્ પૂર્ણિમાના ચંદ્રનો પૂર્ણ પ્રકાશ બાપુજીએ જ આપ્યો. ધન્ય છે એ દિવ્ય જ્યોતને. યુગ યુગના સંભારણા બુદ્ધાતાં નથી તેમ બાપુજીને પણ જગત બૂલશે નહિ. ભારત વર્ષ તેમનું રૂણી છે. ભારત વર્ષના બાપુજી આત્મા હતા. તેને કેમ બૂલશે ભારતવર્ષ ? તેમના આદેશો અ ઉપદેશોનું પાલન કરી બાપુજીની અમર જ્યોતિ વિશેષ ઝળકાવવાનું કર્તવ્ય ભારત વર્ષે કરવાનું રહે.

સંભારણા રહેશે વિશ્વે, યુગે યુગે બાપુજીનાં,
સુંબશે ભ્રમર ગુંજે, ગુણીયલ ગાન બાપુજીનાં.

શહીદ

શિખરણી

મરે છે જન્મેલાં, અઘળ કળ એ કુદરત તણી,
કૃતિ એ પૂજાતાં, જીવન દિપિકા એ નરમણિ;
જીવી જાણ્યું એણે, ચરણ રજ શીરે જન ધરે,
શહીદો એ પ્રેમી, અમર થઈ જાતાં જગ પરે.

આપુજ દેશની શાંતિને ખાતર શહીદ થયા. શહીદ થવાનું મહાપુરૂષોના ભાગ્યમાં લખાયેલું હોય છે. જન્મવું અને મરવું એ તો કુદરતનો નિયમ છે. આ નિયમથી વિમુખ કોઈ હોઈ શકેજ નહીં. દેશના ઉદ્ધારકો કે ધર્મના સ્થાપકો મોટે ભાગે શહીદજ થયા છે, કારણ કે જગત્ બેધારી તલવાર જેવું છે. આદિ કાળથી જગતનો ઇતિહાસ અવલોકતાં એજ પુરવાર થાય છે કે સુરી અને આસુરી પ્રકૃતિ એટલે દેવ અને દાનવનો પરસ્પર વિરોધ. જગત્ એકમતે કદી ચાલ્યુંજ નથી અને ચાલવાનુંયે નથી એમ અનુમાની શકાય. કાળની મતિ હંમેશાં પરિવર્તનશીલ જણાય છે. ક્ષણે ક્ષણે નવા નવા રંગો પહ્ચાય છે. પાણીના પરપોટા ઉફાળવે છે અને સમાય છે. આવા પરિવર્તનશીલ જગતમાં શહીદ થનારાઓ અમરતા મેળવે છે, વંદાય છે અને પુજાય છે. ઓઓએજ જન્મી જાણ્યું છે, જીવી જાણ્યું છે અને મરી પણ જાણ્યું છે. ધન્ય છે એવા શહીદ થનાર મહાનુભાસોને.

જેઓના જીવન કાર્યરૂપ દિપિકાએ વિદ્યુતની રેશની સમાન ઉજ્જવળ કારકીર્દીએ પ્રકાશમાન છે એવા નરમણિઓને જગત પ્રેમથી પૂજે છે.

**परिवर्तिनी इह संसारे मृतः को वा न जायते
सजानः येन जानेन यानि देशः समुन्नतिम्**

જાનીઓ કહે છે કે આ પરિવર્તનશીલ જગતમાં કોણ જન્મતું નથી અને કોણ મરતું નથી? પરંતુ જેના જન્મથી દેશનું અને પ્રજાનું કલ્યાણ થાય છે તેજ ખરેખર જીવી જાણે છે. આપુલએ પોતાના જીવનને આવા પ્રકારની ઉચ્ચ કોટીએ બનાવ્યું હતું, ભારતવર્ષના ઉદ્ધારને ખાતર, ભારતિય પ્રજાના કલ્યાણને ખાતર સાચા સનાતન ધર્મના સંરક્ષણને ખાતર અને દૈવી સંસ્કૃતિનો પ્રાદુર્ભાવ કરાવવાની ખાતર જીવનભર મહાન પ્રયત્ન કર્યો છે. ત્યાગ, સેવા અને સમભાવ એ દૈવી જીવનના પ્રાધાન્ય સૂત્રો છે. અહિંસા, સત્ય અને દ્રઢતા એ સાધ્ય કરવાના સાધન છે. શાંતિ એનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે. પ્રેમ સાધકની મનોવૃત્તિનું આત્મબળ છે અને બળિદાન એજ પરિણામ રૂપે છે. આપુલનું જીવન આ પ્રણાલિકાએ વ્યતીત થયેલું અનુભવાય છે. એમનું જીવન બલિદાન, એમના જીવનની એજતા પૂરવાર કરે છે. નહાના મ્હોટાં વિવિધ પ્રકારનાં રોગોથી તો સહુ કાઈ મરે છે. અમિથી વળીને, જળમાં ડૂબીને કે પડીને વિગેરે અકસ્માતોએ પણ ધણાનાં મૃત્યુ થાય છે, પરંતુ વિરોધીઓના હસ્તે ગોળાઓના ધાથી ધાયલ ધઈ મૃત્યુને ભેટનારાઓ રણસંગ્રામમાં જીવનની આહુતિએ અમરાંગનાઓને વરતા વીરોની માફક જીવન ઝળકાવે છે. તેમણે દેશમાં શાંતિ સ્થાપવાની ખાતર જાનામૃતનું પાન કરાવવાના સમયે પ્રભુ પ્રાર્થનાની વેદી ઉપર યોગનિષ્ઠ યોગપ્રવૃત્તિમાં, ઝનુનધેલા સિદ્ધાન્ત વિરોધી માનવીને હાથે ગોળાઓના ધાવ ઝીલી શહીદ થનારા આપુલ જેવા વિરલ વીરો

ભાગ્યેજ ઇતિહાસનાં પાનાં શોભાવે છે, અને જનતાના હૃદયમાં દેવ તરિક્ષે પુજવાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. શહીદ થયા પછી બાપુજીને માટે જે કાંઈ થયું છે તે અવર્ણનીય છે. ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ પ્રેમીઓએ અને વિરોધીઓએ પણ બાપુજીના શહીદ થયા પછી બાપુજીને હૃદયમાં પધરાવ્યા છે.

દુનિયાનો ઇતિહાસ અવલોકતાં, દેશ દેશની રાજ્યક્રાંતિ અને ધર્મક્રાંતિના સમયોં તપાસતાં અનુભવાય છે કે તેના પ્રવર્તકો મહોટે ભાગે શહીદ જ થયેલા છે. જ્યારે જ્યારે દેશોમાં અંધાધુંધી ફેલાય છે અને ધર્મની આલોચના થાય છે ત્યારે ત્યારે સત્યનું સ્ફોટન કરવા અને યોગ્યમાર્ગ વહન કરવા દ્રષ્ટાંતિક અવતારી મહાપુરૂષો ઉત્પન્ન થાય છે અને વિભુની દિવ્ય વિભૂતિઓનું ભાન કરાવે છે. ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ અને ક્રીશ્ચિયન ધર્મગુરૂ ઇસુખ્રિસ્તનું જીવન તપાસીએ તો સત્ય ધર્મના પ્રચારને માટે હાથમાં ખાલા ઠોકાવી શહીદ થયેલા ઇસુના જીવનનો મહત્તા જણાઈ આવે છે. ખ્રિસ્તામ ધર્મના ઉદ્ધારક પેગંબર મહમદનું જીવન એવીજ રીતે યશસ્વી બનેલું છે. સત્ય ધર્મના પ્રચારને કારણે તેઓએ વિરોધીઓના અનેક જીવલેણ આક્રમણો સહન કર્યાં છે. હસન અને હુસેને તો દુશ્મનોને હાથે પ્રાણ ત્યાગ્યા છે. ખ્રિસ્તામીઓ પૂજે છે પ્રેમથી એ મહાનુભાવોને. જરથોસ્ત સાહેબને પણ પોતાના અનુયાયીઓને સત્ય માર્ગ દર્શાવતાં ઓછી વિટંબણાઓ સહન કરવી પડી નથી એજ એમના જીવનનો વિજય છે. યાદુદી ધર્મના સ્થાપક અને પ્રવર્તક ઇઆમશાહનું જીવન નેત્રશિું તો પણ તેમાંથી એજ વસ્તુ દૃષ્ટિગોચર થાય છે કે અનેક વિરોધીઓના સામે દ્વંદ્વતાપૂર્વક પોતાનો મત પ્રસરાવવામાં મહાન મુશ્કેલીઓ સહન કરવી પડે છે અને અમિની જવાબા જેવી વેદનાઓ વેડવી પડી છે. મહાન સત્યવાન સૈફેડીસ સત્યને ખાતર શહીદ થયા હતા. ભગવાન મહાવીરને કાનમાં

ખીલા ખોસ્વા હતા અને એમનાજ સાથી તરફથી અનેક વખત મહાન કષ્ટો ભોગવવા પડ્યાના દાખલા તેમના જીવનમાંથી મળી આવે છે. બુદ્ધ ભગવાનનું જીવન જોઈએ ત્રીજે ત્યારે એવા વાતાવરણમાંથી પસાર થઈ ગયેલું જણાય છે કે જ્યારે દેશમાં સર્વત્ર અધાધુધી ચાલી રહી હતી. બુદ્ધ ગયાનું દર્શન બુદ્ધ ભગવાનની જીવન જ્યોતિ આજે પણ ઝળકાવી રહેલ છે. બૌદ્ધ ધર્મ ચીન, જાપાન અને ષ્વેતદેશમાં પ્રવર્તાવતાં ભગવાન બુદ્ધને ઓશ્રુ સહન કરવું પડ્યું નથી. ભારતવર્ષમાં વ્યાપી રહેલા અમાવાસ્યાના અધિકાર નાશ કરવા પ્રકાશતા રવિની માફક આદ્ય શંકરાચાર્યે જ્ઞાનમાર્ગની પુનઃ સ્થાપના કરવામાં જીવન કલાહ અને કષ્ટો સહન કર્યાં છે એ જનતાથી અગ્નાયુ નથી. અંતે જ્ઞાનપ્રકાશ કરતાં આશ્રમતા સૂર્યની માફક તેમને પણ પ્રતિસ્પર્ધીના કાવાદાવાના ભોગ થવું પડ્યું હતું. પાખંડ ધર્મનો નાશ કરી વૈદિક ધર્મનો પ્રચાર કરનાર ધર્મકેસરી દયાનંદનું જીવન સાક્ષી પૂરે છે કે તેમના ઉપર અનેક વખત જીવલેણ પ્રયોગોનો પ્રતિસ્પર્ધીઓએ ઉપયોગ કર્યો હતો; અને રસોધ્યાને હાથે કાળસ્વરૂપી ઝેરના પ્રયોગે ધર્મને ખાતર શહીદ થવું પડ્યું હતું. આ રીતે અનેક ધર્માચાર્યો અને અનેક પ્રજાસેવકોએ પોતાના પ્રાણના બલિદાનો આપી પોતાના કાર્યની અને જીવનની વિનય પતાકા ફરકાવી છે, પુન્ય બાપુજીએ તો ખુદશી જાતીએ રહામે મ્હોંયે પ્રેમ દર્શાવતાં ગોળીયોના ઘાવ જીવ્યા છે. ધન્ય છે એમના શહીદપણને યોગેશ્વર શ્રી કૃષ્ણે પણ સ્વધામ પધારતાં ભીલના બાણના ભોગી થવાનું ઉચિત માન્યુ હતું. હજારો વર્ષ થયાં છતાં સૌરાષ્ટ્રમાં સરસ્વતીને તીરે આવેલ વૃક્ષ નીચે મધુસૂદન ભગવાનની પ્રતિમા આજેય યાત્રિકોને કૃતાર્થ કરી રહેલ છે. શહીદોની સહિષ્ણુતા અને સાત્ત્વિક ભાવના પ્રમંશવી મુસ્કેલ છે.

ભારતવર્ષ તો પરાપૂર્વથી ધર્મક્ષેત્ર હોવા સાથે શહીદોનું પણ

ક્ષેત્ર અનેલું છે. નહાના મ્હોટા અનેક સંગ્રામોમાં વીર કેસરીઓએ ધર્મ અને દેશના ઉદ્ધારને માટે બલિદાનો આપ્યાં છે. વીરતા અને સેવાભાવનાના ઉન્નવળ પાનાયે આલેખાતો ભારતવર્ષનો અપૂર્ણ ઇતિહાસ ન્યારે પૂર્ણપણે લખાશે ત્યારે ભારતવર્ષના પૂર્વ ગૌરવમાં અનેક ગણો વધારો થશે. હજારો વર્ષના વહાણાં વાયાં છતાં પણ કુરૂક્ષેત્રનું ધર્મ-યુદ્ધ ભારત વર્ષના શહેરો અને ગામડાઓના ચૌટામાં ભારતની આખ્યાયિકાઓ જનતાના હૃદયો હચમચાવી રહે છે. વીસમી સદીના અંત અને એકવીસમી સદીના શરૂઆતના કાળને શહીદોના યુગ કહીયે તે અતિશયોક્તિ નહીં કહેવાય. આત્મ સ્વાતંત્ર્યતાના સિદ્ધાન્તે સ્વરાજ્ય સંપાદન કરવા અહિંસક પ્રવૃત્તિયે બાપુજીની આગેવાની નીચે સત્તાધિશોની સામે મંડાયેલા સત્યાગ્રહી લડાઈના મોરચાઓમાં સ્થળે સ્થળે સંખ્યાબંધ વીર યુવાનોએ કેસરીયાં કરી ઉઘાડી છાતીયે ગોળીઓના ધાવ ઝીલી પ્રાણાર્પણ કર્યાં છે. ભારતવર્ષના અસ્તિત્વમાં આ શહીદ યુગ અમરત્વ મેળવશે. અવિખ્ય માટે ભારતવર્ષનો વર્તમાન ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે દુનિયાની પ્રજાને ખરેખર આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરાવશે. દુનિયાના અનેક દેશોએ વીરપૂત્રો અને મહાપુરૂષો ઉત્પન્ન કર્યાં છે. તેમાં ભારતવર્ષનું શ્રેષ્ઠત્વ મેઘની પ્રચંડ ગર્જના જેમ દિગંતમાં ગર્જી રહેલ છે. ભારતની ધર્મભાવના, દેવો સંપત્તિ અગ્નેડ છે. કાળબળે વિદેશીયોના અનેક આક્રમણો ભારતે સહન કર્યાં છે અને વિદેશીયોની સત્તાની ધૂંસરી નીચે સેંકડો વર્ષો વીતાવ્યાં છે છતાં ભારતની મનોભાવના, ભારતની આર્ય સંસ્કૃતિનો સમુળગો નાશ થયો નથી. અંદર અંદરના કલ્લે ભારતવર્ષ સ્વાર્થીય ધેવજામાં અનેક વિભાગોમાં વહેંચાઈ ગયેલું હોવા છતાં તેની સાત્વિકતા અને ઉદારતાનો હજુ નાશ થયો નથી. સન્માનાય છે, આદર મેળવે છે ભારતવર્ષમાં દુનિયાના આગંતુક મુસાફરો-પોપાય છે વિદેશીય પ્રજાના ધર્માર્થીઓ અને વિદ્વાનો. દુનિયાની પ્રજાઓની માફક ભારતે મહારા ત્હારાનો ભેદ રાખ્યો નથી. જ્યાં સમભાવ છે ત્યાંજ ઇશ્વરીય વાસ છે. છેલ્લા

સૈંકામાં ભારતનો પુનરોદ્ધાર કરવા બાપુજી ઈશ્વરી હૂત બન્યા. સુધારકો અને નાસ્તિકો ભણે માને કે ન માને છતાં ઈશ્વરી સંકેતને પ્રાધાન્ય આપવું જ પડશે. અમુક વર્ષોને અંતે ભિન્ન ભિન્ન આદિવાસી પ્રસરાવનાર મહાપુરૂષો જગતમાં ઉત્પન્ન થાય છે. રશીયાના લેનીન, અમેરીકાના પ્રેસીડન્ટ વોશીંગ્ટન, ફ્રાન્સ વિજેતા નેપોલીયન, ગ્રીસ સમ્રાટ સીકંદર, મહાન વિશ્વ યુદ્ધની અગ્નિવાળામાંથી ઇંગ્લંડને બચાવનાર લોર્ડ ચર્ચીલ જેવા કર્મચારીઓ ઉત્પન્ન થયા છે. એજ પ્રમાણે ભારતવર્ષમાં પણ અનેક મહાપુરૂષોની સાથે બાપુજી સૂર્ય સમાન ઝળકી ઉડ્યા. ભારતવર્ષની લોપ થતી જતી પૂર્વ સંસ્કૃતિનો પુનરોદ્ધાર કરવા બાપુજીએ બીડું ઝડપ્યું. મહારાષ્ટ્ર, બંગાળ અને પંજાબના મહાપુરૂષોના સિદ્ધાન્તોથી બાપુજીનો સિદ્ધાન્ત જુદો હતો. તેઓએ ભારતવર્ષની નાડ ધનવંતરી વૈદનો માફક તપાસી. લાગુ પડેલા અસાધ્ય રોગોનું નિરિક્ષણ કર્યું. અસાધ્ય રોગોને સાધ્ય કરવા ઉપચાર શોધ્યા, કુરૂક્ષેત્રમાં ગવાયેલ ગીતા જીવન કર્તવ્યની સાથી બનાવી, અહિંસા અને સત્યને પંથે સેવાભાવના ફેળવી. પ્રજાએ બાપુના બોલો ઝીંદ્યા. જે અહિંસાએ સ્વરાજ્ય મેળવ્યું એજ અહિંસાએ બાપુજી શહીદ બન્યા.

ઈંગ્લાંડનો ઇતિહાસ તપાસીએ તો રાજ સત્તાની જોડકામીમાંથી પ્રજાને સ્વતંત્ર બનાવનાર રાજરક્ષક ઇતિહાસધારી ક્રોમવેલનું નામ જગત ભૂલી શકે તેમ નથી. જો કે પોતે સત્તાવીશ બન્યા પછી સત્તાનો દોર ચત્રાવવામાં પ્રજાને કડવા અનુભવો આપ્યા છે એ પણ ઇતિહાસને પાને લખાયેલું છે, છતાં ક્રાન્તીકારક તો ગણાય જ. જાપાનને ઔદ્યોગિક હુન્નરકળામાં પ્રગતિમાન બનાવી સમૃદ્ધ બનાવવામાં ટોગો ફુજીઆની દષ્ટિ ખેંચે છે. કૈંગર અને હીટલરે અભિમાની અભિલાષાઓ પૂર્ણ કરતા સ્વહસ્તે પોતાનો પરાજય પ્રાપ્ત કર્યો છે, તો પણ તેમના દેશને ઉચ્ચ કક્ષાએ લઈ જવામાં તેઓએ ઓછું કર્યું નથી. મિથ્યાભિમાન, વગર કારણે સત્તા જમાવવાની

મનોભાવના એ નિર્બળ રાજ્યોને હંકારનાર સર્વોપરી બનાવતી ભાવિ આશાઓ પૂર્ણ કરવા જતાં નૈતિક અને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ પોતેજ પરાજય આપે છે એવા દૃષ્ટાંતો ઇતિહાસોમાં શોધવા પડે તેમ નથી. અંધારામાં સૂર્ય પ્રકાશ ન હોય. અમાવાસ્યાએ ચંદ્રમા નથી ઉગતા. ગિરીશિખરો ઉપરથી બળબળાટ વહેતી સરિતાઓના વહેણો કદી ઉંચા ગયા સાંભળ્યાં છે ? જર્મનીનો ૨૦ સદીનો ઇતિહાસ તેના દૃષ્ટાંતરૂપ છે. ધન્ય છે એ ભારતવર્ષને અને ધન્ય છે ભારતના મહાપુરુષોને. સ્વામી વિવેકાનંદ અને સ્વામી રામતીર્થના આત્મકથાલોક સત્યધર્મના પ્રચારોએ સુધારાના શિખરે પહોંચેલા વૈજ્ઞાનિક કળામાં પારંગત અનેલા અબજોપતિઓથી ઉભરાઈ રહેલા અમેરિકા જેવા દેશનાં મન મુગ્ધ બનાવેલ છે એજ ભારત સંસ્કૃતિનો વિજય છે. પુણ્ય આપુણ્યે ભારતવર્ષના પ્રાચિન ગૌરવને અતિ સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે. દુનિયાના ક્રાન્તિકારોએ હિંસક પ્રવૃત્તિએ દેશની ક્રાન્તિ કરી છે. ત્યારે આપુણ્યે અહિંસક પ્રવૃત્તિએ ભારતને સ્વરાજ્ય મેળવી આપ્યું છે. હીટલર જેવા મહાન બલીષ્ઠ યોદ્ધાને પરાસ્ત કરનાર બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય જેવી મહાન સત્તા પાસેથી કેવળ વગર શસ્ત્રે, કેવળ આત્મબળ, સલાગ્રહ અને શાન્તિના પ્રયત્નોથી મેળવ્યું છે. સૂર્યના પ્રકાશની માફક દુનિયાને પ્રકાશમાન બનાવે છે ભારતવર્ષ અને તેના વિર પુત્ર આપુણ. વિશેષતા છે આપુણની એજ કે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેને રામરાજ્ય બનાવવાની તિવ્ર અભિલાષામાં પોતે શ્રીહીદ થયા. ધન્ય છે એ દિવ્ય જ્યોતિને.

કાળની કુરતા

મંદ્રાકાન્તા

કૃત્યો કાળા હૃદય પરથી ભુસતાં ના ભુસાયે,
છેદે છાતી વચન કપરાં બાણ જેવા જલાયે,
યુગોના એ રમરણ સૂચ્યે દેશના ધતિહાસે;
પ્રત્યાઘાતે કંઈ બનતા દીસ છેદે પ્રયાસે.

કાળની કુરતાનું માપ કોણ માપી શકે તેમ છે ? કાળની. મિમાંસા ત્રણ રીતે થઈ શકે. એકતો વાયુના વેગની માફક સપાટા-બંધ ચાલી જતો કાળ પ્રાણીઓના જીવનની છેલ્લી ક્ષણો જોતજોતામાં લાવી મૂકે છે. બીજી દૃષ્ટિએ કાળ એટલે ક્રોધ. જ્યારે માનવ પ્રાણીના શરીરમાં ક્રોધનો સંચાર થાય છે ત્યારે તે ડહાપણ અને બુદ્ધિ ખોઈ ખેસે છે. સમય પરત્વે ન કરવા જેવાં જીવનને કલંક રૂપ થઈ પડે એવાં કાળા કૃત્યો કરવાને પણ પ્રેરાય છે. રણસંગ્રામે ચંડલા માનવીનું ઝનુન જેમ રોકી શકાતું નથી તેમ ક્રોધથી ઘેરા-એલા માનવીને પણ રોકી શકાતો નથી. કોઈ પણ કારણે હૃદયમાં આવવા પામેલો સિદ્ધ ક્રોધને વશ થઈ પ્રતિસ્પર્ધીનો જીવલેણ શત્રુ બને છે. આથીજ શાસ્ત્રો અને જ્ઞાનીઓ કહે છે કે કાળને રોકતાં શીખો. જીવનને યશનામી બનાવવું હોય, આત્મકલ્યાણ સાધવું હોય

તો ક્રોધને જીતો. ક્રોધજ કેટલીક વખતે કાળાં કૃત્યો કરી ક્ષીણતા પામતા કલંક રૂપ ચંદ્રની માફક જીવને કલંકીત બનાવે છે. નથી ભુલતાં આવાં કાળાં કૃત્યો. હજારો વર્ષો પૂર્વે બની ગયેલા બનાવો પુસ્તકોના પાનાં વાંચતા અને કર્ણોપકર્ણ શ્રવણ થતાં દષ્ટાંતોથી મન વિધાય છે. રામાયણ વાંચતાં રાવણના દુષ્કર્મો મહાન પરાક્રમી રાવણના જીવનને કલંકીત બનાવે છે. પાંડવ કૌરવનો સમય તપાસતાં દુર્યોધનનાં દુષ્કર્મોની યાદ મહાભારત આપે છે. ભારતવર્ષમાં થઈ ગયેલા અનેક સત્તાધિશોના કાળાં કર્મો તેમના ઉચ્ચ જીવનને પણ ધિક્કારને પાત્ર બનાવે છે. દેવભુવનના દેવોની ઉજ્જવળ કારકીર્દિમાં પણ સુરપતિ અને ચંદ્ર જેવાના જીવનોને દોષિત બનાવનારાં બનાવો પુરાણોની આખ્યાયિકા દષ્ટિગોચર કરે છે. ભારતવર્ષના ઇસ્લામી પાદશાહો પૈકી મહાન પરાક્રમી હોવાથી કેટલાક પાદશાહોની જીંદગી કારકીર્દિથી ઇતિહાસના પાનાં આલેખાયેલાં છે. ખ્રિસ્તીશ સામ્રાજ્યના ખ્રિસ્તીશ સત્તા સ્થાપતી વેળા સત્તાધિશોએ ભારતવર્ષમાં જે કાળો ફેર વર્તાવેલો છે તે ભૂત્રાય તેમ નથી. સારાંશ કે સારાં કૃત્યો બહુ યાદ નથી આવતાં પરંતુ કાળાં કૃત્યો આઘાત કે પ્રત્યાઘાતથી ચિરંજીવ સ્થાન મેળવે છે. પૂજ્ય બાપુજી ઉપરનો જીવલેણ હુમલો ભારતના સાંપ્રત ઇતિહાસમાં સદાને માટે કાળા અક્ષરે નોંધાઈ ચૂક્યો છે. ત્રીજી દષ્ટિએ યમરાજને કાળ સ્વરૂપે વર્ણવાય છે. પહેલી અને બીજી દષ્ટિ તો પ્રાણી માત્રને નિર્મીત છે. પરંતુ બીજી દ્રષ્ટિ આઘાતને પ્રત્યાઘાત સૂચવતી કલંકીત બને છે. જ્ઞાનદષ્ટિએ જોઈએ તો બાપુજીના જીવનની ક્ષણો પૂર્ણ થતાં યમરાજ બાપુજીને લઈ જાય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ ક્રોધને વશ બનેલા, ઝનુનધેલા બનેલા નાથુરામ વિનાયક ગોડસેનું જીવન બાપુજીની છાતીને ગોળાથી વીંધતાં નિર્મીત રૂપ હોવા છતાં કલંકીત બનેલું છે એ ભારતનો જીવંત ઇતિહાસ ભૂંસી નહિ જ શકે.

તા. ૩૦ જાન્યુઆરી ૧૯૪૮, વિક્રમ સંવત ૨૦૦૪ પોષ કૃષ્ણ

પાંચમી શુક્રવારનો દિવસ વર્તમાન ભારત ઇતિહાસમાં ભયંકર
 મંથુયો છે. અરાયર સાંજના પાંચને પાંચે પોતાનું દૈનિક સામ્રાજ્ય
 પૂર્ણ કરવાની અણી ઉપર આવેલા મેડ પર્વતની પેટી પાર જતા
 આર્થમતા સૂર્યનારાયણની સાયંકાળની પ્રાર્થના અને પ્રવચન કરવા
 જતાં લગભગ પાંચસો માણસોની મેદની વચ્ચે પૂજ્ય આપુણની સમક્ષ
 આવી, નમન કરી આપુણની છાતીમાં નાથુરામ ગોડસેએ ત્રણ
 ગોળીઓ છોડી. આપુણનો પ્રાણઘાતક ભયંકર બનાવ ભારત વર્ષમાં
 પ્રકાશતા સૂર્યને અંધકારને આવરણે છાઇ દીધો. બસ ભારતને
 સ્વરાજ્યથી પ્રકાશીત બનાવનાર સૂર્યસમા આપુણનો દેહવિલય
 ભારત જનતાને મનોવેધક બની ગયો. કુદરતની કળા અનોખી છે.
 જોતજોતામાં વાદળ ઘેરાય છે. સૂર્યપ્રકાશીત જગતને અંધકારમાં
 લઇ જાય છે. સામસામા ઘર્ષણે થતી મેઘજળના અને વિદ્યુતના
 ચમકારા માનવ પ્રાણીઓના મગને ઢાણભર ભયભીત બનાવે છે.
 વાવાઝોડાના વંટોળીઆના સપાટાથી સમુદ્રમાં ચાલતી નાવના નાવિ-
 ક્રોને રામ નામનું સ્મરણ કરાવે છે. એજ પવિત્ર રામનામનો ઉચ્ચાર
 છાતીમાં ગોળી વાગતાંની સાથેજ આપુણએ ઉચ્ચાર્યા. ટૂંક સમયમાંજ
 આપુણના જીવનની આશા નિષ્ફળ જતાં પવિત્ર રામનામની ધૂનનો
 પડથો દેશભરમાં જવાઈ ગયો. આકાશ રામનામની ધૂનથી ગાળ
 રહ્યું. અસ્તાચળે ગયેલા સૂર્યને નિહાળવા કમળ તલસી રહે છે, અને
 આશામાં નિરાશ થતાં આઘાત પામી પાંખડીઓથી ખિડાય છે, તેમ
 ગોળીના ધાવ પછી ડોકટરી ઉપચારોએ નિરાશ થતાં આપુણના
 જીવનની આશા નિષ્ફળ બની પ્રગ્નના હૃદયે આઘાતથી શોકઅસ્ત
 બન્યાં. શું કાળની ટુરતા ! શું પરમકૃપાળુ પરમાત્માની અગાધ લીલા !
 જોતજોતામાં આપુણના સ્વર્ગારોહણના દુઃખદ સમાચારો દુનિયાની
 આરે દિશાઓમાં ફરી વળ્યાં. આનંદને સ્થાને શોક જવાયો. શરદ-
 પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર રાત્રીથી અડાયો. ધવજ બનવાની આશામાં ઉત્સાહ
 ધ્રેણીત ચંદ્રકા ગાદ અંધકારના આવરણે જવાઈ ગઈ. આપુનો, આત્મા

પરલોકમાં પધાર્યો. પંચજ્વતનો દેહ નિર્જીવ પડ્યો રહ્યો. એનાયે દર્શનાર્થે હજારો લોકોની મેદની ટોળે વળી. ધન્ય છે આવા મહાન આત્માને. ધન્ય છે એવા મહાન આત્માઓની જન્મદાત્રી જન્મેતાને. ધન્ય છે અંતિમ દર્શન કરી કૃતાર્થ થયેલા લોક સમુદાયને.

રામનું નામ અને ગીતા આપુછના જીવનની જ્યોતિ એવા ગણાય છે. આપુછએ જીવન યશનામી બનાવ્યું હોય, આત્મ અમત્કૃતિ કેળવી હોય તો રામનામનું શ્રવણ અને ગીતા વાંચને. ગુરૂ કરતાં શિષ્ય આગળ વધે છે એ કહેવત અનુસાર ગીતાના પ્રબોધક શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર કરતાં આપુછે જીવનને અહિંસાત્મક પ્રવૃત્તિએ વધુ યશનામી બનાવ્યું છે એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નહીં ગણાય. શસ્ત્ર નહિ લેવાની પ્રતિજ્ઞાથી બંધાઈ અણુનના સારથી બનેલા શ્રી કૃષ્ણને બીભ્મના બીભ્મ આક્રમણે રથનું પૈડું પગના અંગુઠાએ ફેરવી બીભ્મ સામે ફેંકવાનો પ્રયત્ન કુરૂક્ષેત્રના યુદ્ધમાં વર્ણવાય છે. ગીતાના અભ્યાસી અને કર્તાવ્ય પરાયણ આપુછએ ફક્ત સત્યાગ્રહ સિવાય કોઈ પણ પ્રકારનું શસ્ત્ર ગ્રહણ કર્યું નથી તેમ કોઈને દુશ્મન પણ ગણેલ નથી. ગીતાના અભ્યાસે આપુછ શીખ્યા હતા કે કોઈને કોઈ મારતું નથી. કોઈ કોઈનો દુશ્મન નથી. આત્મા અમર છે, સર્વવ્યાપક છે.

य येन वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥

(ગીતા અધ્યય ૨. ૧૯.)

જે આ (આત્મા)ને મારનાર જાણે છે અથવા જે આને મરાયેલો માને છે, તેઓ તે નથી સમજતા કે આ (આત્મા) નથી મરતો, નથી જન્મતો.

ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિત્

નાયં ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ ।

અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો

ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥

(ગીતા. અ. ૨-૨૦)

આ (આત્મા) કદી જન્મતો કે મરતો નથી અથવા પૂર્વે નહિ હોઈ ફરી નહિ હોય એમ પણ નથી. અજન્મ, નિત્ય, શાશ્વત અને પુરાતન છે તેથી શરીર મરાય છતાં મરાતો નથી. હિંસક પ્રવૃત્તિના અનુયાયી ક્રોધ વશ બનેલા, આપુળના આશ્રમવત સર્વ-ભૂતેષુ ના સિદ્ધાંતનો પ્રચાર કરવાના શાન્ત સિદ્ધાંતને, ગોડસે ક્યાંથી પીછાણી શકે ? હળાહળ ઝેરમાં અમૃતના ઘિંદુઓને અવકાશ ક્યાંથી હોય ? વૈરભાવથી ઝગમગતા જીવો આત્મા સો પરમાત્માના સિદ્ધાંતને ક્યાંથી સમજી શકે ? જ્ઞાન દ્રષ્ટિએ આપુળ અને ગોડસેનો આત્મા એકજ ગણાય. માત્ર જ્ઞાન અને અજ્ઞાન, જીવાત્મા અને પરમાત્મા, પ્રકાશ અને અંધકાર, સત્ય અને અસત્ય, દૈત અને અદૈત વિગેરે મનોભાવનામાં જમીન આસમાનનો તફાવત. સારાંશ આપુળએ કોઈ વ્યક્તિને શત્રુ માનેલ નથી; જ્યારે ગોડસેએ આપુળ જેવા યોગનિષ્ઠ દેશાદ્ધારક, શાંતિ પ્રિય મહાનુભાવને સિદ્ધાંત ભેદે અને કાર્ય ભેદે શત્રુ માન્યા અને તેમનો ઘાત કરવામાં હૃદયને વિચાર-શૂન્ય બનાવ્યું. ઉત્તર અને દક્ષિણ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ જેટલોજ તફાવત, જેટલુંજ અંતર આપુળ અને ગોડસેના માનવજીવનમાં ગણી શકાય. યમરાજ જીવલેણ નથી બનતા પરંતુ નિમિત્ત બનાવે છે. ગોડસે આપુળના જીવલેણ તરીકે નિમિત્ત ગણાય. જ્ઞાન અને અનુભવ એમ પણ કહે છે કે પૂર્વકર્માનુસાર જીવન ઘડાય છે અને વ્યતિત થાય છે. ગોડસે પૂર્વકર્મના આપુળના વેરી હશે એમાં શક નથી. ભારતવર્ષની આલીશ કરોડની વસ્તિમાંથી ગોડસે નિમિત્ત રૂપ

અને એ પ્રશ્ન ઉકેલવો મુશ્કેલ નથી. આપુજીના જીવનમાં અનેક જીવલેણ હુમલાઓ થયેલા હોવા છતાં આજ ક્ષણે આપુજી સ્વર્ગે સીધાવે એ પ્રશ્ન પણ ઉકેલવો એટલેજ સહેલો છે. ગીતાનો કર્મયોગ અને સાંખ્યયોગ પણ આજ વસ્તુનું સૂચન કરે છે. શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને વિરાટ સ્વરૂપ બતાવી બતાવી આપ્યું હતું કે તું તો માત્ર નિમિત્ત રૂપ છે. સર્વકાર્ય પોતપોતાના કર્મોએ ચક્ષીમાં પીસાતા દાણાની માફક કાળચક્રમાં પીસાઈ રહેલ છે. દોષ નથી ધડતો ગોડસેને. ઘડી ધડતો ગોડસેના અનુયાયીઓ, ઘડી ધડતો ગોડસેના આ ધાતક કર્તવ્ય પ્રેરકાને. આપુજીનું કર્તવ્ય પૂર્ણ થતાં આપુજી સ્વર્ગે સીધાવે એમા શોક શાનો હોય ?

नैनं छिदन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनम् क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥

(ગી. અ. ૨-૨૩)

આ અત્માને શસ્ત્રો છેદતાં નથી, આને અગ્નિ બાળતો નથી, આને પાણી ભીંજવનું નથી અને પવન સૂકવતો નથી.

રંગભૂમી ઉપર આવેલા પાત્રો પોતાના પાઠો બજવી રસ્તે પડે છે. તેમ માનવ પ્રાણીઓ પોતાના જીવન કર્તવ્યો પૂર્ણ થતાં રસ્તે પડે છે. ભારત પ્રજાને સ્વરાજ્ય અપાવવાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવાની સાથે જ આપુજીનું જીવન કર્તવ્ય પૂર્ણ થવાની કલ્પના સત્ય કેમ મानी ન શકાય ? ૭૯ વર્ષનું જ એમનું આયુષ્ય નિર્માણ થયેલું હોય તેમાં વૃદ્ધિ કોણ કરી શકે ? આયુષ્ય કમી કરવાની કે આયુષ્ય વધારવાની અમોઘ શક્તિ ભીષ્મ સિવાય અન્યમાં નથી અનુભવાતી. પૂજ્ય આપુજીએ પણ ભીષ્મની માફક, ભીષ્મે જેમ બાણ શર્યા ઉપર સુતાં સુતાં છ માસનો કાળ ક્ષય કરી રાજવીઓને શાન્તિ પ્રમોદ આપ્યો હતો તેમ પુનાની જેલના છેલ્લા વસવાટમાં માંદગીના જીવલેણ હુમલાને વટાવી છેલ્લી ઘડી સુધી સ્વરાજ્યની ભાવના ફેળવી

તે પ્રાપ્ત કરી અને પ્રગ્નને શાન્તિનો પાઠ શીખવી જીવન કર્તવ્ય પૂર્ણ થતાં અગ્ન્ય માર્ગે પ્રયાણ કર્યું. ભીષ્મનો કાળ શિખાંડી હતો. આપુજીનો કાળ નાથુરામ ગોડસે હતો. કેવી વિધિની વિચિત્રતા !

**वासंसी जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णातिनरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥**
(गी. अ. २-२२)

જોમ મનુષ્ય જૂનાં વસ્ત્રો ત્યજી નવાં વસ્ત્રો સ્વીકારે છે, તેમ દ્વેષધારી આત્મા, જૂનાં શરીરો ત્યજી ખીન્ન નવાં શરીરો પામે છે.

આપુજી પણ આજ રીતે પરિક્રમણ કરે એમાં આશ્ચર્ય શું ? જગતની ઘટમાળ કોઈ જુદા પ્રકારની છે. તેને નથી કોઈ જાણી શક્યું, નથી જાણવાને સમર્થ કોઈ ભાવિ તો કઈ રીતે કદખી શકીએ ? આપુજીનો જીવન યોગ પૂર્ણ થયો. નાથુરામના જીવનમાં ન જીતેલાં તેવું કદ કં યોટ્યું, સ્વરાજ્ય મળ્યું તેને પચાવવું, તેને ખીલવવું, એ પ્રગ્નકીય સરકાર અને પ્રગ્નના સહકાર ઉપર અવલંબી રહે છે. આપુજીએ આપેલો યોધ, આપેલી કર્મદીક્ષાને અનુસારી કર્તવ્ય પરાયણતા દાખવવાથી જ ભારતવર્ષનો ઉદ્ધાર થઈ શકશે. ભ્રાતૃભાવ, સમાનતા, શાન્તિ અને સત્ય આહવાના માર્ગે કાર્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકશે. ભારતવર્ષના ફિલસૂફોએ પણ આજ માર્ગ સૂચવ્યો છે. તત્ત્વજ્ઞાનીયો, સત્તો, ભક્તો અને શોધકોએ આત્મચિંતન, આત્મખજા અને દ્રઢતાથી કાર્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે. સાગરની ગંભીરતા વખણાય છે. મહાનુભાવોનું વિચાર ગંભીર્ય એજ રીતે પ્રશંસાય છે. સંયોગો, રિથિતિ અને શાન્તિ, કાર્યસિદ્ધિનાં સાધનો છે. તેની વિચારણા પછી જ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત બનનાર કાર્ય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આપુજીનું જીવન આજ માર્ગનું સૂચન કરે છે. ગયા છે છતાં જનતાના હૃદયમાં પ્રવેશ્યા છે. તેમના ગુણાનુવાદ તેમની માર્ગ પ્રણાલિકાનું અનુસરણ એજ ભારત જનતાનું કર્તવ્ય છે.

પ્રેમનો પર્યાય

શાદુલ

ગુંજે છે મકરંદ પદ્મ ફરતાં, પદ્મો સવિતા ચહે.
ચાહે ચાતક મેલના જળકણ, સૂરો સુધાને શુદ્ધ,
નિહાળે શરદ કૌમુદી નયનથી, હિંસાસ દીલે ધરી;
દાળે દૈવત દેવ એ જગતમાં, પૂજાય પ્રેમે કરી.

ગિરિશૃંગોથી વહન થતી સરિતાઓ પોતાની નિર્મળતાએ જગત ઉપકારક થતી, પતિત પાવની ગણાતી જગત પ્રાણીઓને આવશ્યક અનેક પદાર્થો ઉત્પન્ન કરતી, સમય પરત્વે સહચરીઓ સાથે મિલન કરી સાગરને મળે છે. સાગરમાંથી પ્રેમપ્રવાહે ભરતીનાં મોજાં ઉછળે છે, અને સરિતાઓના મુખમાં અમુક અંતર સુધી વિહાર કરી સરિતાઓના પવિત્ર પ્રેમને સત્કારે છે. જગતમાં પ્રેમ વસ્તુ જ કોઈ અત્રૌકિક, અનુપમ, અમત્કારિક છે કે જે સર્વને વશ કરે છે. પરિશ્રમ પરમાત્માને પણ પ્રેમથી જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. ભ્રમરો કમળની આસપાસ ગૂંજતાં, પ્રેમ પરાગનો આસ્વાદ લેતાં, સૂર્યરેત કમળમાં ખીડાય છે. કમળો સૂર્યને ચાહે છે. દિવસભર સૂર્યની રહામે પાંખડીયો પ્રસારી આનંદમય બને છે. ચાતકો વર્ષાદના જળબિંદુઓ મેળવવાને અનેક કળાઓ કરી જોકે ચિત્ત પ્રેમમગ્ન બને છે. સૂરો અમૃતનું પાન કરવાને જ ઉત્સુક હોય છે. સમુદ્રમંથનમાંથી તીકળેલું

અમૃતનું પાન દેવતાઓએ જ કર્યું હતું. કૌમુદી સ્થિર નયને ચંદ્રને નિહાળી હૃદયોશ્વાસ પ્રાપ્ત કરે છે. એજ રીતે જગતમાં દેવતાઓનું દૈવત દાખવનાર આત્માઓ પ્રેમ પૂર્વક પૂજાય છે. પ્રેમને કાઈ જાતનાં બંધન હોતાં નથી. સાત્વિક પ્રેમને કાઈ જાતનાં નિયમ હોતા નથી. દુઃખમાં સાકર એકરૂપે થઈ જાય છે તેમ પ્રેમ પણ સ્વાનુભવ પ્રાપ્ત કરે છે.

પૂજ્ય આપુલએ જગતમાં સાત્વિક પ્રેમનો પ્રવાહ સમુદ્રની ભરતીના મોઝાની માફક સર્વત્ર પ્રસરાવ્યો હતો, કે જેનો પડઘો તેમના સ્વર્ગવાસ પછી પડેલો જોવામાં આવ્યો છે. તોપનો અવાજ વાતાવરણમાં ફેલાઈ આકાશમાં પરમાણુરૂપે ગર્જના કરી પ્રતિધ્વનિત બને છે; લોહચુંબકની ગતિ, આકર્ષણ શક્તિએ સર્વ કાઈ વસ્તુઓને પોતા તરફ ખેંચે છે; યુક્તવાકર્ષણની ક્રિયાએ આકર્ષણ શક્તિ આકર્ષતી જ જણાય છે, સૌરભયો પુષ્પ પરાગ પરિમલ દ્વારા માનવીઓનાં ચિત્ત દરે છે, સૂર્યાસ્તે સૂર્ય રશ્મીના રંજકણો સૂર્યમાં સમાય છે; એજ રીતે માનવ હૃદયનો સાત્વિક પ્રેમ, પ્રેમના પડઘારૂપે પ્રતિધ્વનિત થાય છે. પૂજ્ય આપુલના પ્રેમી જીવંત આનું ઉદાહરણ પુરૂં પાડ્યું છે. પૂજે છે તેજ પૂજાય છે. સેવા કરે છે તેજ સેવાય છે. ઉદારચિત્ત આદર મેળવે છે. દયાવાન દૈવી ગણાય છે. પૂજ્ય આપુલનું જીવન પ્રજ્ઞસેવાર્થે જ નિર્માણ થયેલું હતું. પ્રાણી માત્રને આત્મવત્ ગણી તેની ઉન્નતિ સાધવાને કર્તાવ્યનિષ્ઠ બન્યું હતું. મનની ઉદારતાએ પામ્યું હતું આદર અને પ્રેમની પ્રભુતાએ પ્રભાવશીલ નિવડ્યું હતું. એનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો તેમના અવસાન પછી જગતભરમાં માનવીઓએ આપુલ પ્રત્યે દર્શાવેલો પ્રેમ; આપુલની શાશ્વત શાંતિ માટે પ્રભુ પ્રત્યે કરેલાં ત્રયોદશા શ્રાદ્ધ સુધીની અખંડ પ્રભુ પ્રાર્થના અને આપુલના વિયોગ દ્રવિત બનેલા હૃદયોની હૃદયભેદી વાણીએ પ્રતીત થાય છે. ઇતિહાસે નહીં વાંચેલો, અનુભવે નહીં અનુભવેલો, કર્ણે નહીં સાંભળેલો અને નજરે નહીં જોયેલો એવો આશ્ચર્યચક્રિત પ્રસંગ આપુલના

સ્વર્ગગમન પછી જોવામાં આવ્યો છે. એજ આપુજીના ત્રેમી જીવનની અમર્યાદિત પરાકાષ્ટા છે.

વિદ્યુતવેગે આપુજીના પરલોકગમનના ચોંકાવનાર સમાચારો દેશના ચારે ખુણાઓમાં પ્રસરી ગયા—જાણે વિજ્ઞાનીઓના ચમકારા અને મેઘગર્જનાના કર્ણભેદી ધડાકા સાથે આભ તૂટી પડ્યો હોય એવો આઘાત જનતાના હૃદય ઉપર અણુધાર્યો ઉપસ્થિત થયો. ધરતીકંપના આંચકાએ ધરતીને ધ્રુજાવી મૂકી હોય એ પ્રમાણે માનવીઓના હૃદય ધ્રુજી ઉડ્યાં. મહાસાગરે પ્રલયકાળના વાતાવરણે જગતજીવોને ભયભીત બનાવ્યાં હોય એવો ભયસંચાર સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યો. અમાવાસ્યાની મેઘલી રાતની શુભશામ દશા દોઢેક કલાક દિવસ હોવા છતાં સર્વત્ર અનુભવાઈ. જોતજોતામાં બળરો, કારખાનાઓ, અને વેપાર વણજ બંધ પડી ગયાં. સ્થળે સ્થળે, ટોળે મળેલાં નરનારીઓ, “હેં, શું આપુજી ગયા ?” એ હૃદયદ્રાવક ખીન્ન હૃદયે ઉચ્ચારાતા કર્ણ શબ્દો કર્ણગોચર થવા લાગ્યા. રામ નામની ધૂન સર્વત્ર ચાલુ થઈ ગઈ. ગીતાના પંચધ્વનિએ ગગન ગળાવી મૂક્યું. નહોતો આ સમયે જાતિ ભેદ, નહોતો જ્ઞાનભેદ, નહોતો ધર્મ ભેદ, કે નહોતો પક્ષભેદ. આજ આપુજીના પવિત્ર જીવનની પ્રણયતાનો પ્રાદુર્ભાવ.

“શું શું સંભારું ને શી શી પૂજું”, પુણ્ય વિભૂતિઓ ?

પુણ્યાત્માના ઉંડાણો તો આભ જેવા અગાધ છે.”

સદ્ગત કવિ સમ્રાટ ન્હાનાલાલે પિતૃ તર્પણમાં ગાયેલી ઉપરોક્ત પંક્તિઓ પૂજ્ય આપુજીના તર્પણમાં બરાબર બંધ ખેસતી આવે છે. ન્હાનાલાલે ગાયેલું લગભગ ૩૫ વરસ પછી ભારતે કંઈક અંશે અમલમાં મુક્યું જણાય છે. આપુજીને માટે પ્રજાએ તેમના ત્રયોદશ શ્રાદ્ધ સુધીમાં જે કાંઈ પુજ્યભાવ બતાવ્યો છે, જે શોક પાડ્યો છે, જે ભાવના વ્યક્ત કરી છે—તે સર્વ આપુજી જેવા મહાન પુણ્યાત્મા દિવ્ય વિભૂતિને શોભાવે છે. જેમ આભની મર્યાદા અગાધ છે તેમ આપુજી જેવા પુણ્યાત્માઓના

સેવાકાર્યો અગાધ છે. વેસ્ટોનો પ્રેમપ્રવાહ કાવેરીના ધોધ ગેરસખ્યા જેવો પ્રચંડ અને અખુટ છે. તેમને માટે જે કંઈ જાય તેમાં આશ્ચર્ય જેવું હોયજ નહિ. કાર્ય કુશળ માળી અગીયાના નવસર્જન માટે પોતાની ફરજ અદા કરે છે અને વિવિધ સુગંધી પુષ્પોથી લગ્નકતી પુષ્પ વાટિકા હૃદયોસ્લાસ આપતી નવ કુંપળોમાંથી પ્રકુલિત વન-વેલીઓ અને જ્વલન્તનાં નવ પલ્લવિત કુંપળોમાંથી શિતળતા અર્પતા ઘટાટોપ વૃક્ષોના ઝુંડો વચ્ચે શાન્તિમય ઉડતા કુવારાઓની માફક માનવ હૃદયોર્મિને વિકસાવી કર્તવ્યેતુનું પરિપાલન કરવા હૃદયોસ્લાસ પ્રેરી નિર્જીવમાં નવચેતન ચેતાવનાર આપુણ જેવા વિશ્વમાળીની વિભૂતિરૂપ વિભૂષિત અનેલા ભારતના નવરાજક આપુ-ણનું રણ અદા કરવા ભારત જે કંઈ કરે તે આપુણનાજ પવિત્ર પ્રેમના પડવા રૂપે ગણાય.

આપુણના નિર્જીવ શયના દર્શનાર્થે ખીરલા હાઉસમાં લાખો માનવીઓની મેદની એકઠી મળી હતી. જાહેર થયા મુજબ ખીજ દિવસના અગિયાર કલાકે આપુણનું સ્મશાન યાત્રાનું સરઘસ ખીરલા હાઉસથી નીકળી પતિતપાવની યમુનાના તટે રાજઘાટ ઉપર જવાનું હતું, જે વેળા અનેક ભક્તોએ દેશ દેશાવરથી હાજરી આપી હતી. દેશનેતાઓ પણ મોટી સંખ્યામાં હાજર થયા હતા. પોલીસ પલટણ, સ્વયંસેવક દળ અને અંગરક્ષક સેનાઓ કાળા લેગાસમાં સજ્જ થઈ આપુણને અંતિમમાન અર્પવા સરઘસમાં ગોડવાયાં હતાં. આપુણની પાલખીને પુષ્પહારો અને સુગંધિત દ્રવ્યોથી સુંદર રીતે શણગારવામાં આવી હતી. રાષ્ટ્રધ્વજ અર્ધ કાઠીએ ફરકતો હતો. નિર્મિત સમયે સરઘસ નીકળી દિલ્હી શહેરના રસ્તાઓમાં ફરી ચારેક માઈલ દૂર જેટલે રાજઘાટ પહોંચ્યું હતું. સરઘસમાં રેડીયાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી અને તે દ્વારા ક્ષણે ક્ષણના સમાચાર જગતને અપાતા હતા. શોકઋસ્ત ચહેરે અને ધ્રુસકા ભરતા હૃદયે તથા અશ્રુ ઝરતા શ્રાવણ

ભાદરવાના પર્વન્ય સમા ધારા વર્ષાવતા નયનોએ, રામનામની ધૂન અને ગીતાના શ્લોકોએ ગર્જતા વાતાવરણે, કીડીને વેગે સરથસ પાંચ કલાકે રાજધાટ પહોંચ્યું હતું. ખાસ તૈયાર કરાવેલા ઉંચા ઝોટલા ઉપર ચંદન કાષ્ટ અને સુગંધિત દ્રવ્યોની ખડકેલી ચિતાઓ ઉપર આપુછના નિર્જીવ શયને પધરાવવામાં આવ્યું હતું અને સર્વેએ અંતિમ નમન કરી પ્રભુ પ્રાર્થના કરી હતી. આપુછના સ્થુલ દેહમાંથી સુદૃઢદેહ ચાલી ગયો હતો, છતાં મુખારવિંદની ચમકતી તેજસ્વીના પ્રભાવશાળીજ હતી. કપાળની ભવ્યતા અને આકાશમાં ચમકતા રવિ શશિના પ્રકાશિત ચમકતા ગોળાઓની માફક ચમકતી નયન કીડીઓની આકર્ષક શક્તિ જરાયે ન્યુન થઈ ન હતી. જાણે અંતિમ ઉપદેશ આપતા હોય અને પ્રગ્નને કર્તવ્ય પાઠ ભણાવતા હોય એજ પરિસ્થિતિમાં ભારતના મહાન સંતનો દેહોત્સર્ગ થયો. દેશનેતાઓના શોકાદ્ગાર વચ્ચે અગ્નિસંસ્કાર થતાં પંચભૂતનો સ્થૂળ દેહ અગ્નિમાં પ્રજ્વલીત થતી પંચભૂતમાં ભળ્યો. આકી રહ્યાં આપુછનાં પવિત્ર ભસ્મ અને અસ્થિ. માથે ચડાવ્યાં એ સર્વ શોકોએ. પ્રેમના પડથો રૂપે દેહોત્સર્ગ સમયે થયેલી ક્રિયા દિલ્હીમાં થઈ હોવા છતાં સ્મશાનયાત્રાની ક્રિયા ગામે ગામ થઈ હતી. આજ આપુછના આત્મ પ્રણયનો પ્રતિધ્વનિત પડથો.

હિંદી સરકાર તરફથી આપુછના અવસાન માટે તેર દિવસનો શોક પાળવાનું ફરમાન બહાર પડ્યું હતું. એ પ્રમાણે બરાબર શોક પળાયો હતો. જાણે જગત્ ઉપર અધિકારનો પદ્ધો છવાયો હોય એવી શોકગ્રસ્ત દશા સર્વેન અનુભવાતી હતી. આળકથી વૃદ્ધ સુધી આપુછના ગુણગાનની ધૂન સિવાય બીજી કામ વાતો સંભળાતીજ ન હતી. અંતિમ ક્રિયા ભસ્મ તને અસ્થિ તીર્થસ્થાનોમાં પધરાવવાની ત્રયોદશાને દિવસે આપુ પ્રત્યેના પુરા પ્રેમરૂપે પ્રગ્નયે દેશના ચારે ખુણાયે, રડતે મ્હોંયે અને નિશ્વાસ ભર્યા હૃદયે કરી હતી.

અંતિમ અંજલિ આપતાં દેશનેતાઓએ આપુણ પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ વ્યક્ત કર્યો હતો અને પ્રગ્નએ તે ઝીલ્યો હતો. સર્વથી શ્રેષ્ઠ ક્રીયા ત્રિવેણી સંગમ ઉપર પ્રયાગમાં થઈ હતી જ્યાં લગભગ ચાલીશ લાખ માનવીઓની હાજરી હતી. તા. ૧૨-૨-૪૮ના રોજ દીલ્હીથી સવારે ૬ા વાગે એક સુંદર શણગારેલી કુલની હારોથી ઢંકાયેલી અને સુગંધી દ્રવ્યોની સુવાસથી મધમધતી ટ્રેન ચારસો માનવીઓને લઈ આપુણના અસ્થિ ભસ્મના તાત્ર પાત્રને પ્રયાગ લઈ જવા વિદાય થઈ હતી. લાખો માણસો દીલ્હી સ્ટેશને દર્શનાર્થે એકઠાં થયાં હતાં. અલીગઢ અને કાનપુરના સ્ટેશનોએ લાખો માણસોની મેદની-ગોએ જયજયકારના પોકારથી ટ્રેનને વધાવી લીધી હતી. અલ્હાબાદ સ્ટેશને સાડા નવ વાગે ટ્રેન આવી પહોંચી હતી, જ્યાં અગ્રગણ્ય દેશનેતાઓએ અને હિંદી સરકારના પ્રધાનોએ તેનો પ્રેમપૂર્વક સત્કાર કર્યો હતો. આકર્ષક સરઘસ દ્વારા અસ્થિ અને ભસ્મ ત્રિવેણી સંગમ પર લઈ જવામાં આવ્યાં હતાં, જ્યાં છેવટના દર્શન કરી કૃતાર્થ થયેલ લાખો માણસોની સ્થિર દ્રષ્ટિ વચ્ચે અસ્થિ અને ભસ્મ ત્રિવેણી સંગમમાં પધરાવાયાં હતાં. કીલ્લામાંથી ઓગણ્યોશી તોપો ફેડવામાં આવી હતી. સાત્રાજ્યના શાહને પણ ગૌણ બનાવે એવું અપૂર્વ માન તાજ વગરના જગતના શહેનશાહ, પ્રણય વિગ્નેતા, પ્રભુત્વ દર્શાવતા આપુણને મળ્યું હતું. એજ એમના પ્રેમી જીવનનો વિજય.

સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીન મધ્યસ્થ દ્વેષ્યબન્ધુષુ ।

સાધુત્વપિ ચ પાપેષુ સમબુદ્ધિર્વિશિષ્યતે

(ગીતા ૬-૯)

અર્થાત્ ૩

જે સુહૃત્ (પ્રત્યુપકારની અપેક્ષા વિનાનો) મિત્ર, (સ્નેહવાળો), શત્રુ, ઉદાસીન (તટસ્થ), મધ્યસ્થ (અન્નેનું હિત આહવાને) દ્વેષ્ય (પોતાનો અપ્રિય), અધુ (સગાં), સાધુ (શાસ્ત્ર પ્રમાણે વર્તનારા)

અને પાપી (શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ જનનારા) એ સર્વમાં સમભુક્તિ રાખે છે તે સર્વોત્કૃષ્ટ છે. આપુણ્ય પોતાના જીવનમાં આજ ઉપદેશ પ્રમાણે સર્વનો સદ્ભાવ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. તેઓ બાળક સાથે બાળક હતા, યુવાન સાથે યુવાન હતા. વૃદ્ધ સાથે વૃદ્ધ હતા, પુરૂષ સાથે પુરૂષ હતા, સ્ત્રી સાથે સ્ત્રી હતા, જ્ઞાની સાથે જ્ઞાની હતા, સાધુ સાથે સાધુ હતા. આવાજ પ્રભુમય જીવન વ્યતીત કરનાર આપુણ્ય પ્રત્યે દેશી વિદેશી સર્વ પ્રજાનો પ્રેમ ઉદ્ભવે એમાં નવાઈ નથી. આપુણના અવસાન પછી જે શોકાદ્ગાર સંભળાયો છે તે અવર્ણનીય છે.

આપુણના જીવનની વિશિષ્ટતા એટલાથી પુરવાર થાય છે કે તેઓએ સર્વદેશીય પ્રજા ઉપર સમાનતાભર્યો પ્રેમભાવ રાખ્યો હતો. એજ પ્રેમનો પડથો તેઓના અવસાન બાદ સર્વત્ર પડ્યો હતો. તા. ૧૧-૨-૪૮ના રોજ બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના પાયતખ્ત લંડનમાં આપુણ માટે શોકાદ્ગાર સભા મળી હતી જેમાં દેશદેશના એલમીયો, હાઈ કમીશ્નરો અને રૂશિયાના પ્રતિનિધિ, સર પેથીક લોરેન્સ વિગેરે એ હાજરી આપી હતી. ભારત જીવન ઉપર રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવવામ. આવ્યો હતો. આ ઉપરાંત જે જે મહાપુરૂષોએ આપુણના પ્રેમના પડથા રૂપે હૃદયના ઉદ્ગારો કાઢ્યા તે ખાસ આપુણના પ્રણયની પતિષ્ઠા રૂપે હોઈ જાણવા જેવા છે. ડૉ. સ્વામપ્રસાદ મુકરજીએ આપુણ વિષે બોલતાં પ્યારેલાલને જણાવ્યું હતું કે “તમે મોતનો ભય કાઢ્યો છે, અને લોકોના હૃદયમાં સ્થાન મેળવ્યું છે તથા તેમના પ્રીતિપાત્ર બન્યા છો. પ્રેમ અને ખાતની સાથે જ્ઞાનનો મેળ સાધવો જોઈયે”. રામ નારાયણ પાઠકે આપુણ માટે લખતાં જણાવ્યું છે, “જગતમાં રાગદ્વેષનાં ઝેરપાને પ્રેમનું સામ્રાજ્ય સ્થાપનાર સેંકડો સંતોમાં મહાન સોક્રેટીસ અગ્રસ્થાને વિરાજે છે. (સંતો મૂર્તિ તપસા ધાર્યે એ ઉપનિષદનું મહા વાક્ય પોતાના જીવન દ્વારા

સિદ્ધ કરનાર સત્યાગ્રહી સોફ્ટીસન અઢી હજાર વર્ષ થયા પંજી પૂજ્ય આપુળ્યે તેની પ્રતિષ્ઠા ને ગૌરવમાં વધારો કર્યો છે.” મહાનુભાવ અરવિંદ ઘોષ લખે છે કે “આપુ પ્રેમ અને કૃષ્ણના સાગર હતા. અંધકારમાં પણ આપણને એ કિરણ કે પ્રકાશ આપણને પ્રેરણા આપતો રહેશે.” સરહદના ગાંધી કહે છે કે “આપણા આ અંધકારમય દિવસોમાં એક માત્ર આપુજ આશાનું કિરણ હતા.” અચ્યુત પેટવર્ધન કહે છે કે “એ હતા આપણા રાષ્ટ્રપિતા.” શું મુંદર ઉપનામ ! રાષ્ટ્રપિતાનું ઉપનામ મેળવવું એતો આપુળ જેવા મહાપુરૂષ જ મેળવી શકે. “વળી ભારતના સાચા પ્રાણ હતા.” એવા શબ્દો ઉચ્ચારીને હુમાયુન કબીરે તો આપુના પ્રેમી જીવનની ખરેખર મહત્તા આંકી છે. ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર કહે છે કે “એમનામાં માનવતા, આંતર રાષ્ટ્રીય ચિરાદરી, અને એક વિશ્વની ભાવનાદ્રષ્ટિ હતી.” આ રીતે વિશ્વની અંકચતા સાધક દ્રષ્ટિ આપુળ જેવા મહાપુરૂષમાંજ હોઈ શકે.

આપુળના હૃદયની નિર્મળતા અને અન્નેક કાર્યદક્ષતા માટે ઘનશ્યામલાલ ચિરલા લખે છે કે “દુનિયાએ ઘણાં સંત અને ઘણાં નેતા જોયા હશે. પણ એકી સાથે પયગંબર અને સંત હોવા છતાં નમ્રાતિનમ્ર માનવી રહ્યા હોય એવી ગાંધીજી જેવી વ્યક્તિનો માનવ ઇતિહાસમાં જોડો નહિ જડે.” ગુજરાતના પ્રથમ પંકિતના સાદાર કનૈયાલાલ મુન્શી કહે છે કે “પ્રભુના પયગંબર તરીકે તેઓ આવ્યા અને જીવ્યા અને એજ રીતે મૃત્યુ પામ્યા.” આપુળની તેજસ્વીતા અને પ્રેરણાત્મક-શક્તિ માટે ગગનવિહારી મહેતા કહે છે કે “સૂર્ય અને શુક્રના તારાની માફક એ ચિરકાળ ઝળતા રહેશે. જહાનવીની માફક એમનો પ્રેરણા પ્રવાહ સતત વહ્યા કરશે.” આ રીતે અનેક દેશનેતાઓએ અને અનેક વિદ્વાનોએ અને અનેક શીલસુક્ષ્મે આપુળ માટે જે ઉચ્ચ શબ્દો ઉચ્ચારેલા છે તે આપુળના પ્રેમી જીવનની પ્રતિકૃતિ રૂપે છે.

વિશેષ પ્રસંશનીય કાર્ય તો એ છે કે આપુળને અગ્નિસંસ્કાર

થયેલા યમુના તટના રાજઘાટના ઝોટલા ઉપર આપુજીની પગલીયો રૂપે આપુજીના સોહમ જાપ રૂપે રામ-નામના શબ્દો લખવામાં આવ્યા છે. આપુજીએ રામને ઝોળખ્યા હતા, રામને હૃદયમાં પધરાવ્યા હતા અને નિરંતર રામ શબ્દના જાપમાં જીવન વિતાવતા હતા. એવા રામના અનન્ય ભક્ત માટે આથી વિશેષ શું હોઈ શકે ? આશ્ચર્યની વાત એ છે કે શિવ ભક્તો શીવ મંદિરે જાય છે, વૈષ્ણવો વૈષ્ણવ મંદિરે જાય છે. જૈનો જૈન મંદિરે જાય છે, રામાનુજો રામમંદિરે જાય છે, અનેક ધર્માનુયાયીઓ પોતપોતાના ધર્મસ્થાનોમાં જાય છે, પરંતુ રાજઘાટના આપુજીના સ્મરણચિહ્ન તરીકે રામપાદુકાનું પૂજન અને દર્શન તો દરેક ધર્મના મનુષ્યો અભેદ ભાવે પ્રેમપૂર્વક કરે છે. કેમ જાણે આપુજીનું મંદિરજ રાજઘાટ ન અન્ય હોય એવું જણાય છે. નિરંતર સેકંડો મનુષ્યોનો અવર જવર આ સ્થાને જ થાય. સાયરમતીના પવિત્ર તીરે “ગાંધી આશ્રમમાં આપુજીનું મંદિર બનશે. ત્યાંની ચરણરજ લોકો શીર ઉપર ચડાવે છે. આપુજીના સ્મારકો માટે મહોટા-પાયા ઉપર હિલચાલ ચાલી રહી છે અને વગદાર કમીટી નીમાઈ છે. આપુના નામે અબજો રૂપિયા એકત્ર થશે અને તેમાંથી આપુજીના જીવન કાર્યક્ષેત્રોના જગત ઉપકારક કાર્યો કરવામાં આવશે. હિંદુસ્તાન બહારના દૂર દૂર દેશોમાં પણ આપુજીનાં સ્મારકો અને મંદિરો કરાવવામાં આવશે. આપુજીએ જગત જનતા ઉપર જે ઉપકાર કર્યો છે, જે પ્રણય પાથર્યો છે, અને પવિત્ર સમભાવ દર્શાવ્યો છે તેનો પડઘો જગત જનતાએ આપુજીના અવસાન પછી આપુજીની યત્કિચિત સેવા રૂપે પાડ્યો છે એમ કહેવામાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી.

“પ્રેમીએ પ્રેમથી જીવ્યા કરીને પ્રેમના કાર્યો,
પ્રસાર્યો પ્રેમ જનતાએ વધાવી આપુનાં કાર્યો.”

દૈવી આત્મા

ઉપગતી

અભેદ ભાવે સવિતા પ્રકાશે,
પ્રભા પ્રસારે મુખનો મુવાસે;
ન હોય જેને દિલ રાગ-દ્વેષ,
પુણ્ય એ પ્રેમી વિદેશ દેશ.

દુનિયામાં દૈવી આત્માનું જીવન અનેરું હોય છે, તેથી તે પ્રભુ
તુલ્ય ગણાય છે. પ્રકૃતિવશ જગતમાં દૈવી અને આસુરી પ્રકૃતિના
ગુણભેદ જાનીઓએ વર્ણવ્યા છે. ગીતામાં યોગેશ્વર શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને
સંબોધીને અનેક વખત દૈવી આત્માની પોતા સમાન તુલના
કરી છે.

न द्वेष्टय कुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते,
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः

(ગી. ૧૮-૧૦)

અર્થાત્:—સત્વગુણથી વ્યાપ્ત, બુદ્ધિમાન અને જેના સંશયો
છેદાયા છે, એવો ત્યાગી અશુભ કર્મનો દ્વેષ કરતો નથી અને શુભ
કર્મમાં આસક્ત થતો નથી.

પૂજ્ય બાપુજીએ પોતાનું જીવન આ કોટીએજ વ્યતિત કરેલું
છે. દૈવી આત્મા એટલે જગતમાં માનવ દેહે વિચરવા છતાં કોઈ પણ

આસક્તિ રહિત છે એવા ત્યાગી. આપુછને કોઈપણ પ્રકારની આસક્તિ ન હતી. તેઓએ પોતાના મન ઉપર એવો વિજય મેળવ્યો હતો કે ઉપનિષદમાં કહ્યા પ્રમાણે પરમાત્મા સુધિનો કર્તા હોવા છતાં અકર્તા (નિર્લેપ) જણાય છે. એ પ્રમાણે આપુછ પણ દેશની સ્વતંત્રતા માટે અને પ્રજાના આત્મકલ્યાણ માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કરતા હોવા છતાં તદ્દન નિર્લેપ જ હતા. તેવો તેમનો ત્યાગ પ્રશંસનીય છે. દૈવી આત્માને શાભાવે એવો છે.

અસક્તબુદ્ધિઃ સર્વત્ર જિતાત્મા વિગતસ્પૃહઃ ।

નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિં પરમાં સંન્યાસેનાધિગચ્છતિ ॥

ગીતા: ૧૮-૪૯

અર્થાત : સર્વત્ર આસક્તિરહિત બુદ્ધિવાળો, મનને જીતનારો, જેની સ્પૃહા જતી રહી છે તેવો પુરૂષ સંન્યાસથી પરમ નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિને પામે છે.

આપુછએ સ્વરાજ્ય મેળવવાની ભાવના સિદ્ધ કરી હોય તો શ્રી કૃષ્ણના ઉપરોક્ત ઉપદેશ પ્રમાણે જીવન વ્યતિત કર્યાનું પરિણામ છે. દૈવી આત્માની કાર્યસિદ્ધિ પણ એજ છે.

દૈવી આત્મા ઈશ્વર પરાયણ છે. જીવનના બધા કાર્યો ઈશ્વર પ્રિત્યર્થ કરે છે એજ ખરો ભક્તિવાન છે. ઈશ્વરી પરાભક્તિને એજ પ્રાપ્ત કરે છે. આપુછએ રામનામના અષ્ટાંગ નામ પે પરાભક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે, ઈશ્વરત્વ મેળવ્યું છે. જીવનમાં જે કોઈ કાર્ય કયું છે તે ઈશ્વરના નામેજ કયું છે.

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु यज्जक्ति लभते पराम् ॥

ગીતા ૧૮-૫૪

અર્થાત : બ્રહ્મને પામેલો અને આનંદી આત્માવાળો કશાનો શોક કરતો નથી કે કશાની ઇચ્છા નથી કરતો. સર્વ ભૂતોમાં સમ-દષ્ટિવાળો તે મારી પરાભક્તિને પામે છે.

બાપુજીએ કાંઈ વાતનો શોક કર્યો નથી, સદા આનંદમાં બ્રહ્મ-ભાવે કાર્ય કર્યું છે. એજ એમના દૈવી આત્માની ખરી કસોટી છે.

જ્ઞાન વગર ઇશ્વરત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. ઇશ્વરત્વ પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય ખરું આત્મજ્ઞાન થતું નથી. આત્મજ્ઞાન વગર દૈવી આત્મા બની શકાતું નથી. બાપુજીએ આત્મજ્ઞાન મેળવ્યું હતું. કર્મ અને અને અકર્મનો ભેદ બુદ્ધિની કુશાગ્રતાએ નિહાળ્યો હતો. જે કાર્ય કર્યું છે તે બહુ વિચારપૂર્વક કર્યું છે. આત્માના અવાજ વગર એટલે પ્રભુ પ્રેરણા વગર કાંઈપણ કાર્ય કર્યું નથી. ફેટલીક વખતે બાપુના કાર્યથી સાથીઓમાં અસંતોષ ફેલાતો અને તેઓ બાપુને એવું કાર્ય નહિ કરવા વિનવતા. ત્યારે બાપુ એવો જવાબ આપતા કે આત્માના અવાજ વગર હું કાંઈ કરતો નથી. છેલ્લા ઉપવાસો દરમિયાન, ઉપવાસો નહિ કરવા બાપુજીને ઘણાંઓએ વિનવ્યા હતા. પરંતુ બાપુજીએ પ્રભુ પ્રેરણાને આધીન રહી પોતાના વિચારને અમલમાં મૂક્યો હતો. બાપુજી સત્યના આગ્રહી હતા, પણ દુરાગ્રહી નહોતા. સત્યમેવ જયતે એટલે સત્ય હોય ત્યાં વિજય જ હોય. બાપુજીએ રાજ યોગની સાથે હડયોગ પણ સાધ્ય કર્યો હતો. દુનિયાની દષ્ટિએ વિપરીત સમયમાં બાપુજીનો હડયોગ સહકારીઓને યોગ્ય લાગતો ન હતો. ઘણાંઓ બાપુજીના કાર્યને વિરોધ દષ્ટિએ જોતા. નોઆખલીનું પર્યટન ઘણાંઓને પસંદ નહોતું. ગિહારના પ્રકરણે ઘણાંઓના મનમાં વિરોધાભાસ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. પંજાબના હત્યાકાંડે ઘણાંઓની લાગણી ઉશ્કેરી હતી. છતાં આત્મજ્ઞાની બાપુજીએ પોતાના નિશ્ચયને લેશ પણ ફેરવ્યો ન હતો. એજ એમના દૈવી આત્માની કસોટી. પરિણામ ગમે તે આવે પરંતુ સાત્વિક ભાવનામાં અને આત્માના અભેદ ભાવમાં દૈવી આત્માઓ પોતાના નિશ્ચયને ફેરવતા નથી. તેઓ

તો પ્રાણીમાત્રમાં સમાન ભાવથી જુએ છે. જ્યાં સર્વત્ર ઇશ્વર ભાવના હોય, ઇશ્વરપરાયણુ કાર્ય કરવાનાં હોય, ત્યાં પ્રેરકની પ્રેરણાને આધીન બનવું એજ દૈવી આત્માઓનો ધર્મ છે. આપુજીએ આ ધર્મ પોતાના જીવનમાં પાળ્યો છે. જ્યાં “હું કરતા”નું અભિમાન નથી ત્યાં દૈવી આત્મા પોતાનો પ્રભાવ પાડી શકે છે.

દૈવી સંપત્તીનાં લક્ષણો, શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને કહેતાં જણાવ્યું છે કે:—

અભયં સત્ત્વસંશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગ વ્યવસ્થિતિઃ ।
 દાનં દમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥
 અહિંસા સત્યમક્રોધસ્ત્યાગઃ શાન્તિરપૈશુનમ્ ।
 દયા ભૂતેષ્વલોલુપ્ત્વં માર્દવં હીરચાપલમ્ ॥
 તેજઃ સમાધૃતિઃ શોચમદ્રોહો નાતિમાનિતા ।
 મવન્તિ સંપદં દૈવીમભિજાતસ્ય ભારત ॥

ગીતા ૧૬-૧-૨-૩

અર્થાત્:—અભય, સત્વની શુદ્ધિ, જ્ઞાન અને યોગ એ બેઉમાં સ્થિત, દાન અને દમ અને યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય, તપ અને સરલતા; (૧) હિંસા, સત્ય, અક્રોધ, ત્યાગ, શાંતિ, અપૈશુન, ભૂતોમાં દયા, ઇન્દ્રિયોની લલુતારહિતપણું, મૃદુતા, લજ્જા, ચપલતારહિતપણું; (૨) તેજ, ક્ષમા, ધૃતિ, શૌચ, અદ્રોહ, માનપણાનો બીલકુલ અભાવ એ, હે ભારત, અભિજાત પુરુષની દૈવી સંપત્તિથી પ્રાપ્ત થાય છે. આપુજીમાં આ દરેક લક્ષણો હતાં. તેઓએ જે જે કાર્યો કર્યા છે, જ્યાં જ્યાં વસવાટ કર્યો છે, ત્યાં ત્યાં પોતાનો પ્રભાવ પ્રકાશ્યો છે. સૂર્યનો પ્રભાવ આપમેળે પ્રકાશે છે. તેમ આપુજીનો આત્મપ્રભાવ આપમેળે પ્રકાશ્યો છે. દેશના મહાન પુરૂષોમાં આપુજીનું અગ્રસ્થાન સર્વેએ સ્વીકાર્યું છે. મહાન રાષ્ટ્રોના રાજદ્વારી મહાપુરૂષોએ પણ આપુજીના

દેવી પ્રભાવની પ્રસંશા કરી છે. પાણીમાં રહેવું અને જળનો સ્પર્શ ન થવા દેવો એ પ્રશ્ન મહાન વિકટ છે. રાત્રી, યોગી, અને દેવી પુરૂષો આધું કાર્ય કરી શકે. આપુણએ વર્ષો સુધી બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળ્યું છે. પત્ની સાથે રહેવા છતાં આત્મસંયમ પાળ્યો છે. પત્નીને પત્ની તરીકે નહિ પરંતુ સહધર્મચારિણી તરીકે સ્થાન આપી તેમના આત્માનો વિકાસ કર્યો છે. પારસમણી બોહને સુવર્ણ બનાવે છે. એ રીતે આવા દેવી આત્માઓ અનેકને દેવી બનાવે છે. આપુણએ પોતાના દેવી દેવતથી અનેક આત્માઓને પ્રકાશમાન બનાવ્યા છે. ઉપાનો પ્રભાવ પડતાં રાત્રીના અંધકારનો નાશ થઈ જાય છે એ પ્રમાણે આપુણએ અનેક આત્માઓને પોતાના પ્રભાવથી ઓજસ આપ્યું છે.

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव सात्त्विको बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥

ગીતા ૬-૫

અર્થતઃ—આત્મા વડે આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો, પણ આત્માનો નાશ કરવો નહિ, કેમકે આત્મા જ આત્માનો બંધુ છે અને આત્માજ આત્માનો શત્રુ છે. આપુણએ આ સિદ્ધાન્તને ખાસ સ્વીકારેલો જણાય છે. એમના જીવનની ક્ષણે ક્ષણ આત્મ ચિંતનમાં જ ગયેલી જણાય છે. આત્મજ્ઞાનથી આત્માનું દેવીપણું સ્પષ્ટ કરવામાં મહાપુરૂષો પ્રગતિમાન હોય છે. આપુણની પ્રગતિ પણ આજ પ્રજ્ઞાલિકાએ હતી.

આત્માને નહીં ઝાળખનાર મનુષ્યો દાંલ અને પાખંડી આત્માને શત્રુ બનાવે છે. નિર્મળ અરીસામાં પોતાનું મુખારવિંદ નિર્મળ દેખાય છે. તેમાં દેવી પુરૂષો આત્માને નિર્મળ જુએ છે. નિર્મળ આત્મા સર્વત્ર નિર્મળતા જુએ છે. પવિત્ર ગંગાના પાણીમાં અનેક શહેરોની ગંદી નહેરો મળે છે, છતાં તે પવિત્ર ગંગારૂપબને

છે. દૂધમાં મળેલું પાણી દૂધ રૂપ બને છે. એ રીતે પવિત્ર દેવી આત્માઓના સંસર્ગમાં આવનારાઓ પણ દેવી જ બને છે અને એ દેવીપણથી આત્માનો ઉદ્ધાર કરે છે. જેને પારકાપણું અને પોતાપણું તણ દીધું છે તેવા આત્માનો ઉદ્ધાર કરનારાઓ દેવીપણું પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રકારનું દેવી દેવત્વ આપુણ્યે પ્રાપ્ત કર્યું હોય અને આત્માને આત્માનો મિત્ર બનાવી જગતને મિત્રરૂપ બનાવ્યું હોય.

આહાર, મૈથુન અને નિદ્રાનો ત્યાગ એજ મહાન ત્યાગ છે. આવો ત્યાગ લક્ષ્મણે સેવ્યો હતો અને ઇંદ્રજીતને માર્યો હતો. આપુણ્યનો ત્યાગ પણ મહાન હતો. આક્રીકામાં જઈ આચારવિચારના પુનઃ જીવનની પ્રાપ્તિ કરી સેવાવ્રત સ્વીકાર્યા પછી તેઓએ જે ત્યાગ સેવ્યો છે તે આશ્ચર્ય પમાડનારો છે. સૂર્ય અને ચંદ્ર પોતાની ગતિમાં આબળ વધતાં વધારે ને વધારે પ્રકાશીત બનતાં જાય છે, તેમ આપુણ્યનું સેવાક્ષેત્ર આગળ વધવાની સાથે આપુણ્યનો આત્મ વિકાસ પણ આગળ વધતો ચાલ્યો. **વસુધૈવ કુટુંબકમ્** અર્થાત્ કે વસુધા જેઓએ, કુટુંબસમાન માની છે તેઓને અંતરમાં ન્યુનાધિક -પણું હોયું નથી. સેવા એજ એનું મુખ્ય ધ્યેય છે. તેઓને દેહાદિકત્વ અભિમાન હોયું નથી. શોચીઓને જેમ રાત્રી દિવસ સમાન છે, તેમ આત્મા પર વિજય મેળવનાર દેવી આત્માઓને સુખદુઃખ સમાન છે. જડભરતને રહુગણ રાજની પાલખી ઉપાડતાં ક્ષોભ થયો નહોતો, તેમ આપુણ્યને પાપખાના, પેસાળખાના અને ગંદી ગલ્લીઓ આક્ર કરતાં ક્ષોભ થયો ન હોતો. રહુગણ રાજના અપમાનિત અબ્દોથી જડભરતને લેશ પણ ગ્લાની થઈ નહોતી, તેમ આપુણ્યને અનેક પ્રસંગોએ અપમાનિત થવા છતાં જરાયે ગ્લાની થઈ નહોતી. જડ ભરતને દેવીને ભોગ આપવા દેવીભક્તોએ દેવી સન્મુખ જાઓ રાખવા છતાં હૃદયમાં લેશ પણ અરેરાટ થયો ન હોતો, તેમ આપુણ્યને અનેક વખત જીવનની છેલ્લી ઘડીઓની દશા ઉપસ્થિત થવા છતાં પણ જરાયે ગ્લાની કે શોક થયો નહોતો. આજ એમના

દૈવી આત્માની પ્રતીતિ, ભીષ્મની ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞાએ ભીષ્મનું 'દૈવીપણું' સાધ્ય કર્યું હતું, તેમ બાપુજીએ પોતાની ત્યાગવૃત્તિએ, મનોનિગ્રહ અને જીતેન્દ્રીયપણાએ, આત્મ 'દૈવીપણું' સાધ્ય કર્યું જણાય છે. ધન્ય છે એવા બાપુજીના, દૈવી આત્માને.

બાપુજીને વિશ્વવંદ્ય વિભૂતિ તરીકે ઓળખાવતાં ડાહ્યાલાલ હરીલાલ દેસાઈ, બી. એ. એલ, એલ, બી. “ ગુજરાત સમાચાર ”માં લખતાં જણાવે છે કે, “ વિશ્વવંદ્ય બાપુજી ગયા, આર્યસંસ્કૃતિનો ઉદ્ધારક ગયો, સત્ય અને અહીંસાનો પયગંબર ગયો, માનવતાનો મહંત ગયો.” કેવી અનુપમેય ઉપમા ! બાપુજીના દૈવીપણાને સિદ્ધ કરતા દુનિયાના મહાન રાષ્ટ્રોના રાજવિદ્યો પણ બાપુજીના અવસાનથી ખિન્ન થયા છે. રાજા જ્યોર્જ ઉચ્ચારે છે કે: “ હિંદની પ્રજાને અને ખરી રીતે તો આખી માનવજાતને ન પૂરાય એવી ખોટ પડી છે.” મીસરનો રાજા કહે છે કે, “માનવતા અને દેશપ્રેમના આદર્શ માટેની તેમની અહિંસક લડત અનંતકાળને માટે કુરબાની અને વીરતાનો એક અત્યુચ્ચ દાખલો બની રહેશે.” હિંદના વાઈસરોય લૉર્ડ માઉન્ટબેટન કહે છે કે, “ હિંદ તેમજ વિશ્વ કદાચ સૈકાઓ સુધી તેમના જેવો માનવી નહિ જુએ.” એબીસીનિયાના શહેનશાહ કહે છે કે, “ વિશ્વની માનવજાતનું નૈસર્ગિક નેતૃત્વ ધરાવનાર એ મહાન પુરૂષના અવસાન માટે માત્ર હિંદ જ નહિ પણ આખું જગત વિલાપ કરશે ” દલાઈ લામા કહે છે કે મહાત્મા ગાંધી શાંતિના મહાન દૂત હતા. “બર્નાર્ડ શો કહે છે કે “ વધુ પડતા ભલા બનવું એ ફેટલું બેખમકારક છે તે આથી જણાય છે ” ડીવેલેરા કહે છે કે “ ગાંધીજીનું અવસાન કેવળ હિંદની જ ખોટ નથી. વિશ્વને એક મહાન નેતાની ખોટ પડી છે. આ મહાન નેતાની અસર તેમના મૃત્યુ પછી પણ લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહેશે.” વડા પ્રધાન એટલી કહે છે કે “પ્રખર યોગીના જેવું જીવન જીવતા ગાંધીજી એમના કરોડો દેશબાંધવો માટે દિવ્ય પ્રેરણા આપતા સંત જેવા હતા. એમની પ્રતિભા એમના સહધર્મીઓ

ઉપરાંત અન્ય ધર્મીઓને પણ સ્પર્શી હતી.” પૂજ્ય બાપુજીના દૈવી આત્માની પ્રતીતિ માટે આથી વિશેષ શું જોઈએ ? હિંદના મહાન રાજવીઓ અને નેતા બાપુજીના દૈવી આત્માની મહત્તા દર્શાવે છે. હૈદરાબાદના નિઝામ સહિએ જણાવ્યું છે કે, “હિંદુ મુસ્લિમ ઐક્ય કાળે એમણે જાનનું સ્વાર્પણ કર્યું”. ભારતના તેમજ વિશ્વના ઇતિહાસમાં એમનાં મહાન કાર્યો સદાયે યાદગાર બની રહેશે.” જ્ઞેધપુર નરેશ કહ્યું છે કે, “ગાંધીજી બાપુની સેવા અને એમનું આત્મ બલિદાન અનુપમ છે.” ત્રાવણકોર નરેશ કહ્યું છે કે, “ગાંધીજી ભારતના સૌથી મહાન પુત્ર હતા.” વડોદરા નરેશ કહ્યું છે કે, “ગાંધીજીના જવાથી પડેલી ખોટ ન પુરાય એવી છે.” ગ્વાલીયરના મહારાજા બોલ્યા છે કે, “મહાત્માજીનું જીવન એટલે હિંદના પુનરુત્થાનનો ને પ્રગતિનો જીવતો જાગતો ઇતિહાસ છે.” સરદાર બલદેવસીંઘ કહે છે કે, “ સમગ્ર દુનિયા માટે તેઓ ગુરુ અને પયગંબર હતા.” કલકત્તાના વડા ન્યાયમૂર્તિ કહે છે કે “મહાત્માજી એટલે તો સત્ય, અહિંસા, સાદાઈ, સહિષ્ણુતા શુભવૃત્તિનો સમન્વય.” લીયાકત અલીખાન કહે છે કે, “ આપણા સમયના તેઓ મહાન પુરૂષ હતા ” મહંમદ ઝફરુલ્લાખાન કહે છે કે “ ગાંધીજીનું કર્ણુ અવસાન હિંદના જેટલી જ પાકિસ્તાન માટે પણ દુઃખદ ખોટ છે. વિશ્વની શાંતિની દૃષ્ટિએ આથી એક પુરાય નહિ તેવી ખોટ પડી ગઈ છે.” કાઝી ફઝલુલ્લ હક કહે છે કે, “ગાંધીજી જગતના સૌથી મહાન પુરૂષ હતા.” સર્વ ધર્મના નેતાઓએ બાપુજીના આદર્શ જીવન માટે ઉચ્ચારેલા ઉપરોક્ત શબ્દો ખાસ મનન કરવા યોગ્ય છે. જગતના મહાન પુરૂષની ઉપમા સામાન્ય મનુષ્યને નથી અપાતી. બાપુજી જેવા દૈવી આત્માનેજ એ પદ આપી શકાય. દૈવીપણું દૈવી ભાવનાથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. દિલ્હીની છેલ્લી કત્તેઆમ શાંત પાડવા તેઓએ આદરેલા ઉપવાસ એમના દૈવીપણાના સાક્ષીરૂપ છે. ભારત વર્ષમાં હડપ્પત થયેલાં અંત્યજ માનવીઓનો ઉદ્ધાર કરવા બાપુજીએ આદરેલા અગીરથ પ્રયત્ન એમના આત્માનું દૈવીપણું સિદ્ધ કરે છે. ઉંચકે

નીચનો ભેદ દૈવી આત્માને નથી જ હોતો. બાપુજીને પણ આ ભેદ ન હતો.

યોદન્તઃ સુલ્લોઽન્તરારામસ્થાન્તડ્યોતિરેક્યઃ ।

સ યોગી બ્રહ્મનિર્વાણં બ્રહ્મભૂતોઽગ્નિગચ્છતિ ॥

ગીતા: ૫-૨૪

અર્થાત્ કે:—જે અંતરાત્મામાં જ સુખી છે, અંતરાત્મામાં જ આરામ માને છે, તથા જેના અંતરાત્મામાં જ જ્ઞાન જ્યોતિ છે તે યોગી છે, તે જ બ્રહ્મરૂપ થયો છે અને તેજ બ્રહ્મરૂપ નિર્વાણને પામે છે. બાપુજીની અંતર જ્યોતિ આ પ્રકારે વિશુદ્ધ હતી, પ્રકાશમાન હતી. તેઓ આંતર દષ્ટિએ વિચારતા કે,

બહારે હું નિહાળું તો, દુઃખદ બંડાર રૂપે છું;
અને અંતર તપાસું તો, સુખીસાગર મહીછું હું.

x x x

ઇચ્છાનો ત્યાગ મોક્ષ જ છે, જીવનનું સાધ્ય સાધી લે.

x x x

તજીને મોહ-સુખ અવનિ, પ્રભુ ‘પ્રેમી’ બની રાચો.

આ રીતે બાપુજીનું જીવન કેવળ આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ દૈવી હતું. જેના અવસાનથી સારીયે દુનિયામાં શોક પ્રવર્ત્યો હતો, જેમને અવર્ણુનિય, અકલિપ્ય માન મળ્યું હતું અને જેની ચરણ રજીને લોકોએ શિર પર ચડાવી હતી. એવા દૈવી આત્મા રામ નામના રમરણ સાથે દૈવલોક સીધાયા છે.

અન્તકાલેચ મામેવ સ્મરન્મુક્ત્વા કલેવરમ્ ।
યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥

ગીતા ૮-૫

અર્થાત્ કે:—અંતકાળે મને જ સંભારતો જે માણસ દેહ
છોડે છે તે મારા ભાવને પામે છે, એમાં સંશય નથી. આપૃજી
પ્રભાવ્યોત્તિમાં મળી ગયા એમાં પણ સંશય નથી.

રવિનું તેજ સમાયું રવિમાં અને સમુદ્રનાં મોગ્ગાં સમાયાં સમુદ્રે,
ભારતને ઉગ્ગળી અવનિમાં, આપુ વિહોણી પ્રગ્ન રડે હૃદયથી.

(૬)

કર્મયોગી

વસંત તિલકા

કર્મો કરી જીવનમાં નિજ કર્મ પાડ્યો,
આત્મા વિષે પરમ ઇશ્વરને નિહાળ્યો.
માયા-મહીં ન કહીએ જરી મોહ પામ્યો,
એ કર્મયોગી, વિર, શાંતિ મહીં વિરામ્યો.

ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે કે “ઝડે, ઝેભો થા, મોહ છોડી તારું કર્મ કર.” ગીતાનો ઉપદેશ સર્વાંશે કર્મ કરવા પ્રેરે છે. કર્મથી જ્ઞાન થાય છે, જ્ઞાનથી યોગ સધાય છે, યોગથી ઇશ્વર પરાયણ બનાય છે. કર્મ ન કરનારો મનુષ્ય પોતાના આત્માને હણે છે. કર્મ કરનાર પરમ પદને પામે છે.

तस्मादासक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥

ગીતા ૩-૧૯

અર્થાત્ : તેટલા માટે કામના વિનાનો બની તું સતત કર્તવ્ય કર્મ કરતો રહે, કારણ કે જે પુરૂષ આસક્તિ વિનાનો રહી કર્મ આચરે છે તે પરમ પદને પામે છે. પૂજ્ય બાપુજીએ આ ધ્યેયને

અનુસરીને જીવન કર્મ માર્ગમાં આગળ ધપાવ્યું હતું. કર્મ એ પ્રકારનાં છે. તેમાં સાત્વિક કર્મ કરનારો મનુષ્ય જ કર્મયોગ સાધ્ય કરી શકે છે. બાપુજી ખરેખરા કર્મયોગી હતા. ડૉ. કનજી પણ બાપુજીને અંજલી આપતાં કહે છે કે “બાપુજી ખરેખરા કર્મયોગી હતા.” કાંઈ પણ પ્રકારની આસક્તિ રહિત કર્મ કરવું એ ઉત્તમ કર્મ માનેલું છે. શ્રી કૃષ્ણચંદ્રે પણ જીવનપર્યંત કર્મ જ કર્યાં છે. રાધવકુળદીપક રામે પણ કર્મથીજ જીવનનું ગૌરવ વધાર્યું છે. ઈશ્વરાવતાર કર્મ કરવાને માટે જ ઉત્પન્ન થાય છે. અનેક ધર્મોના આદ્ય પુરૂષો કર્મ કરવાને માટે જ ઉત્પન્ન થયા છે. પોતાનું જીવન-કર્તવ્ય પૂર્ણ થાય ત્યારે તે સ્વધામ વિચરે છે. એટલે ન્યાંથી ઉત્પત્તિ થઈ હોય ત્યાં તે જાય છે. બાપુજી પોતે જ કહેતા હતા કે “મારું કર્તવ્ય પૂરું થશે એટલે પ્રભુ મને પોતાના ધામમાં બોલાવી લેશે.” બન્યું છે પણ એમ જ. ભારત વર્ષને પરાધીન દશામાંથી મુક્ત કરી સ્વરાજ્ય અપાવવાને માટે જ કેમ જાણે બાપુ જન્મ્યા હોય ! સ્વધર્મ ભૂલી પરધર્મમાં વિચરતી જનતાને સ્વધર્મનો ઓધ કરવાને જ બાપુજી જન્મ્યા હોય એવો ભાસ થાય છે, કારણ કે બાપુજીએ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાને જીવનનો ઓધ આપ્યો અને સ્વધર્મનો પદાર્થ પાઠ શીખવતાં જીવનનું બલિદાન આપ્યું. સત્ય ધર્મના આચરણે ધર્મ પ્રવર્તેલાં આજ રીતે બલિદાનો આપ્યાં છે.

જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીમાં તફાવત એટલો છે કે જ્ઞાની જે કર્મ કરે છે તે નિષ્કામ ભાવે હોય છે અને અજ્ઞાની જે કર્મ કરે છે તે સકામ ભાવે હોય છે. સકામભાવે કરેલાં કર્મ બંધન કરતાં છે, ન્યારે નિષ્કામ ભાવે કર્મ કરનાર કર્મથી બંધાતો નથી.

યોગયુક્તો વિશુદ્ધાત્મા વિજિતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ।

સર્વભૂતાત્મ ભૂતાત્મા કુર્વન્નપિ ન દ્વિષ્યતે ॥

અર્થાત્—કર્મયોગયુક્ત, વિશેષે કરીને શુદ્ધ ચિત્તવાળો, મનને જીતનારો, જિતેન્દ્રિય અને જેનો જીતાત્મા સર્વજીવોના આત્મ રૂપે થયો હોય તેવો પુરૂષ કર્મો કરવા જતાં પણ કર્મોથી લેપાતો નથી. બાપુજીએ જીવનભર આજ વૃત્તિએ કર્મો કર્યાં છે. કર્મ તો બધાય કરે છે, આ જગતજ્ઞ કર્મપ્રધાન છે. પ્રાણીઓના સુખ દુઃખનો આધાર પણ કર્મો ઉપર જ અવલંબી રહ્યો છે; પરંતુ જેઓએ મનને વશ કરી કર્મ અકર્મ, સકામ નિષ્કામનો ભેદ જાણ્યો છે તેજ પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, બંધન કે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. મન મનુષ્યને સારે માર્ગે લઈ જાય છે તેમ ખરાબ માર્ગે પણ લઈ જાય છે. તેથી જ બંધનકર્તા અને મોક્ષદાતા મન જ છે એમ ગીતામાં યોગેશ્વર કૃષ્ણે કહ્યું છે, **‘મનયેવ મનુષ્યાણામ્ કારણમ્ બંધ મોક્ષયો.’** બાપુજીએ મનને જીત્યું હતું અને તેથીજ તેઓ જગતને જીતી શક્યા હતા. કામ, ક્રોધ, મોહ, મત્સર, લોભ અને અસુયા આ જ જીવનને બંધન કરતાં મનુષ્ય માત્રના શત્રુઓ છે. આ જ શત્રુઓ જેણે જીત્યા છે તેણે જ મુક્તિ માર્ગ સાધ્ય કર્યો છે એમ શાસ્ત્રો કહે છે. બાપુજીએ આ જ એ શત્રુઓને જીત્યા હતા. એવું તેઓના જીવન પરિચયથી સિદ્ધ થાય છે.

સર્વકર્માણિ મનસા સન્યસ્થાસ્તે મુક્તિમ્ વશી ।

નવદારે પુરે લેહી નૈવ કુર્વન્ન કારણમ્ ॥

ગીતા ૫-૧૩

અર્થાત્—સંયમી (મનુષ્ય) મનવડે સર્વ કર્મોને ત્યાજીને નવ દારવાળા (દેહરૂપ) નગરમાં સુખેથી રહે છે (અને તે) કરતો નથી, અને કરાવતો નથી. કદીએ કોઈ પણ કાર્યોમાં “હું કરતા”નું અભિમાન કરતો નથી.

જે કાંઈ કાર્ય કરતા તે પોતાતો ધર્મ અને ફરજ સમજીને પ્રભુ કરાવે છે અને હું કરું છું, એ મુજબ કરતા હતા. બાપુજી સારી પેઠે સમજતા હતા કે,

પરાધિન જીવ માત્ર જ છે, ન પાત્ર જ દેષને ક્રોધ;
કરેલાં કર્મને આધિન, વિચરતાં વિશ્વમાં જોઈ.

+ કર્મની આણુ જેની જે, નીકળતાં તેજ તે આપે;
થટે ના દેષ કરવો કંઈ, કરે સદુ કર્મના માપે.

મન કર્મ આધિન છે, જેલમાં પડેલો મનુષ્ય જેમ જેલરને
આધિન છે અને તેની આજ્ઞા પ્રમાણે કંદોને વર્તવું પડે છે, તેમ કરેલાં
કર્મો પ્રમાણે મન ઉપર અસર થાય છે. અને મનથી વિચારો ઉદ્ધ-
ભવતાં બુદ્ધિપ્રેરક અને છે. કાંઈ કાલસાની આણુમાંથી હીરા નીકળતા
સાંભળ્યાં છે? હીરા તો હીરાની આણુમાંથી જ નીકળે. હીરો
જેવો તેજસ્વી હોય તેવો પ્રકાશ આપે છે. મનુષ્યો પણ જેવા કર્મ
કરે તેવો પ્રભાવ પાડી શકે છે. કાદવકીચડમાં ફરનારો મનુષ્ય
કીચડથી ભરેલો દેખાય છે. મધમાખી મધપુડો ખનાવે છે એ
મધપુડાનું મધ લોકોના ઉપયોગમાં આવે છે. ભ્રમરો કમળોની
આસપાસ ફરે છે. હંસ ખાનસરોવરમાં મોતીનો ચારો ચરે છે,
જ્યારે સામાન્ય માખી વિષ્ટા ઉપર ખેંસે છે તેમજ ભૂલે ચૂકે ગળી
જનારને વમન કરાવે છે. આ જ પ્રમાણે કર્મના યોગે મનુષ્યની
પ્રકૃતિ બદલાય છે; એટલે ખરાબ વર્તન કરનારાઓ પ્રત્યે પણ દેષ
કરવો નકામો છે. આજીવન આ સિદ્ધાંત જીવનપર્યંત પાળ્યો હતા.
એમના ઉપર જીવલેણ હુમલો કરનારાઓ પ્રત્યે પણ આપુજીએ
તો પ્રેમ જ બતાવ્યો છે. પૂર્વ જાગના હયાકાંડમાં, અને કલકતાની
સળગતી આગમાં આપુજીએ નિર્ભય રીતે પ્રયત્નો કર્યા હતા અને
ઝનુની લોકોને સમજાવી શાંત પાડ્યા હતા. કલકતાનો હિંદુ-મુસ્લિમ
વિગ્રહ શાંત કરવા અપવાસ આદર્શ અને પરીણામે ઝનુની
ધસ્લામીઓએ પોતાના હથીઆરો આપુજીને ચરણે ધર્યાં. મોતના
ભય વગર શત્રુદળમાં ફરવાનું જોખમ ખેડવાનું કાર્ય આપુજી જેવા
કર્મચોગીઓ જ કરી શકે. **क्षमा धीरस्य भूषणम्** ક્ષમા એજ વીરોનું
ભૂષણ છે. આપુજીએ પોતાના જીવનને ક્ષમામયી જગતને બનાવ્યું હતું.

અલ્પમય જોનારની દૃષ્ટિમાં દેષ કે વૈરનો લેશ પણ અંશ હોય જ નહીં. પાકીસ્તાન અને હિંદુસ્તાનના અંધડા પછી જે મહાન ગંભીર અનાવો બની ગયા છે તેનું વર્ણન કરતાં હૃદય કંપે છે. હિંદુસ્તાનનું નાંદનવન સમુ ગણાતું કાશ્મીર બિજ્જડ મેદાન જેવું બની ગયું ! પંચાળના સંખ્યાબંધ ગામડાઓ ભસ્મીભૂત બની ગયાં ? લાખો મનુષ્યની કલેઆમ થઈ ગઈ ! લાખો નિરાધારો ઘરઆાર અને દેશ છોડી તદ્દન નિરાધાર સ્થિતિમાં ન્યાં ત્યાં જઈ વસ્યાં ? આવા હૃદયભેદક દશ્યોથી કાનું હૃદય ન ઉશ્કેરાય ! જે આપુણએ પોતાના અટલ નિયમાનુસાર જ્ઞાતં પાપમ્ નો માર્ગ ગ્રહણ ન કર્યો હોત સત્ય અને અદિસાના સિદ્ધાંતોનો દ્વંદ્વગ્રહ ન રાખ્યો હોત, તો આજે ભારતવર્ષની સ્થિતિ ન કદપી શકાય એવી બની ગઈ હોત ! સળગતી આગમાં ગ્યાસતેલ છાંટવાથી ભડકો શમતો નથી પણ વધે છે, પણ પાણી છાંટવાથી શાંતિ થાય છે. સાચા ધર્મપાલનની અને સાચા કર્તવ્યની કસોટી આવા ભયંકર અનાવો પ્રસંગે થાય છે. અમે તેવી આક્રમકતાં પણ સાચો કર્મચોગી નથી ઉશ્કેરતો, નથી શોક કરતો કે નથી પોતાના કર્તમાર્ગથી લેશ પણ ડગતો.

દૃશ્યન્તે દૃશિ રૂપાણિ ગગનં માતિ નિર્મલમ્ ।

અદમિત્યક્ષરં બ્રહ્મ પરો વિષ્ણુઃ સમોઽવ્યયઃ ॥

ગીતા ૧-૧૦

અર્થાત કે આંખથી જેમ જુદા જુદા રૂપો દેખાય છે. છતાં આકાશ તો તદ્દન નિર્મલજ દેખાય છે; તેમ અવ્યય રૂપ, સમદૃષ્ટિ સ્વરૂપ, જેનો નાશ નથી એવા સર્વોત્કૃષ્ટ પરમાત્મા વિષ્ણુસ્વરૂપ પોતેજ છે એમ યોગી લોકો જગતમાં વિચરવા છતાં માને છે. આપુણ આ ભાવને સમજતા હતા અને જગતને સમજાવવા કર્તવ્ય કરતા હતા. વેદ કહે છે કે આત્મા પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. તેને પરમાત્મા સ્વરૂપ ઓળખો એટલે અદ્વૈત ભાવની પ્રાપ્તિ થશે. પછી

કર્મ કરવા છતાં બંધન નહીં થાય. ભક્ત કવિ નરસિંહ મહેતાએ ગાયું છે કે,

“ જ્યાં લગી આત્માનો તત્વ ચીન્યો નહીં ત્યાં લગી સાધના સર્વ જુદી. ઇશ્વર સ્વરૂપ ઓળખ્યા વગર જે કર્મ થાય તે બંધન રૂપ છે. બાપુજીએ જે કર્મો કર્યાં છે તે આત્માને ઇશ્વર રૂપ માનીનેજ કર્યાં છે અને અનેક કષ્ટો વેડવા છતાં અન્તે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે. ફળની આશા વગરનાને જરૂર ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ફળની આશાવાળાને નિરાશા ઉદ્ભવે છે.

બાપુજી સાચા કર્મયોગી હતા. પરંતુ તેમનું દૃષ્ટિબિંદુ એક જ ન હોતું. તેઓ સર્વદેશિય કર્મયોગી હતા. જગતમાં અનેક કર્મ યોગીઓ થઈ ગયા છે અને અસ્તિત્વમાં પણ હશે. કોઈ કેવળ યોગમાં મસ્ત હોય છે, કોઈ ભક્તિમાર્ગમાં તટ્વિન હોય છે, કોઈ જ્ઞાનમાં મગ્ન હોય છે, કોઈ સેવામાં સાધક હોય છે; પરંતુ બાપુજી તો બધી રીતે યોગી હતા એમ એમના જીવન ઉપરથી જણાય છે. બાપુજીની દિનચર્યા અને ઉપેદશાત્મક ભાષણો અને લખાણો જોતાં આ માન્યતા સિદ્ધ થાય છે. જગત જનતાની સેવા એ એમનું મુખ્ય ધ્યેય હતું. માટીમાંથી સોનું તો ઘણાં બનાવે છે, પરંતુ બાપુજીએ તો માટીમાંથી માનવી બનાવ્યા છે. સવજીભાઈ મણીલાલ પટેલે બાપુજીના ત્રયોદશ શ્રાદ્ધ નિમિત્તે “ ગુજરાત સમાચાર ”માં લેખ લખતાં આ વિષયનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. મરણાંત સુધી બાપુજીએ વિવિધ પ્રકારે માનવીઓની સેવા કરી છે. બ્રિટીશ સરકારે હિંદુસ્તાનનું સાર્વભૌમત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે ટકાવી રાખવાને પ્રજાની નાડ તપાસી. વિચારોના પરિવર્તન સિવાય કાર્ય સિદ્ધિ નથી થતી. એ સિદ્ધાંત સ્વીકારી હિંદી પ્રજાના વિચારોનું પરિવર્તન કરવા વિદેશિય પદ્ધતિની ફેળવણી દાખલ કરી. આંતર રાષ્ટ્રીય વિગ્રહો અને સામાજિક માનસીક કલહો ધર્મનું સંરક્ષણ કરવાના બહાના નીચે ઉપરિથત કર્યાં. હિંદના હુન્નરઉદ્યોગનો નાશ કરી વિજ્ઞાન કળાના

અચારે હિંદને વ્યાપાર-ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ પરાધીન કર્યું. વિચારો ફરે ત્યારે આચાર પણ ફરે. ક્રમે ક્રમે હિંદી પ્રગળો પ્રગળ સ્વાતંત્ર્ય યુમાવ્યું તેજ આત્મ સ્વાતંત્ર્ય પણ યુમાવ્યું. સુધારાને નામે પરવશતાની જાંજીરે પહેરાવી. ખિતાબો, પગારો અને હોદ્દાઓની લાલચે પોતે અલગ રહી હિંદી સત્તાધારીઓને લાથે હિંદી પ્રગળને ક્યકવાની પ્રગતિ આઘળ ધખાવી. બાપુજીએ આ વસ્તુસ્થિતિનું નિરીક્ષણ કર્યું. વમન થયા સીવાય પીધેલું ઝેર નીકળે નહીં અને ઝેર નીકળ્યા સિવાય આરામ તથા શાંતિ મળે નહીં; એટલે બાપુજીને વિરોધી પ્રવૃત્તિનો અતિરોધ કરવાનો રહ્યો. હિંદી પ્રગળના વિચારોનું પૂર્વ પરિવર્તન ન આવે, આકર્ષક જણાતી રમતમાં પરાધીન બનેલું મન મૂળ સ્થિતિએ સ્થિર ન આવે, ત્યાં સુધી કાર્ય સિદ્ધિ મળુ ન થાય. એ રીતે હિંદુસ્તાનની પ્રગળનું મન પણ પીતાહીત સમજતાં ન શીખે ત્યાં સુધી પ્રગળનો અને દેશનો ઉદ્ધાર ન થાય. આથી જ બાપુજીને માટીમાંથી માનવી બનાવવાનું કાર્ય આરંભવું પડ્યું. બાપુજીએ ત્રણ આશ્રમો દ્વારા આ કાર્ય સિદ્ધ કર્યું છે. બાપુજીનું સેવા કાર્ય આફ્રિકાથી શરૂ થાય છે. પ્રથમ આફ્રિકામાં પ્રીનીકસ આશ્રમ સ્થાપ્યો. ભાવિ ઉત્તરિની પ્રયોગશાળામાં બાપુજીએ દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી માનવીઓમાં મનુષ્યત્વની ભાવના અને સેવા ઉત્પન્ન કરવા જે જે પ્રયોગો શરૂ કર્યા તેનું વર્ણન આપતાં રાવજીભાઈ લખે છે કે, “ આ પ્રયોગશાળામાં સાત રીતના રસાયણો વપરાતાં હતાં. સત્ય, અહીંસા, પ્રેમ, જાત મહેનત, સેવા, સ્વધર્મ અને સમભાવના શીખવાતાં હતાં ” કેવા સુંદર આત્મ-વિકાસના પ્રયોગો ! વૃક્ષના મૂળને જળસિંચન કરવાથી તે વિકસ પામે છે અને ફૂલે ફાલે છે. આવું વિકસેલું વૃક્ષ જગતને ફેટલું ઉપકારક બને છે ! માનવીઓના હૃદય વિકસાવવાની આ પ્રયોગ શાળાના સાતે રસાયણો જળસિંચન રૂપ છે. જેઓ આ સાતે રસાયણોમાં ધાસ થયા હોય તેઓ જગતને ઉપકારક બન્યા સિવાય રહેતા નથી. બીજું આશ્રમ અમદાવાદ સાબરમતીને તીરે પરોમકાર

દેવોને દેહાર્પણ કરનાર ઉદારચિત્ત દધિચિરંપિના પવિત્ર સ્થાનની પટોશમાં ગાંધી આશ્રમ સ્થાપ્યો. આ આશ્રમમાં રૈટિયા પ્રકરણ ચાલુ કર્યું કારણ કે સ્વરાજ્ય મેળવવાનું પ્રથમ પગલું રૈટિયા મનાયો. કાયદા ભંગની સત્યાગ્રહી લડતનાં બીજા હિંદુસ્તાન માટેજ આ આશ્રમમાં રોપાયાં. ધીમે ધીમે પ્રગતિનું આદેશન એટલું તીવ્ર અને મજબૂત બન્યું કે બાળકોથી વૃદ્ધો સુધીના નરનારીઓના હૃદયમાંથી સત્તાધિશોનો ભય નાશુદ થયો. માનચેસ્ટરના મોહક-નાબુક કપડાંને સ્થાને ખાદી વપરાવા લાગી. દેશ સંજોને માટે જંગમાં જવાનો ઉત્સાહ વધ્યો. ભારતની જેલો દેશ મેચકોથી ઉભરાવા લાગી. કેવો પ્રગતિકારક પડ્યો ! આપુણે સ્વરાજ્ય મેળવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી આ આશ્રમને છોડ્યો. ત્રીજો આશ્રમ વધ્ધે સેવાશ્રમમાં સ્થાપ્યો. અને જનતામાં સેવા ભાવનાનો વિકાસ કરી “ કરેજે” યા મરેજે ” એ વિચારોને દૃઢ કરી આત્માર્પણ કરવાની હિમત પ્રજામાં સ્થાપી. પરિણામે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય જેવી મહાન સત્તાને નિડર પ્રજામત આગળ નમવું પડ્યું. આપુણે સ્વરાજ્યની મેળવવા પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી અને આપુણે સ્વર્ગે સીધાવ્યા. આ એમનું ઉત્તમ સેવા કાર્ય-કર્મ યોગીની કાર્ય પ્રતિક્ષા.

બીજી દૃષ્ટિએ આપુણે ભક્તિ ભાવનામાં તસ્લિન હતા. રામદાસ સ્વામીએ રામ ભક્તિમાં પોતાના જીવનને રામમય બનાવ્યું હતું. સર્વત્ર રામ નામનો ઉપદેશ કરી, અને રામ સ્મરણમાં દેહ વિલય કર્યો હતો. આપુણે ભક્તિભાવ પણ એજ હતો. સવાર સાંજની પ્રભુ પ્રાર્થના અને પ્રવચન જ્યાં હોય ત્યાં ચાલુ જ રહેતાં હતાં અને “ રઘુપતિ રાઘવ રાજારામ ”ની ધુન નિયમીત ચાલતી. રામનામનો ઉચ્ચાર તો હૃદયગમ્ય હતો. જેને તેને રામ સ્મરણ કરવાને તેઓ સૂચવતા હતા. અંતકાળે પણ ગોળીનો ઘા વાગતાં રામનામનો ઉચ્ચાર થયો હતો. આપુણું રામમય જીવન રામનામમાં સમાયું. સ્વરાજ્ય મેળવ્યું પણ રામરાજ્ય વિકસાવવાની અભિલાષા પૂર્ણ ન

થઈ. જેવી રામની ઈચ્છા. આપુણનો આ અનન્ય ભક્તિભાવ નરસિંહ અને મીરાંથી નિરાળો હોવા છતાં અબોડ હતો એમ કહી શકાય.

જ્ઞાન દષ્ટિએ જોઈએ તો સત્ય, અહીંસા, દયા, ક્ષમા, પ્રેમ એ સર્વ સાધનો આપુણના જીવનમાં હતાં. દુઃખીઓ પ્રત્યે દયાભાવ એટલો તીવ્ર હતો કે કોઈનું દુઃખ તેઓ જોઈ શકતા ન હોતા. દુઃખીઓને દુઃખ મુક્ત કરવા બનતી કાશીષ કરતા. માંદાઓની માવજત પણ બને ત્યાં સુધી હાથેજ કરતા. “ વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ જે પીડ પરાઈ જાણે રે,” સાચા વૈષ્ણવનું ગુણ વર્ણવતું નરસિંહ મહેતાનું આ ભજન આપુણને બહુ પ્રિય હતું. તેઓ પ્રાર્થનામાં દરરોજ આ ભજન ગવરાવતા. લોકોને સાચા વૈષ્ણવ બનવા ઉપદેશ આપતા. આપુણ સાચા વૈષ્ણવ હતા, સાચા જ્ઞાની હતા. તેમણે જગતને પ્રભુમય જાણ્યું હતું અને પ્રભુત્વ દીપાવ્યું હતું.

આત્મચિંતન એ યોગીનું પરમ લક્ષણ છે. જેને મોહ નથી. જેને શોક નથી, કેવળ ત્યાગ વૃત્તિ છે એ મહાન યોગી છે. આપુણની યોગ મસ્તી આ કક્ષામાં હતી. એકંદરે આપુણએ પોતાના જીવનને ખરેખર કર્મયોગી તરીકે દીપાવ્યું છે.

આપુણએ સંન્યસ્ત લીધું ન હતું. પરંતુ સંન્યાસી કરતાંએ ઉચ્ચ કોટીનું જીવન કર્મયોગ દ્વારા પ્રાપ્ત કર્યું છે.

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्वाक्रियः ॥

(ગી. ૬-૧)

અર્થાત્ કે:—કર્મફળમાં આશ્રય રાખ્યા વગર જે કર્તવ્ય કર્મ કરે છે તે જ સંન્યાસી છે ને યોગી છે; માત્ર નિરાગ્નિ કે અક્રિય (ક્રિયા વિનાનો) (સંન્યાસી અને યોગી) નથી. આ રીતે આપુણ કર્મ કરવાથી સંન્યાસી પણ હતા અને યોગી પણ હતા. કાંઈ

બગવા કપડાં પહેરવાથી અને જંગલમાં રહેવાથી સંન્યસ્ત્ર સાધી શકાય છે ?

શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર ગીતાના અંતમાં કહે છે કે,
સંસારમાં સરસો રહે ને મન મારી પાસ,
જાણુ અર્જુન સાર ગીતા એજ મારોદાસ.

×

×

×

सर्व धर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

(ગીતા અધ્યાય ૧૮-૬૬)

અર્થાત્ કે:—સર્વ ધર્મોનો પરિત્યાગ કરી એક મારે જ શરણે આવ. હું તને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરીશ. માટે શોક ના કર. ગીતા આપુજીના પ્રાણુ હતી. ગીતાજીનો ઉપદેશ આપુજીનું જીવન કર્તવ્ય હતું. અંતે આપુજીએ ગીતાના બોધક યોગેશ્વર કૃષ્ણના યોગમાંજ જીવન કર્તવ્ય બગવી વિરામ મેળવ્યો છે.

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥

(ગીતા. અ. ૫-૧૧)

અર્થાત્ કે:—કર્મ યોગીઓ સંગ (આસક્તિ) તજીને આત્મ શુદ્ધિ માટે શરીરથી, મનથી, બુદ્ધિથી અને કેવળ (કર્મ ઇન્દ્રિયોથી) પણ કર્મ કરે છે.

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्टિકीम् ।

अयुक्तः कार्तकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥

(ગી. ૫-૧૨)

અર્થાત્ કે:—(કર્મ) યોગયુક્ત પુરૂષ કર્મ ફળને તજી (સત્વગુણ૩૫) પરમ નિષ્ઠાવાળી શાંતિને પામે છે. અને અયુક્ત

(ઈશ્વર નિમિત્તે કર્મયોગમાં આસક્ત નહિં તેવો) પુરૂષ ક્ષણમાં આસક્ત હોઈ કામનાથી બંધાય છે. આપુજીએ કામના રહિત કાર્ય કરી પૂર્ણ શાંતિ સાથે પરમ પદની પ્રાપ્તિ કરી છે. એમણે જીવનમાં અંતિમ કાળ સુધીમાં કામ, ક્રોધ અને આસક્તિનું પાલન કર્યું નથી. જ્યાં કામના નથી, ક્રોધ નથી, આસક્તિ નથી ત્યાં સંતોષ ને શાંતિ હોય છે. માટે ઘણા મહાનુભાવોએ આપુજીને શાંતિના પયગમ્બર કહ્યા છે જે યથાર્થ છે.

ગીતામાં નિવૃત્તિ માર્ગ કરતાં પ્રવૃત્તિ માર્ગને શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે. કારણ કે પ્રવૃત્તિ માર્ગથી જગતમાં બિન્ન બિન્ન સ્વરૂપે સર્વત્ર વ્યાપી રહેલ પરમાત્માની સેવા થઈ શકે છે. આપુજીએ પણ પ્રવૃત્તિ માર્ગ સ્વીકારી જીવન ભર પ્રભુ સેવા કરી છે. છેવટે પરમાત્માનું અક્ષર ધામ પ્રાપ્ત કર્યું છે. ધન્ય છે આપુજીની જનેતાને, ધન્ય છે આપુજીને, સેવા માર્ગની દીક્ષા આપનારને, ધન્ય છે ભારત ભૂમિને, ધન્ય છે સૌરાષ્ટ્રને અને ધન્ય છે સુદામાપુરી નામથી ઓળખાતી પૌરબંદરની ભૂમિને કે જે પવિત્ર ભૂમિમાં આપુજી જેવા કર્મયોગી મહાપુરૂષનો જન્મ થયો.

વંદના છે કર્મયોગી આપુજીને હજારો વાર,
વંદના છે કર્મ પ્રેરક આપુને વારંવાર.

ભારતની ભવ્યતા.

શીખરિણી.

સુહાવે સૌંદર્ય, અનુપમ અહા સૂરસદની !
અને ધર્મે-કર્મે, પરમ પુનિતા પ્રિયવદની:
વસેલી દિવ્યાત્યા, જગત જનતા મુગ્ધ કરતા,
જનેતા એ ભાતિ ચરણ રજ સૌ શીશ ધરતા.

સૂર્યના પ્રકાશને કોની ઉપમા આપી શકાય? શશી શિતળતાને કોની સાથે સરખાવી શકાય? ચંપાની મુંદરતા અને ગુલાબની ગૌરવતાને કોણ ગૌણ બનાવી શકે? ઉષાએ ખીલેલી પુષ્પ કળીઓના સૌરભની નેડી મળી શકે ખરી? દુનિયામાં સ્વર્ગીય ભૂમિ ગણાતી અજોડ ભારતની ભવ્યતા કયો ઇતિહાસકાર વર્ણવી શકે? સમુદ્રની મર્યાદા માપવી અશક્ય છે, દિશાઓના છેડાઓની શોધ કરવી અશક્ય છે, આકાશનું અંતર માપવું અશક્ય છે, હિમાલયના એવરેસ્ટમાં વસવાટ કરવો અશક્ય છે. એજ પ્રમાણે ભારતિનો મહીમા વર્ણવવો અશક્ય છે. ભારતી એટલે દેવ ભૂમિ! ભારતી એટલે સૌંદર્યની પ્રતિમા! ભારતી એટલે શાંતિનું ધામ! ભારતી એટલે પવિત્રતાની મૂર્તિ! અદ્વિતીય, અગોચર, અગમ્ય, નિર્વિકલ્પ પરમાત્માને કોઈની ઉપમા આપી શકાય તો ભારતીને ઉપમા આપી શકાય. વિદ્વાનોએ અને

જ્ઞાનીઓએ ભારતીને અજ્ઞેડ કહી છે. આશ્ચર્ય ચક્રિત કરનારી દુનિયાની વસ્તુઓમાં સૌથી વધારે વસ્તુઓ ભારતીના બુધ્ધિ તરીકે જગતમાં ખ્યાતિ મેળવી રહેલ છે. કાશ્મીરની કમનિયતા, હિમાલયના શિખરોની શ્રેષ્ઠતા, ગંગોત્રી જન્મોત્રીના આકર્ષક સ્થાનો, ગેરસખ્પાના ધોધની મનોહારીતા, રામસેતુનો પ્રભાવ, પ્રયાગના ત્રિવેણી સંગમની કુદરતીલીલા, તાજમહાલની તાબુખી, ગંગાસાગરનું ગૌરવ, વિંધ્યાચળની વિચિત્રતા, નર્મદાનો ગોલ્ડન પુલ, દિલ્હીની જુમ્મામસ્જિદ, ઇલોરાની ગુફાઓ, દેલવાડા અને કુંભારીયાનાં જૈન દેરાસરો, બુદ્ધ ગયાનું બુદ્ધિસ્થ સ્થાન, બ્રિનારાયણનું નારાયણ ધામ, કન્યાકુમારોનો સમુદ્ર સંગમ, કાશીવિશ્વનાથનું દેવળ વગેરે અમત્કારીક સ્થાનોથી વિભૂષિત ભારતી પોતાની બવ્યતા પુરવાર કરે છે.

ભારતની પવિત્રતા બેવોદ્ધિ તારણી ગણાય છે. ચારે દિશાએ ચાર પવિત્ર ધામો ભારતનું સંરક્ષણ કરી રહ્યા છે. ઉત્તરમાં બ્રહ્મનારાયણ, પૂર્વમાં જગન્નાથ, પશ્ચિમમાં દ્વારિકેશ, દક્ષિણમાં રામેશ્વર, ભારતના પૂરાણ ઇતિહાસનું શ્રેષ્ઠત્વ સિદ્ધ કરે છે. કૈલાસનું માનસરોવર કચ્છનું નારાયણસર, અજમેરનું પુષ્કર, અને દક્ષિણનું પંપાસરોવરની જોડી દુનિયામાં નથી. ગંગા, યમુના, સરસ્વતી, ગોદાવરી, નર્મદા, કાવેરી, કૃષ્ણા, સરયૂ, આદી પવિત્ર સરિતાઓ પતિત પાવની ગણાય છે, ઘાદશ જ્યોતિર્લિંગો સ્વયમ પ્રકાશીત ભારતને પ્રકાશમય બનાવી રહ્યા છે. અવંતિકા, મથુરા, કાશી, જગન્નાથપુરી, દ્વારામતી, કશીપુરી, અને અયોધ્યા એ સાત મહા પુરીઓ ખાસ યાત્રાનાં તિર્થો છે. મેરૂ ઉપનામ પામેલો હિમાલય હિમકુટ ગણાય છે. તેની અઘૌકિકતા અને પ્રચંડ શરીરથી દુનિયા પરના પર્વતોમાં પર્વતરાજ કહેવાય છે. તેના ગગનચૂંચિત શિખરોની હારમાળાઓથી તે વાયુદેવના સીધા માર્ગમાં વિધન લાવે છે એટલું જ નહિ પરંતુ વાયુદેવના બળગર્વમાં નિર્બળતા ધારણ કરાવે છે. પવિત્ર, શીતળ અને નિર્મળ જળથી ચારે દિશાઓમાં વહન કરતી નાની મોટી અનેક સરિતાઓના ગગનગર્જીત

ખળખળાટ પોતાના ગૌરવનું ભાન કરાવે છે. આત્મ સંજીવિની ઔષધિઓનો જાણે ભંડાર હોય એવી પ્રતિતિ કરાવે છે. ઇંદ્રજીતની શક્તિથી પ્રાણુરહિત બનેલા લક્ષ્મણને સંજીવન કરવા કપિદેવ હનુમાન ઔષધોપચાર કરવા હિમાલયના શિખરને લંકામાં લઈ ગયાની કથા રામાયણમાં છે. શિવ અને નારદે હિમગીરીની ગુફાઓમાં તપ કરીને કામદેવનો પરાજય કર્યો હતો. સ્વામી રામલીલ્લા અને સ્વામી વિવેકાનંદે હિમાલયમાં પવિત્ર સ્થાનોમાં આત્મજ્ઞાન સાધ્યું હતું. અમરનાથ, પશુપતિનાથ, અને કેદારેશ્વરના પવિત્ર શિવાલયોથી શિવભક્ત આત્માઓ શિવપદ મેળવી રહ્યા છે. કાકા કાલેલકરે હિમાલયની યાત્રાનું સુંદર વર્ણન લખી હિમાલયની દિવ્યતાનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. ઉપરાંત “લોકમાતા”નું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરી (પવિત્ર નદીઓ) ભારતમાતાની પવિત્રતા પુરવાર કરી છે. આજે લાખો લોકો આ પવિત્રતિરોની યાત્રા કરે છે, અને સંખ્યાબંધ સંત સાધુ મહાત્મા ને યોગીઓ ભારતના પવિત્ર સ્થાનોમાં વસી આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છે. એજ ભારતની પવિત્રતાની વિશિષ્ટતા.

ભારત દુનિયાની વીરભૂમિ ગણાય છે. ભારતમાં જોટલા રણ સંગ્રામો થયા હશે તેટલા દુનિયાના બીજા કોઈ પણ દેશમાં થયા નહિ હોય ! યુગ યુગના સંગ્રામોનું વર્ણન કરીએ તો પાર આવે તેમ નથી. રામયુગના યુદ્ધો અને કૃષ્ણયુગના યુદ્ધોથી સમાજ વિશેષ પરિચિત છે. રામાયણ, ભાગવત અને મહાભારતના ગ્રંથોમાં અનેક મહાયુદ્ધોનું વર્ણન છે. કુરૂક્ષેત્ર વીરભૂમિ ગણાય છે. ભારતમાં થયેલા અનેક યુદ્ધો પૈકી ધણાં યુદ્ધો કુરૂક્ષેત્રમાં થયેલાં છે. કૃષ્ણે ગીતાનો મહાન ઉપદેશ પાંડવ કૌરવના યુદ્ધના પ્રારંભે અર્જુનને કુરૂક્ષેત્ર ભૂમિમાં કર્યો હતો. ભારતના જયપરાજયનો દંડુભીનાદ પણ કુરૂક્ષેત્રની ભૂમિમાં વાગેલો સંભળાય છે. આર્ય અને અનાર્યોના યુદ્ધો પણ ભારતની વીરતામાં ઉમેરો કરે છે. છેલ્લા સૈકાઓમાં ઈસ્લામી પાદશાહો અને હિંદી રાજવીઓના મહાન યુદ્ધોથી કુરૂક્ષેત્ર ઉન્નવલીત

છે. હિંદની પરાધીનતાનો પાયો કુર્ષ્ણેત્રમાં જ ખોદાયો. એના ઉપર ભગ્ય ઈમારતો ચણાયી અને દેશ પરાધીન બન્યો. પાકિસ્તાન અને હિંદુસ્તાનના ભાગલા કુર્ષ્ણેત્રના હિંદુ મુસ્લીમ છેલ્લા યુદ્ધની પરાજયતાનું પરિણામ છે. દાર અને જીત એ તો વિધિના ખેલ છે. તડકા અને છાયાની માફક જગતનાં પરિવર્તન થયાં કરે છે. ભારતે આવા અનેક પરિવર્તનો જોયાં છે અને કષ્ટો સહ્યાં છે. દેવ અને દાનવના યુદ્ધો ક્યાં નથી થયાં? દેવોનેયે અનેક વખત દાનવોથી પરાજય પામી દુઃખો ભોગવવાં પડ્યાં છે. ભારતને નથી તેનો હર્ષ કે નથી તેનો શોક? સદાયે સંતોષ છે ભારતને પોતાના વીર પુત્રોની વીરતા માટે? વિરાંગનાઓના આત્મબળ માટે !

યાદગાર રાજવીઓના પવિત્ર રાજ્યામલથી પણ ભારત વિમુક્ત છે. રામરાજ્યનો દાખલો સર્વત્ર અપાય છે. એજ રામરાજ્યના પવિત્ર રાજ્યામલને પુરવાર કરે છે. જનક વિદેહીનો રાજ્યામલ રાજવીનો વિદેહભાવ દાખવે છે. ચંદ્રગુપ્તની ચતુરાઈ અને હર્ષનો હર્ષાનંદ ભર્યો રાજ્યામલ હર્ષ ઉપજાવે છે. અશોકનો શોક રહિત રાજ્યામલ ગીરનારના અશોક લેખે સિદ્ધ થાય છે. અશોકનું સાર્વભૌમત્વ આજેયે પ્રજા સ્વતંત્રતાનું દિગ્દર્શન કરાવે છે. જે રાજ્યમાં પ્રજામતને માન અપાતું હોય, પ્રજા સુખી અને સંતોષી હોય, ન્યાય અને નીતિ ધોરણે સહુને સરખો ન્યાય મળતો હોય, પ્રજામાં ક્રાઈ જાતનો કચવાટ ન હોય, રાજા ને પ્રજા વચ્ચે પિતા પુત્રનો સંબંધ ચાલુ હોય એ જ રાજ્યામલ ઓળંગાય છે.

ચોપાઇ

સાધુ સુમન સુશીલ નૃપાલા, ઇશ અંશ ભવ પરમ કૃપાલા,
સુનિ સનમાનની સખદે સુવાહિ, ભણિતિ ભકિત મતિગતિ
પહિયાની.

ધનિ ગરીબ ગ્રામ નર નાગર, પંડિત મૂઢ મલીન ઉગ્ગર;
સુકવિ કુકવિ નિજમતિ અનુહારી, નૃપહિ સરાદત સખ નરનારી.

અર્થાત્ કે:-રાજ્યો પોતે મહાત્મા, સુદ. સુશીલ, ધર્મરત્ના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલા અને બહુ કૃપાળુ હોય છે તેઓ તે સર્વની સારી વાણી સાંભળી તેમનાં વચન, ભક્તિ. મતિ અને ગતિને સમજી સર્વનો યથાયોગ્ય સત્કાર કરે છે.

ધનવાન, ગરીબ, ગ્રામજન, ચતુર. પંડિત, મૂર્ખ, મલિન, વિખ્યાત, સારા અને નરસા કવિઓ તથા સર્વ સ્ત્રીપુરુષો પોતપોતાની મતિ અનુસાર રાજ્યની સ્તુતિ કરે છે. અર્થાત્ તેમની (રાજ્યની) પ્રભુતા જાણાવે છે. સંત ગુલસીદાસ રાજ્યનું પ્રભુત્વ દર્શાવતાં રામાયણમાં ઉપર પ્રમાણે વર્ણન કરે છે.

રામચંદ્રજી ભરતને અયોધ્યા જઈ પ્રજાને સુખી કરવાની આશા આપતાં કહે છે કે,

રહદુ કરદુ સય કર પરિતાપ નતર તાત હોઈહિ બડ દોષ
જસુ રાજ પ્રિય પ્રજા દુખારી, સો નૃપ અવશિ નરકુ અધિકારી

અર્થાત્ કે:-માટે તમે ઘેર રહી સર્વના મનને સંતોષ પમાડો. જો તમે એમ નહિ કરો તો હે તાત ! તમને અત્યંત પાપ લાગશે, (કારણ કે કલું છે કે) જેના રાજ્યની વહાલી પ્રજા દુઃખ પામે તે રાજ્ય અવશ્ય નરકનો અધિકારી છે. રામરાજ્યની મહત્તા દર્શાવતું સંત ગુલસીદાસનું ઉપરોક્ત કથન સમ્રાટ અશોકે બરાબર પાળ્યું જણાય છે. અનેક રાજ્ય મહારાજાઓએ પોતાનો રાજધર્મ સમજીને રાજ્ય કર્યાના દૃષ્ટાંતો ભારતના ઇતિહાસમાંથી મળે છે.

क्षत्रियस्य परोधर्म प्रजानामेवपाल नम् ।

અર્થાત્ કે:-રાજાનો પરમધર્મ એ છે કે પ્રજાનું પાલન કરવું. તેજ ધર્મ સત્ય છે અગાઉના રાજવીઓ રાજધર્મ સમજતા હતા અને પ્રજાનું પાલન કરતા હતા. આવા પવિત્ર રાજવંશીઓથી ભારત ગૌરવાંકિત છે. અત્યારની સુધરેલી પદ્ધતિ જુની પ્રજાલિકાનું

દિગ્દર્શન કરાવે છે. અગાઉની રાજ પ્રદ્ધિતિમાં રાજગુરુઓ, પંડીતો અને પ્રજાકીય કર્મચાર્યોની સમિતિથી રાજ્યવ્યવસ્થા ચાલતી હતી. અત્યારની ધારાસભાઓ, પંચાયતો, મ્યુનિસિપાલીટીઓ, લોકલ બોર્ડો, કૌન્સિલો વિગેરે તેનું રૂપાંતર છે. ભારતવર્ષની પ્રાચીન પ્રણાલિકા સર્વત્ર વ્યાપક છે અને તેથી જ ભારતની મહત્તા વધે છે.

જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનમાં ભારતના પ્રાચીન વૈજ્ઞાનિકો અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓની તુલનામાં કોઈ દેશ આવી શકે તેમ નથી. ભારતના ધર્મગ્રંથો, ખગોળ અને ભૂગોળના ગ્રંથો ઉપરથી માલુમ પડે છે કે ભારત પરાધીન બનતાં પરદેશો ઉત્પત્તિને પામ્યા છે. ભારતની ધર્મ પ્રણાલિકા, વેદપ્રિય સંસ્કૃતિ દુનિયાને મુગ્ધ બનાવે છે. વશિષ્ઠનું બ્રહ્મર્ષિપદ ક્ષત્રિય રાજવી વિશ્વામિત્રે તપોબળથી અને મનોબળથી સાધ્ય કર્યું હતું. ભગીરથ પ્રયત્ને સ્વર્ગીય ગંગાનું અવતરણ ભારતમાં થયું. હરિશ્ચંદ્રની સત્ય-નિષ્ઠાની પ્રસંશા કરતું સ્વર્ગ દુનિયાના ઇતિહાસમાં નહિ મળે. મેવાડ અને મારવાડની વિરાંગનાઓથી ભારત મશહુર છે. મહારાજા શિવાજીની જનેતા જીજ્ઞાષાની આદ્યશિક્ષણ પદ્ધતિ, મહારાણી અહલ્યાબાઈની યુદ્ધ કૌશલ્યતા અને મહારાણી ચંદ્રાબાગા તથા મહારાણી રાજસિંહની માતાનું વીરત્વ જગતમાં ઝળકી રહ્યું છે. અનેક સતીઓએ પતિરક્ષા અને સ્વધર્મ માટે પ્રાણ ત્યાગ કર્યા છે. અનેક વીર રમણીયોએ વીરોને શરમાવે એવા રણસંગ્રામો ખેડ્યા છે. ભારત જનેતાને જગતે દીપાવી છે.

ભારતની સમૃદ્ધિ, ભારતનો વૈભવ અને ભારતની જાહોજલાલી દુનિયામાં એકમુખે પ્રશંસાયેલ છે. પાદશાહ શાહજહાંનું મયુરાસન, સમ્રાટ અકબર અને જહાંગીરનો રાજવૈભવ, પાટણ નરેશોની પ્રભુતા છેલ્લા સૈકાઓના પુરાવા છે. વિક્રમ અને ભોજની રાજસમૃદ્ધિઓની પ્રસંશા પરદેશીઓએ પણ કરેલી છે કે જેના રાજવૈભવમાં વિદ્વાનોને લાખોનાં ઇનામો મળતાં હતાં. વિક્રમનો સંવત અને શાલીવાહનનો

શક ચાલે છે તે કાંઈ અમર્યા નથી ચાલતાં ! રાજવીઓની પ્રભુતાથી ચાલે છે.

ભારતની ઉદારતા અને ધર્મભાવના આર્ય સંસ્કૃતિને શોભાવે છે. કહેવું જોઈએ કે આ ઉદારતા અને ધર્મ ભાવનાને લીધે ભારતને પરવશ બનવું પડ્યું છે. પ્રતાપી પૃથ્વીરાજે શાહબુદ્દીન ધોરીને સત્તર વખત મારી આપી જીવિતદાન આપ્યું. એ જ શાહબુદ્દીન ધોરીએ અઢારમી વખત હુમલો કરી પૃથ્વીરાજને પકડ્યો અને અંધ બનાવી કાબુલ લઈ ગયો. ભારતમાં ઈસ્લામી હકુમતનો પગપેસારો અહિંથી જ થયો. આજે ઈસ્લામીઓ ભારતના ભાગ પડાવી પાકીસ્તાન મેળવી શક્યા હોય તો પૃથ્વીરાજની ઉદારતાએ અને શરણે આવેલાને ક્ષમા આપવાની ધર્મ ભાવનાએ. પાદશાહ જહાંગીરે બ્રિટિશ એલચીને વેપાર કરવાની ઉદારતાભરી પરવાનગી આપી અને દેશ દેશની પ્રજા વચ્ચે સમભાવ દર્શાવ્યો તેના પરીણામે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ધુસરીમાં હિંદને પરાધીન બનવું પડ્યું. હિંદ સીવાય દુનિયાના કાંઈ પણ દેશોમાં આવી ઉદારતા કે સમભાવના જણાતી નથી. હિંદુઓ પ્રત્યે પરદેશી પ્રજાઓને સુગ છે અને હિંદી પ્રજાના વસવાટ સામે કાયદાના પ્રતિબંધો છે. આ પ્રતિબંધો તોડવાને અને સમાન હક્ક મેળવવાને બાપુજીએ આફ્રિકામાં ઝૂંબેશ ઉડાવી અને અહીં સક સલામતી લડત ચાલુ કરી. આજે પણ ભારતની વીરપુત્રી વિન્યાલક્ષ્મી પંડિત આ પ્રશ્ન માટે પરદેશમાં બ્રમણ કરી યોગ્ય લડત ચલાવી રહ્યાં છે. ધન્ય છે ભારતની એ વીર રમણીને. ભારતે સ્ત્રીઓ પ્રત્યે સન્માન જાળવ્યું છે, સ્ત્રીઓનો યોગ્ય રીતે આદર સત્કાર કર્યો છે એ વાતને પણ ન ભૂલવી જોઈએ. હિંદી કાંગ્રેસના પ્રમુખપદે એની-બિસેન્ટ જેવી વિદેશીય નારીનો સત્કાર કરવાની સમભાવના કાંગ્રેસ નેતાઓએ વાપરી છે. સંયુક્ત પ્રાંતના ગવર્નર તરીકે સરોજીની નાયકુ બિરાજે છે ! અનેક કાર્યવાહક કમીટીઓમાં જવાબદારીના હોદ્દાઓ

સન્નારીઓ ભોગવી રહી છે. પ્રાચીન સમયમાં પણ બિદુષિ ગાર્ગિ અને સરસ્વતિ જેવી પંડીતાઓ સત્કારાયેલી છે. ભારતની આર્ય સંસ્કૃતિનું આર્ય ગૌરવ હિમાલયના શિખર સમું આજે એ દુનિયામાં ગૌરવાંકિત છે.

ભારતની મહત્તા દર્શાવતાં શ્રીમદ્ભાગવતમાં વ્યાસજીએ જણાવ્યું છે કે,

અશ્વિન્નેવ વર્ષે પુરુષૈ લંબ્યજન્મભિઃ મોક્ષપદં પ્રાપ્યતે ॥

દેવાઃ-

અહો અમીષાં ક્ષિમકારિ શોમનં પ્રસન્ન

એષાં સ્વિદુત સ્વયં હરિઃ ॥

યૈર્જન્મ લંબ્યં નૃષુ મારતાજિરે મુકુંદ

સેવૌપયિકં સ્પૃહા દ્વિનઃ ॥૧॥

પ્રાપ્તાનૃજાતિં ત્વિહ યે ચ જંતવો

જ્ઞાન ક્રિયા દ્રવ્ય કલાપ સંમૃતામ્ ।

ન વૈ યતેરન્ન પુનર્મવાય તે ભૂયો

વનૌકા ઇવ યાંતિ બંધનમ્ ॥

આ ભારતવર્ષમાં મનુષ્યો જન્મ પ્રાપ્ત કરીને મોક્ષ મેળવે છે. દેવતાઓ પણ કહે છે કે,

જે મનુષ્યોએ ભરતખંડમાં જન્મ લીધો છે તેઓએ શું પુન્ય કર્યું છે! તેઓ ઉપર સાક્ષાત્ ભગવાન પ્રસન્ન થયા છે. ભરતખંડમાં જન્મ લઈ મોક્ષને માટે યત્ન કરતો નથી તે બંધનરૂપ માયાને પામે છે. અનેક વિદેશિય મુસાફરોએ ભારતનું પર્યટન કરી ભારતની પ્રસંશા કરેલી છે. ભારત એટલે સ્વર્ગીય ભૂમિ, અખુટ સમૃદ્ધિની ખાણ. ભારતમાં પાકતો કાચો માલ દુનિયાને પહોંચે છે. ભારતના ખાદ્ય

પદાર્થો દુનિયાને જીવાડે છે. અન્ય દેશોની કળા કૌશલ્યતા ભારતના ખનીજ પદાર્થો પેષે છે. વિદેશોની વિજ્ઞાનકળાઓને ભારતના ધર્મ-ગ્રંથો અને શાસ્ત્રોએ વિકસાવવામાં પણ મદદ કરી છે એમ કહેવામાં કાંઈ પણ અતિશયોક્તિ નથી. વિદેશીય શોધકો પોતાની કળામાં ભારતીય દિવ્યદર્શી મહાપુરુષોનું અનુકરણ કરતાં સફળ નિવડ્યા છે.

શ્રી કૃષ્ણચંદ્રની ગીતા સારીયે દુનિયામાં આદર પામી છે. તેના અનેક ભાષાઓમાં ભાષાંતરો થયાં છે. ઘેર ઘેર ગીતા વંચાય છે. ગીતાના કર્મ અને મર્મને સમજીને વિદેશીય પ્રગત જગત ખની છે, મુધારાની ટોચે પહોંચી છે, એમ કહેવામાં લેશ પણ શંકા નથી. ભારતના પ્રાચીન ધર્મગ્રંથો અને પૂરાતન વેદાનું જ્ઞાન દુનિયાના ચારે ખૂણામાં પ્રસર્યું છે. પાણીનીનું વ્યાકરણ, પાતંજલીનું યોગદર્શન, કપિલનું સાંખ્ય, કણાદનું વૈશેષ્ય, ધન્વન્તરીનું આરોગ્યશાસ્ત્ર, ગૌતમનું ન્યાયશાસ્ત્ર, અને જૈમીનીનું ખગોળમુસ્તર આદી ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન દર્શક જગતને ઉપયોગી ગ્રંથો લખનાર મહાપુરુષો ભારત સિવાય ક્યાં મળવાના હતા ? ગણિત શાસ્ત્રમાં પારંગત લીલાવતીનું લીલાવતી બીજગણિત ભારતની સત્તારીની વિદ્વાતાને દુનિયામાં શોભાવી રહી છે. આ રીતે ભારતના સાહિત્ય તરફ દ્રષ્ટિ કરીએ છીએ ત્યારે ભારતની દિવ્યતા દેખાઈ આવે છે. સ્વભાના મુખે ઉત્પન્ન થયેલા ચાર વેદો અને ઉપનિષદો, સ્મૃતિ અને સ્મૃતિ, છ શાસ્ત્રો અને અઠાર પુરાણો એ ઉપરાંત અનેક રૂપિમુનિઓએ, મહાકવિઓએ, સંતમહાત્માઓએ અને વિદ્વાનોએ લખેલા ગ્રંથોના બંડાર ગંગાની નિર્મળતા જેવોજ નિર્મળ અને હિમાલયના શિખરો જેવો ઉચ્ચ આશયો ધરાવતો જોવામાં આવે છે. આત્મા અને પરમાત્માનું એકીકરણ કરનાર સાહિત્ય ભારત સિવાય બીજે મળવું મુશ્કેલ છે. ભારતે અનેક રંગો જોયા છે, યુગ પહોંચ્યા છે, આક્રમણો સહન કર્યાં છે, છતાં પોતાની લખ્યતાને ઝાંખપ આવવા દીધી નથી.

ભારતને અજોડ એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે તેની

તુલનામાં સ્વર્ગ પણ આવી શકતું નથી. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે દેવતાઓ ભારતમાં જન્મ લેવા ઇચ્છે છે કારણ કે ઇશ્વરત્વ પ્રાપ્ત કરવાને માટે ભારત જ અમોલ્ય સાધન છે. વિવિધ દૃષ્ટિએ અવલોકન કરીએ તો ભારતની વિશિષ્ટતા પુરવાર થાય છે. અહીંસાનો જીવન કલ્યાણકારી માર્ગ બોધનાર ભગવાન મહાવીર ભારતમાં જન્મ્યા છે. પ્રાણપાપણે પણ સત્યનું ઉલ્લંઘન ન કરનાર ધર્મરાજ દશરથ અને હરિશ્ચંદ્ર જેવા સત્યવાદીઓ હિંદુસ્તાનમાંથી મળી શકશે. ક્ષત્રી, વિષ્ણુ અને મહેશ એ ત્રિદેવોને બાળક બનાવવાની શક્તિ ધરાવનાર અનસુયા જેવી મહાસતીઓ ભારતની પુત્રીઓ છે. ખેડેલા ઓટલાને ચલાવનાર, પાડાને મુખે ઉચ્ચારાવનાર અને પિતૃઓને પ્રત્યક્ષ ભોજન કરાવનાર યાનદેવ જેવા યાત્રીઓ ભારતે જ આપ્યા છે. મૃતદેહને સ્થાને પુષ્પનો ઢગ બનાવનાર ગુરૂ નાનક અને કબીર જેવા ભક્તો ભારતને શોભાવે છે. કરોડો રૂપિયાની મીલકત દેશને ચરણે ધરી ફફીરી લેનાર રાજનૈતિય દેશસેવક પંડીત જવાહરલાલ જેવા ત્યાગીઓ ભારતના ભૂષણરૂપ છે. લાખોની આવકને ઠોકરે મારી દેશસેવામાં આત્મ બલિદાન આપનાર તિલક, ગોખલે, ચિત્ત-રંજનદાસ, લાલા લજપતરાય, બીપીનચંદ્ર પાલ, વીરકેસરી સુભાષ-ચંદ્ર બોઝ, કુશાગ્રબુદ્ધી વિકૃલભાઈ પટેલ અને ચાણક્યનિતિનિપૂણ વલ્લભભાઈ પટેલ જેવા અનેક મહાપુરૂષો ભારતના જ સંતાનો છે. કવિવર ટાગોર, યોગિન્દ્ર, અરવિંદ ઘોષ, વનસ્પતિશાસ્ત્ર નિષ્ણાત જગદીશચંદ્ર બોઝ, પ્રખર સુધારક રાજા રામમોહનરાય વગેરે મહાનુભાવો ભારતના જ વીર પુત્રો છે. ઈંગ્લેન્ડની પાર્લામેન્ટમાં બિરાજવાનું પહેલા હીંદી તરીકે માન મેળવનાર દાદાભાઈ નવરોજી, અમેરીકા જેવા સુધારાને શિખરે પહોંચેલા પ્રદેશમાં સનાતન હિંદુ ધર્મનો વિજયનાદ ગર્જાવનાર સ્વામી વિવેકાનંદ અને સ્વામી રામતિર્થ ભારતના જ મહાત્માઓ છે. સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસ જેવા સાત્વિક વૃત્તિના દેવી પૂજકોનો પ્રભાવ ભારતના પ્રભાવમાં વધારે

કરે છે. ભક્તકવિ મીરાં પોતાના ભક્તિ પ્રભાવથી ભારતની ઉન્નવળ-તામાં ઓળસૂ આપે છે. આ રીતે ભારતના અનેક મહાનુભાવોએ ભારતને ઉન્નળી છે. અનેક અશ્વમેધ યજ્ઞો ભારતમાં થયા છે. કરોડો ગાયોના દાનો ભારતમાં અપાયાં છે. અસંખ્ય રૂષિમુનિઓ, યોગીઓ, સિદ્ધો, ભક્તો, સેવકો ભારતને દીપાવે છે. ભૃગુરૂષિને ઘેર સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજીએ દુર્વાસાના શ્રાપથી કન્યારૂપે જન્મ લીધો હતો. તેનું પાણીગ્રહણ સાક્ષાત્ વિષ્ણુએ કર્યું હતું. શ્રીમાળક્ષેત્ર પાસે આવેલા ત્ર્યંબક સરોવરમાં સ્નાન કરતાં લક્ષ્મીજીને પૂર્વભવનું જ્ઞાન થયું હતું. એ જ ભારતવર્ષમાં આપુજીએ જન્મ લઈ ભારતવર્ષનો પુનરાદ્ધાર કરી જગત જનતાનો સેવાવૃત્તિએ પ્રેમ મેળવ્યો હતો. આપુજીએ ભારતને ઉન્નળ્યું છે અને ભારતે આપુજી જેવા વિરલ પુત્રરત્નને ઉત્પન્ન કરી પોતાની દિવ્યતા જગતને બતાવી આપી છે. ધન્ય છે આપુજી જેવા વીરરત્નને અને ધન્ય છે તેમની જન્મદાત્રી ભારત માતાને. કહેવત છે કે,

જનની જણુ તો ભક્તજન કાં દાતા કાં થર,
નહિ તો રહેજે વાંઝણી, મત ગુમાવીશ નર.

ભારત જેવી જનનીએ અનેક ભક્તો, અનેક શુરવીરો, અનેક દાતાઓને જન્મ આપ્યો છે. તે સર્વેમાં છેલ્લા સંક્રામાં આપુજીએ પોતાના દૈવી કર્તવ્યથી જગતમાં શ્રેષ્ઠત્વ પદ મેળવ્યું છે. આજે અનેક દેશના મહાપુરુષો આપુજી વિહોણા ઉદાસીન બની ગયા છે. જ્ય હો ભારત માતાનો અને જ્ય હો વિશ્વપ્રેમી આપુજીના દિવ્ય આત્માનો !

સૌરાષ્ટ્રની શ્રેષ્ઠતા

ભુજંગી

દિસે સૃષ્ટિમાં શ્રેષ્ઠ સૌરાષ્ટ્ર દેશ,
વસે દ્વારિકાનાથ-દેવો વિશેષ;
વધારી પ્રભા આપુએ આત્મ યોગે,
હૃદે વિચિના લોક જેના વિયોગે.

ભારતની ભવ્યતાના અનેક વિભાગોમાં સૌરાષ્ટ્ર સાહસિકતામાં અને કર્મયોગમાં વધારે જાણીતો છે. સૌરાષ્ટ્ર દેશ ઘણા પ્રાચીન સમયનો છે. કૃષ્ણાવતાર પહેલાંનો એ દેશ હશે. ગુજરાતનું ગૌરવ અને ગુજરાતની રમણિયતા ભાગ્યેજ કાઠીથી અજાણી હશે. ગુજરાતની જમીન ઘણી ફળદ્રુપ છે. ગુજરાતના પર્વતો અને નદીઓ સુપ્રસિદ્ધ છે. ગુજરાતના રાજ્યવીરોએ પોતાની પ્રતિભા સાચવવાને બનતું ક્યું છે. ભારતનો સૌંદર્યદર્શક અગીયો કહે છે એજ ગુજરાતના એક ભાગ તરીકે સૌરાષ્ટ્ર આવેલો છે. તેની ત્રણે દીશાએ દરિયો છે. માત્ર ઉત્તર અને પૂર્વના કાટખુણાએ ગુજરાતથી સંધા-યેલો છે. પાટણની પ્રભુતાના જાણીતા લેખક કનૈયાલાલ મુનશીએ ગુજરાતની પ્રતિભા બતાવી છે. ઉત્તર પ્રદેશને આનર્ત કહેતા અને દક્ષિણને લાટ કહેતા. પશ્ચિમનો વિભાગ એજ સૌરાષ્ટ્ર. ગુજરાતના પશ્ચિમ વિભાગનું મોટું અને જાણીતું બંદર ઓખા. ઓખા એટલે

દારિકા એટલે યાદવોની રાજધાની. પ્રજા પીડક કંસને શ્રી કૃષ્ણે મથુરામાં માર્યા પછી સૌરાષ્ટ્રને પશ્ચિમ કિનારે સમુદ્ર તિરે દારિકા શહેર વસાવ્યું. મથુરાની પ્રજાને ત્યાં લઈ ગયા, અને રાજધાની સ્થાપી. પંચ હજાર વર્ષો ઉપરની આ વાત છે. દારિકાનું વર્ણન મુદામા ચરિત્રમાં નરસિંહ બકતે કર્યું છે એ પ્રમાણે હોય તો દારિકા નગરીની જોડ દુનિયામાં મળતી મુશ્કેલ છે. ન્યાં જોપન કોટી યાદવો રહેતા હતા. મહેલના કાંગરા સોના રૂપાના હતા. રાજ-મહેલોના ધુમટો હીરો જડિત સુવર્ણ કાંગરે ઝળકતા હતા. દારીકાની સમૃદ્ધિ અને શોભા બીજે ક્યાંઈ મળી શકશે ખરી ? જો કે પુરાણોમાં વર્ણવાયેલી દારિકા આજે નથી. આજે તો માત્ર દારિકા એટલે નાનુ ગામકું. પરંતુ પવિત્ર ગોમતીના સમુદ્ર સંગમ. દારિકેશનું મંદિર અને આઘ શંકરાચાર્ય સ્થાપિત શારદાપીઠની જ્ઞાન દીપિકાનો સુવર્ણ કળશો આજે યે મોજુદ છે. રાજોડરાયની મૂળ મૂર્તિ તો ભક્ત બોડાણો દારિકાથી ડાકાર લઈ ગયાની કથા જાણીતી છે, છતાં પધરાવેલી દારિકાનાથની નવી મૂર્તિનો પ્રભાવ કાંઈ ઝાંખો થયો નથી. યાદવો પ્રભાસક્ષેત્રમાં ત્રિવેણી સંગમે માંહોમાંહે લડી જંગશાઈ થયા ત્યારે મૂળ દારિકા પણ જંગશાઈ થયાનું ભાગવત જણાવે છે. ગમે તેમ હો પરંતુ સૌરાષ્ટ્રની શ્રેષ્ઠતામાં દારિકા અને દારિકાનાથનાં સંયુક્ત પ્રાચીન પ્રભાવ આજે પણ જેવો ને તેવો છે. ઔતિહાસિક દૃષ્ટિએ પ્રભાસક્ષેત્રના ત્રિવેણી સંગમનાં પ્રવાહ, મધુસૂદન ભગવાનની મનોહરતા અને સોમનાથની પ્રતિભા સેંકડો વર્ષો થયાં છતાં હજી જેવાં ને તેવા પ્રભાવશાળી છે. સોમનાથ એટલે અનુપમ ન્યૌર્તીર્લિંગ. પ્રાચીન શિવાલયની ભવ્યતા વર્ણવાય તેમ નથી. નવું શિવાલય અધારે ત્યારે તેની ઝાંખી થશે ઈ. સ. ૧૦૨૪માં મહમદગીઝનીએ સોમનાથને ઘેરે લાલ્યો. હજારો ક્ષત્રિ વિરોધે વિરતા બતાવી પણ અવશ્ય મેમવં માવિ માવાત્મમ્ એ કથનાનુસાર ભાવિને કાણુ મિથ્યા કરી શકે ? વિધિની લીલાતો જુઓ ! નવ દાયકા પછી સોમનાથનો

પુનરે દ્વાર કરવા સમય આગ્યો. કરોડ રૂપિયાના ખર્ચે મૂળ સંસ્કૃતિ નિર્દેષ શિવાલય બંધાવવાને સરદાર વલ્લભભાઈની આગેવાનીએ પ્રભુ પ્રેરણા થઈ અને કમીટી નિમાઈ. જૂનાગઢના ઈસ્લામી રાજ્યનું પુનરાવર્તન થયું, આ પણ સૌરાષ્ટ્રની શ્રેષ્ઠતામાં નોંધવા જેવો બનાવ તો ખરોતે ? ક્યાં ભારતી સ્વરાજ્ય ? ક્યાં આરઝી હકુમતની સ્થાપના ? ક્યાં વિર કેસરીયાં સ્વયંસેવક દળની વિરતા અને ક્યાં સોમનાથના પુનરોદ્ધારની ઘટના ? વિધિ નિર્મિત કાર્યો સંયોગ વશાત બન્યા કરે છે તેનો આ પ્રત્યક્ષ દાખલો.

સૌરાષ્ટ્રને પવિત્ર દેવભૂમિ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નહીં કહેવાય. ઓખાપોટને સામે કિનારે ખેટ આવેલ છે; ન્યાં અષ્ટ પટરાણીઓ સહિત ભગવાન કૃષ્ણ ખિરાજો છે. દારકાની યાત્રાએ જનારાઓ ખેટ પણ જાય છે. સોમનાથનો સંગમ પ્રભાવ તો એના આકર્ષક લિંગ દેવથી થાય છે. બિહારમાં પવિત્ર ગયા પિત્રુગયા ગણાય છે. તેમ પ્રભાસક્ષેત્ર સૌરાષ્ટ્રનું પિત્રુગયા ગણાય છે સેંકડો ભાવિકો પ્રભાસના ત્રિવેણી સંગમમાં પિતૃશ્રાદ્ધ કરી પિતૃ રણથી મુક્ત થાય છે. ગીરનારનું દત્ત શિખર સૌરાષ્ટ્રની શાલા છે. પવિત્ર ગીરનારની પ્રભુતા રાણકદેવીના ઠપકાથી સિદ્ધ થાય છે રાખેગાર મરાતાં ઉપરકોટથી ઉતરતાં રાણકદેવી ગીરનારને ઠપકો આપે છે, ઠપકો ન સહન થતાં ઝોંચા શિખરોથી મોટા પથ્થરો પડવા માંડે છે. ત્યારે રાણકદેવી હાથ દઈ તેને રોકે છે અને તેને કહે છે કે,

મા પડ મારા આધાર, ચોસલા કોણ ચઢાવશે;
ગયા ચડાવણુ હાર, અંતર વિત્યા હાબલા.

ગીરનારની સાત ટુંકામાં સાત તિર્થો આવેલાં છે. હનુમાનધારા, ગૌમુખીગંગા, અંબાજી, ગોરખનાથ, દત્તગુરુ કાળીકા અને સેવાદાસની જગ્યાઓ ઉપરાંત બરતવન અને શૈશાવન જેવાં ઉત્તમ સ્થાનો છે.

પહેલી ટુંકે જૈન મંદિરોમાં નેમિનાથ ભગવાન બિરાજે છે. ત્યાંથી થોડેક દૂર રાજુલની ગુફા. રાજુલ એટલે મહાન યોગેશ્વરી. પરણુવા આવેલા નેમિનાથ, ખોરાક માટે આણેલા પક્ષીઓનો ફાલાહલ સાંભળી હિંસાનું નિમિત્ત પોતે નહીં બનવાના કારણે ત્યાંથી પાછા ફરી ગીરનાર ઉપર મહાન તપ કરી તિર્થંકર થાય છે. મહાસતી રાજુલ રાજવંશવ છોડી નેમીનાથ પાછળ ગિરનારની ગુફામાં તપશ્ચર્યા કરી પોતાનું સતિત્વ ટકાવી રહેલ છે. નેમિનાથ અને રાજુલની ગુફા વચ્ચે રાખેંગારના મહેલોના ખંડેર છે. ગીરનાર વનસ્પતિથી ભરપુર છે તેમ મહાત્માઓ અને તપધારીઓથી ભરપુર છે. ગીરનારની મહત્તા દર્શાવતાં રાણકદેવીએ ગાયું છે કે,

“ જાંચો ગઢ ગીરનાર, વાદળથી વાતો કરે ”

ગીરનારનું ગુરૂ શિખર ધણું જાંચું, સાંકડું અને કોડા ઘાટનું છે, જ્યાં દત્તાત્રય ભગવાનના પગલાં છે. અત્રીરૂપીને ત્યાં સતી અનસુયાની કુડે અવતરેલા દત્ત ભગવાનનું નિવાસસ્થાન તે જ આ ગુરૂ શિખર. દર મહાશિવરાત્રીએ ગીરનારની તળેટીમાં મોટો મેજો ભરાય છે. આ પવિત્ર ભૂમિને અશોકના શિલાલેખે ગૌરવવંતિ બનાવી છે. જૈન ધર્મના આદિ પ્રવર્તક આદિનાથ ભગવાન પાલીતાણા પાસેના શેત્રુંજય પર્વતના શિખરે બિરાજેલા છે. જૈન ધર્મની જાહેજલાલી અને ધર્મ બાવનાનું આખેહુય નિરીક્ષણ કરવું હોય તો શેત્રુંજય ઉપર થઈ શકે છે. કરોડો રૂપીઆનું દ્રવ્ય શેત્રુંજયના શિખરે વપરાયું છે. શેત્રુંજય બહુ જાંચો નથી પણ એનું મહાત્મ્ય વધારે છે. જૈન ધર્મનું સર્વથી શ્રેષ્ઠ તિર્થ શેત્રુંજય ગણાય છે જ્યાં દુનિયા ભરના જૈનો યાત્રાએ આવે છે. ગીરનારમાં જેમ મીરા દાતારની જગ્યા પવિત્ર ગણાય છે તેમ શેત્રુંજય પણ અંગારશા તિર્થ મનાય છે. શેત્રુંજય પર્વત ઉપર વનસ્પતિ નથી પરંતુ આત્મસિદ્ધિના સિદ્ધક્ષેત્રના પ્રભાવ છે. બીમ સ્થાપિત ભીમનાથ, સોમનાથના અંશરૂપ

ઘેલા સોમનાથ, જંગલમાં વસેલા જડેશ્વર, દરિયાકિનારે આવેલા ગોપનાથના સ્થાનો ખાસ રમણિય અને શાંતિદાયક છે વલ્લભીપુરનો વૈભવ સૌરાષ્ટ્રની ત્રેષ્ઠતાનું પ્રતિબિંબ છે. જેમ સોમનાથનો ઘેરો અને જય સોમનાથના પુસ્તકો સોમનાથની મહત્તા દર્શાવે છે તેમ વલ્લભીરાજ્યનો ઈતિહાસ સૌરાષ્ટ્રની સમૃદ્ધિ દર્શાવે છે. સુદામાપુરીનું પવિત્રધામ આજે પોરબંદરના નામથી જાણખાય છે, કે જે પવિત્ર ધામમાં બાપુજીનો જન્મ થયો હતો. સૌરાષ્ટ્રમાં તિર્થો ઘણાં છે. પવિત્ર નદીઓ પણ છે ગીરના પહાડી મુલકમાં આવેલા તુગશી શ્યામના કૃષ્ણજળકુંડો કુદરતી કૃતિની પ્રતિભા છે.

સૌરાષ્ટ્રનો રણરંગ પણ એટલો જાણીતો છે. સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ અનેક રણસંઘ્રામોથી વિભૂષિત છે. સ્થળે સ્થળે જણાતાં વિરોની પ્રતિભાદર્શક પથ્થરના પાળીઆઓ સૌરાષ્ટ્રના વિરોની વિરતા દર્શાવે છે. રસધારના પુસ્તકોમાં અને કાઠીયાવાડી કોઠીનુરમાં સૌરાષ્ટ્રના વિરોની આત્મકથાઓ ને બુદ્ધિ ગમ્ય વાર્તાઓ સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસને શોભાવે છે. સૌરાષ્ટ્રનો પ્રગ્ન સાહસિક, મહેનતુ અને વ્યવહાર કુશળ છે અને દેશપરદેશમાં પથરાયેલી છે. આફ્રીકા જેવા દૂર દેશમાં યુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના વતનીઓએ સેંકડોની સંખ્યામાં કાયમી નિવાસ કર્યો છે ખર્મા, જનપાન, સિંગાપૂર અને મલાયાના ટાપુઓમાં સૌરાષ્ટ્ર વાસીઓનાં અનેક વંશો સ્થાપ્ત થયા છે.

ભારતનું ભાગ્યે જ કાઈ ગામ સૌરાષ્ટ્રવાસી વગરનું ખાલી હશે. સૌરાષ્ટ્રવાસીઓ જેવા સાદસીક છે એવા જ મહેનતુ અને બુદ્ધિવાન પણ છે. અંગાળના કોલસાનો બહુધા વેપાર કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રવાસીના હાથમાં છે. કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર એક જ ગણાય. જમનનગર, ધ્રોળ, રાજકોટ, ગોંડલ, મોરબી, વગેરે રાજકર્તાઓ કચ્છમાંથી ઉતરી આવ્યા છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહની મહેરબાનીએ

હરપાળે, શક્તિદેવીના પ્રભાવથી ઝાલાવાડના અગ્નિઆરસો ગામેના તોરણે એક જ રાતમાં બાંધી ઇનામ તરીકે મેળવ્યા હતા અને રાજપદ ધારણ કર્યું હતું. સતિ નાગબાઈ અને સતિ તોરણની વાતો જાણીતી છે. સૌરાષ્ટ્ર અનેક સતીઓના સતિત્વથી પ્રભાવશાળી છે. વઢવાણ શહેરના ભોગાવા તિરે રાણકદેવી સતી થયાં જેનું દેવળ આજે પણ મોજુદ છે. ભોગાવામાં પાણી નથી રહેતું એ રાણકદેવીનો શ્રાપ હજી ચાલુ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ચારણોની વસ્તી વધારે છે. ચારણો-દેવી પુત્ર ગણાય છે અને વધારે વાચા, ઇતિહાસના જાણકાર, વાર્તા વિનોદી અને કવિત્વ શક્તિ ધરાવનારા છે. કવિ પિંગળશી, કવિ મસ્ત, કવિ રાયમલ વિગેરે ઘણા ચારણ કવિઓ જાણીતા છે. કચ્છ (ભુજ)માં ચારણો માટે કાવ્યશાળા ચાલે છે. અન્ય વિદ્વાનો, પંડિતો અને કવિઓથી સૌરાષ્ટ્ર શોભિત છે કવિ દક્ષપતરામ, કવિ નથુરામ, કવિ ભવાનીશંકર, કવિ મસ્ત, કવિ કાંત, કવિ કલાપી. કવિ ખોટાદર, કવિ લલિત, કવિ સમ્રાટ ન્દાનાલાલ વિગેરે સૌરાષ્ટ્રનાં, સરસ્વતિની પ્રસાદીસમા, સૌરાષ્ટ્રના ચળકતા કાહીનુરો છે. રાષ્ટ્રશાયર ગણાતા કવિ મેત્રાણીના રાષ્ટ્રગીતોએ સૌરાષ્ટ્રની વિરતાને જગતમાં જાહેર કરી છે સૌરાષ્ટ્રનું જીનું સાહિત્ય વિવિધ પુસ્તકો રૂપે બહાર પાડી સૌરાષ્ટ્રના પ્રાચીન ગૌરવને ગૌરવાન્વિત બનાવેલ છે. પંડિત ગુરુલાલ, શાસ્ત્રી ભાથીભાઈ, વૈદ્યરાજ ઝંડુ ભટ્ટ, ભક્ત કવિ કેશવરામ વિગેરે અનેક વિદ્વાનો સૌરાષ્ટ્રને શોભાવે છે. ભક્ત કવિ નરસિંહે તો સૌરાષ્ટ્રને આકાશના તારલામાં ચળકતા ટુવની માફક અચળપદ પ્રાપ્ત કરાવ્યું છે. ચોરવાડકરે અઢાર સ્વર્ગ લખી સૌરાષ્ટ્રને સાહિત્યનું સ્વર્ગ બનાવ્યું છે. રાજકાર્ય કુશળ રાજકર્ણધારીઓ કંઈ સૌરાષ્ટ્રે ઓછા નથી આપ્યા ? બહુ જ જીની વાતો જવા દઈએ તો પણ છેલ્લા સદીઓમાં થઈ ગયેલા પણ દીવાન અમરજી, ગૌવરી-શંકર જોઝા, પ્રભાશંકર પટ્ટણી વિગેરેએ પોતાની મુસદ્દીગીરીથી સૌરાષ્ટ્રનો પ્રભાવ ઠેક ઈંગ્લાંડ અને અમેરીકાના ઝાંપા સુધી પહોં-

ચાડ્યો છે સૌરાષ્ટ્રના રાજ્યવીરોએ પણ સૌરાષ્ટ્રની યશસ્વી દીપમાળાઓનો સારો પ્રકાશ આપ્યો છે. મારવાડમાંથી આવી સ્વ પરાક્રમે જંગીરો મેળવી રાજસ્થાનો સ્થાપનારા રાજવીઓનો ઇતિહાસ સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં વિસ્તૃત દર્શાવે છે. કાઠિયાવાડના કાઠીરાજાઓના પરાક્રમે પણ કાળાન્તરે ભૂલી શકાય તેમ નથી. ગુજરાતી નાટ્યભૂમિની શરૂઆત કરી પ્રજાપ્રિય ઉપદેશાત્મક નાટકો લખી ભજવવાની પહેલ કરનાર કવિ વાઘજી અને મુળજીને ગુજરાતના નાટકકારો અને પ્રેક્ષકો નહિં ભૂલી શકે. એ પણ સૌરાષ્ટ્રના સ્તંભો છે. સૌરાષ્ટ્રની ઉદારતા, નિર્મળ પ્રેમ અને બ્રાહ્મણની સમાનતા બીજે ભાગ્યે જ મળશે. સૌરાષ્ટ્ર રાટલાનું ચોર નથી જણાયું. ગરીબ ઘરે પણ આવેલા મહેમાનનો પ્રેમાળ દષ્ટિએ સત્કાર થાય છે. વાણીની મધુરતા, સેવાવૃત્તિ અને ક્ષમાનો ગુણ પણ સૌરાષ્ટ્રવાસીઓમાં વિશેષ જણાય છે. પાંચે આંગળીઓ સરખી નથી હોતી. કોઈ કોઈ હિલુભાગી અપકૃત્યો કરનારાઓના પરિચયથી ભલે સૌરાષ્ટ્રને કોઈ નિંદનું હોય. દેવતાઓમાં પણ સર્વની પ્રકૃતિ સરખી નથી હોતી. આકાશમાં ચળકતા બધા તારલાઓનાં તેજ એક સરખાં નથી હોતાં. એક જ ઘરમાં વસનારા મનુષ્યોમાં પણ સારા નરસાનો ભેદ રહે છે. તો પછી અમુક સૌરાષ્ટ્રવાસીઓના અપરાધ સમસ્ત સૌરાષ્ટ્રનું ગૌરવ કંઈ ઝાણું થતું નથી. સૌરાષ્ટ્ર એ તો સૌરાષ્ટ્ર છે અને સૌરાષ્ટ્ર રહેવાનો. સૌરાષ્ટ્રના દરિયામાં મોટી પણ પાકે છે. સૌરાષ્ટ્રના બંદરોના આપારીઓનો વ્યાપાર સારીએ દુનિયાના દેશો સાથે ચાલે છે. માત્ર સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ વિશેષ ભાગે કુંગરાળ અને કંઠણ હોવાથી ધાર્યો પાક ઉતરી શકતો નથી એટલે હુન્નર ઉદ્યોગના અને ખેતીવાડીના કાર્યોને વિશ્વસાવી શકાતાં નથી. પૂરતી પાણીની સગવડતાનો પણ અભાવ છે. બહુ મોટી નદીઓ નથી કે જેમાંથી નહેરો કાઢી શકાય. સમુદ્ર કિનારાનો અમુક ભાગ વધારે ફળદ્રુપ છે. અને સોપારીથી તે નાણાંયેર સુધીના વિવિધ ફળોને ઉત્પન્ન કરે છે.

મહુવાની જમાદાર કેરી, હાકુસ અને પાયરીના સ્વાદને પણ જીલાવે છે. ભાવનગર અને પાલીતાણાના ઢાઢમ દેશાવરોમાં જાય છે. ખરડાનું ઘી અને ગીરની બેંસો સૌરાષ્ટ્ર સિવાય નથી મળી શકતી. પાણીદાર કાઠી ધોડીની જોડી દુનિયામાં ક્યાંય નથી મળતી. આ રીતે સૌરાષ્ટ્ર વિવિધ દૃષ્ટિએ પોતાનું શ્રેષ્ઠપણું સાબિત કરે છે.

સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતિના સત્યાર્થ પ્રકાશે અને આત્મબળી સાધુતાએ અધિકારમાં વિજ્ઞાનીના પ્રકાશની જાંખી કરાવી છે. જ્યારે કર્તવ્ય ક્ષેત્રમાં ધોર અધિકાર વ્યાપ્યો હતો અને સત્યાસત્ય પારખવાની વિચારશક્તિ નાશ પામી હતી એવા સમયે સ્વામી દયાનંદે સાતીક આર્ય સંસ્કૃતિના પુનઃરુદ્ધારનો વિષ્ટ માર્ગ ગ્રહણ કર્યો. સારાથે ભારતવર્ષમાં પર્યટન કરી એક નૈર્ઘિક બ્રહ્મચર્ય પોતાના તપોબળે નિર્જીવ બનેલી આર્ય સંસ્કૃતિને સજીવન કરી અને જોધપુર નરેશને ધર્મોપદેશ કરતા વિરોધીઓના વિષ પ્રયોગે આત્મબલીદાન આપ્યું. આવા વિરલા સુપ્રતોથી સૌરાષ્ટ્ર દુનિયામાં પોતાની કિર્તિ પાસીફિક મહાસાગરના વિસ્તૃતપણા સમી યશનામી બનાવી રહ્યું છે. સૌરાષ્ટ્રની ઉપરોક્ત અનેકવિધ ઉજ્જવળતાને સૂર્ય સમી પ્રકાશમાન બનાવનાર આપુણ પણ સૌરાષ્ટ્રના સપુત છે. સુદામાએ પોતાની ત્યાગ વૃત્તિએ અને કૃષ્ણ ભક્તિએ પોરબંદરને સુદામાપુરીનું ઉપનામ અપાવ્યું એ જ સુદામાપુરીએ આપુણના પ્રભાવિક કાર્ય ક્ષેત્ર દુનિયાભરમાં નામના મેળવી. આપુણ દુનિયાના હતા, આપુણએ દુનિયાને પોતાની માની હતી અને દુનિયાનો આદર મેળવ્યો હતો. છતાં આપુણની જન્મભૂમિને નહીં ભૂલાય ! ભલે આપુણએ ભારતના પાટનગર દિલ્હીમાં આત્મ બલીદાન આપ્યું અને યમુના કિનારાના રાજગ્રાટને અમૃત બક્ષ્યું, પણ કાંઈ જન્મભૂમિનું અમૃત તેથી ઓછું નહીં થાય. સ્વામી દયાનંદે જોધપુરમાં સ્વર્ગ પ્રયાણ કર્યું. પણ તેથી જ તેમની જન્મભૂમિ સૌરાષ્ટ્રના ટંકારીઆ ગામને ભૂલી જવાશે ?

તેમનો મહાન ઉત્સવ તો ટંકારીઆમાં થયો હતો. આપુળની જન્મ-ભૂમિ હવે કદાચ સુદામાપુરિના ઉપનામ સાથે ગાંધીપુરીનું ઉપનામ મેળવે તો તેમાં આશ્ચર્ય નહિં કહેવાય. સૌરાષ્ટ્રભૂમિની પ્રસંશા કરતાં મહાતુભાવ ગોખલેએ આફ્રીકાની જાહેર સભામાં આપુળ વિષે બોલતાં જણાવ્યું હતું કે—“ગાંધી એવી માટીના બન્યા છે કે જેમાંથી શહીદો બને છે.” સૌરાષ્ટ્રની વિર ભૂમિને શોભાવતું મહાતુભાવ ગોખલેજીનું ઉપરોક્ત કથન આપુળની ભવિષ્યની કારકીર્દિ માટે ભાવિ નિર્માણ સુચવતા હોય એવું જણાય છે. આપુળ શહીદ થયા. અને સૌરાષ્ટ્રની શહીદ ભૂમિને શોભાવી ગોખલેજીનું કથન પુરું કર્યું. વિધિની વિચિત્રતા પાર કાણ પામી શકે તેમ છે? ધન્ય છે સૌરાષ્ટ્રભૂમિને કે જેણે આપુળ જેવા વીર નર ઉત્પન્ન કરી જગતને ચરણે ધર્યા.

જન્મ અને બાલ્યકાળ

મન્દાકાન્તા

જેના જન્મે કુળ ઉજળતાં ધન્ય એ જન્મભૂમિ !
 સેવા ભાવે જીવન ખીલવે સત્યતા એ ઝઝૂમી;
 ચિદા-નંદે યમનિયમને પાળતા આત્મજ્ઞાને,
 ચાહે એવા વિરલ વિરને વિશ્વ વિશેષ માને.

ધન્ય છે એ જન્મભૂમિને કે વિરલ વિરના જન્મથી દુનિયામાં શોભે છે જેણે પોતાના કુળને ઉજળ્યું છે, સત્યતાએ ઝઝૂમીને સેવા ભાવનાથી જીવન ખિલવ્યું છે, યમનિયમનું પાલન કરી આત્મજ્ઞાનથી ચાહે છે. બાપુજીને સાચે વિશ્વ ચાહતું હોય તો બાપુજીના સેવા ભાવ યુક્ત, સત્યાગ્રહની ભાવનાએ. બાપુજીનો યમનિયમ અને આત્મજ્ઞાન એવાં મજબુત હતાં કે તેઓએ મહાન સંકટોમાં પણ આત્માનંદ જ અનુભવ્યો છે. ધન્ય છે સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિને ! ધન્ય છે સુદામાપુરિની સાત્વિકતાને ! ધન્ય છે કરમચંદ ગાંધી અને પુતળી બાઇને કે બાપુજી જેવા વિરલ વિરના માતા-પિતા થવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું

બાપુજીનો જન્મ સંવત ૧૯૨૫ના બાદરવા વદ ૧૨ સને ૧૮૬૯ એક્ટોબરની બીજ તારીએ પોરબંદરમાં થયો હતો. કેમ જાણે સૌરાષ્ટ્રનું પુરાણું ભૂસાતું ગૌરવ પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાને થયો હોય,

પ્રાચીન વિરતાને પુનઃજીવન અર્પવાને થયો હોય. ઝાંખી પડેલી જ્ઞાનદિપીકાને ઓજસ આપવા થયો હોય, ગૌણ થયેલા સેવા કાર્યોને સજીવન કરવા થયો હોય, ભૂલાયેલા આત્મભાવને પ્રદિપ્ત કરવા થયો હોય! કૃષ્ણ પક્ષના ચંદ્રની માફક ક્ષીણ થતા જતા, સત્ય, અહીંસા, અને પ્રેમભાવને શુકલ પક્ષમાં તેજસ્વી બનતા જતા, ચંદ્ર પેટે તેજસ્વી બનાવવાને થયો હોય ! રાજકાર્યની પ્રૌઢ બનેલી પ્રણાલિકાને યુવાવસ્થાથી શોભીત બનાવી કાર્યદક્ષતા પુરવાર કરવા થયો હોય ! મહાનપુરૂષોના જન્મો અમુક કાળે, અમુક કાર્યોને માટે જ હોય છે. નરસિંહ મહેતાના જન્મ પછી થોડાક વર્ષોના અંતરે સ્વામી દયાનંદ થયા. તેણે આર્ય સંસ્થાઓ સ્થાપી. આર્યસંસ્કૃતિની વિજય પતાકાઓ સ્થળે સ્થળે પ્રગટાવી. તેના પછી અમુક વર્ષોને અંતરે બાપુજી અવતર્યા અને ભારતનો વિજયધ્વજ દુનિયામાં ફરકાવ્યો.

બાપુજીના દાદા ઉત્તમચંદ ગાંધી-ઓતા ગાંધીથી ઓળખાતા. તેઓ પોરબંદરમાં વસતા હતા. તેમને બે પત્નીઓ હતી. બીજી પત્નીથી કરમચંદ તથા તુલસીદાસ ગાંધી થયા. કરમચંદ એટલે કબા ગાંધી. આ બન્ને ભાઈઓએ થોડો થોડો સમય પોરબંદર રાજ્યનું કારભાર ક્યું હતું. બાપુજીના વડવાઓ મૂળથી જ નીડર હતા ખોટી રીતે કાઠની પણ શેહમાં દબાય તેવા ન હોતા. ઓતા ગાંધીને પોરબંદર રાજ્ય સાથે ખટપટ થઈ અને જૂનાગઢ રાજ્યનો આશ્રય લેવો પડ્યો. નવાબ સાહેબનં ડાબે હાથે સલામ કરી. આ ઉઘાડો અવિનય હતો. રામજીને, ગુરજીને અને સત્તાધીશોને ડાબે હાથે સલામ કરવી એ અવિનય છે. તેનું કારણ પુછતાં ઓતા ગાંધીએ નિર્ભયતાથી જણાવ્યું કે જમણે હાથ તો પોરબંદર રાજવીને છે. મતલબ કે જમણે હાથે પોરબંદર રાજવીઓને જે સલામ કરેલી છે તે અન્ય રાજવીઓને કેવી રીતે સલામ ભરે ? કેવો સાદો સીધો અને સચોટ જવાબ ? ઓતા ગાંધીનું કેટલું આત્મબળ ? જેને શરણે રહેવું છે તેનો આવો જવાબ મજબૂત મનના માનવીઓ જ આપી શકે.

કયા ગાંધીએ પોરબંદર છોડી રાજકોટ રાજનું પ્રધાન પદ લીધું. થોડો સમય વાંકાનેરના રાજગૃહે પણ કારભાર કર્યું. એતા ગાંધીની નિડરતાને ઓપ આપે એવી નિડરતા અને રાજવફાદારી કયા ગાંધીમાં પણ હતી. એક વખત પ્રાંતના સાહેબે રાજકોટ નરેશનું અપમાન કર્યું. કયા ગાંધી નિર્ભયતાથી તેની સામે થયા. સાહેબે ગુસ્સે થઈ કયા ગાંધીને માશી માગવા કહ્યું પણ સત્યના આગ્રહી કયા ગાંધી એની માશી માગે ? થોડા કલાક હાજર તો રહેવું પડ્યું પણ તેથી કંઈ કયા ગાંધી પોતાના નિશ્ચયમાં ડગે તેવા ન હોતા. અંતે સાહેબ ખુશ થયા અને કયા ગાંધીને છોડ્યા. સત્યના આગ્રહ પાસે મ્હોટા સત્તાધીશોને પણ નમવું પડે છે. તેનો આ પ્રત્યક્ષ દાખલો. એ સમયમાં ભણતરની કિંમત ન હોતી પણ વ્યવહાર કુશળતાની કિંમત હતી અણઉકેલ કાયડા ભણેલાઓ નથી ઉકેલી શકતા પણ વ્યવહાર કુશળ ખુદ્દિવાનો ઉકેલી શકે છે. આવી કુશળતા કયા ગાંધીમાં હતી અને તેથી જ તેમણે પોતાનું કારભાર દિપાવ્યું હતું. તેમણે ચાર વખત લગ્ન કર્યાં હતાં. ચોથી વખતના પુતળીઆઈના છેલ્લા પુત્ર તે આપુલ. જે સમયમાં પુરૂષોમાં ભણતરનો અભાવ હતો ત્યાં સ્ત્રીઓ ભણેલી ક્યાંથી હોય ? પુતળીઆઈ ભણ્યા ન હોતાં પણ ગણ્યા બહુ જ હતાં. તેઓ ભાવનાશિલ, માયાળુ, શ્રદ્ધાળુ અને ભક્તિભાવવાળા હતાં. કંઠણ વ્રતો કરવામાં અને ધાર્મિક કાર્યોમાં પ્રેમ દાખવતાં. આદ્રાવણાદિક અને સૂર્ય પાંદડા જેવા આકરા વ્રતો તેઓ કરતા. ઉપવાસ કરવા એ તો એમને મન રમત હતી. ચાતુર્માસાદિક વ્રતો પણ તેઓ તો નિયમિત કરતા. રાણીવાસમાં તેઓનું માન હતું. આ બધા માતાના ગુણોની જાપ આપુલ ઉપર પડી. બાળકોનો સાચો ગુરૂ માતા છે એનું આ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ. ભરતે સિહના દાંત ગણ્યા હોય તો શકુંતલા જેવી વિર માતાની વિરતાદર્શક કેળવણી હતી. શિવાજી મહારાજે હિંદુ ધર્મનું રક્ષણ કર્યું હોય તો જીજ્ઞાસાની બાળકેળવણીએ !

કયા ગાંધીએ ઉત્તરાવસ્થામાં ગીતાનો પાઠ શીખી ભણવા

માંડ્યો હતો. બાપુજીને એ ગીતાનો પાઠ સાંભળી ગીતા ઉપર પ્રેમ થયો હતો. જેના માતાપિતાના સંસ્કાર હોય તેવા જ બાળકોમાં ઉતરે છે. એ કાળમાં ગૃહશિક્ષણ ઉપર ખાસ ધ્યાન દેવાતું હતું. અત્યારે બાહ્ય આડબરી શિક્ષણ પદ્ધતિ વધી પડવાથી પાશ્ચાત્ય કેળવણીનો એક લાગવાથી સનાતન આચાર વિચારમાં ઘણું જ પરિવર્તન થયું છે. ગૃહશિક્ષણમાં સવારમાં ઊઠી પ્રભુ પ્રાર્થના કરવાને બદલે દાંતધાવનમાં પાવડર અને ચા દેવીને આધીન થવાનું શિક્ષણ અપાય છે. બાપુજીએ ભારતોદ્ધારનું કાર્ય હાથમાં લીધા પછી આવા ગંધાતા ગૃહશિક્ષણ ઉપર અનેક વખત પ્રહારો કર્યા છે. પોતાની પ્રયોગશાળામાં કે આશ્રમોમાં ચાને પહેલી તિલાંજલી આપી છે. બાપુજીને પોરબંદરની ગામઠી શાળામાં પ્રારંભિક શિક્ષણ લેવું પડ્યું હતું માત્ર સાત વર્ષની ઉંમર સુધી તેઓ પોરબંદરમાં રહેલા. ટેલ-લીક વાર બાળપણમાં માતા સાથે રાણીવાસમાં જતા અને માતાની ડહાપણ ભરેલી વાક્યાતુરી સાંભળી અન્યથા પામતા.

સાત વર્ષ બાદ સને ૧૮૭૦ માં રાજકોટ આવ્યા. ગામઠી નિશાળનો અભ્યાસ પુરો કરી અંગ્રેજી સ્કૂલમાં દાખલ થયા. પહેલે જ વર્ષે ઝાઝાસ સાહેબ પરીક્ષા લેવા આવ્યા. ચોરી કરીને પાસ થવું એ બાપુજીના મતથી વિરુદ્ધ હતું. માસ્તરે ચોરી કરવા ઈશારો કર્યો. પણ સત્યવાદી અસત્યવાદી કેમ અને ? ભણતરમાં બાપુજીનું મન પુરું લાગતું ન હોતું તેથી અભ્યાસમાં કાચા રહેતા. જે છોકરાઓ નાનપણમાંથી વડીલોના દોષ જોતાં શીખે છે તે પોતે પોતાના ભાવિ જીવનને બગાડે છે. શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે ગુરૂ અને વડીલો કરે તેમ ન કરવું પણ કહે તેમ કરવું. બાપુજીએ આ સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો. છોકરાઓને ચોરી કરાવવી અને પાસ કરાવવા એ ઉપરાંત માસ્તરમાં બીજા દોષો પણ હતા. તે તરફ બાપુજીએ લક્ષ આપ્યું ન હોતું. બાપુજીને વાંચવા ઉપર કંટાળો હતો. છતાં એક વખત શ્રવણ પિતૃ-ભક્તિ નાટકનું પુસ્તક નજરે પડ્યું. બાપુજી તે રસપૂર્વક વાંચ્યું. સાહ્ય સાહિત્ય બાળકોના મન ઉપર કેવી સુંદર અસર કરે છે તેનો

પુરાવો આપુનું આલ્યજીવન આપે છે. અત્યારનું સાહિત્ય બાળકોના બાનિ જીવનો સુધારવાને બદલે વિશેષ ભાગે બગાડનારું પ્રગટ થાય છે. પૈસા કમાવાની દૃષ્ટિએ તેમજ નામના ખાતર ઘણા લેખકો એવાં અસાધ્ય પુસ્તકો લખે છે કે તેનું પરિણામ આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

સમાજની છોત્રશિષ્ટ દશા, બ્રાહ્મણનો નાશ અને ધરધરના કલ્લહો એ આવા સાહિત્યને આભારી છે. પુસ્તક વાંચ્યા પછી આપુ-જીને શ્રવણ જેવા યવાની ઈચ્છા ઉદ્ભવી. યોગાન યોગે પેટીવાળા ચિત્રપટ બતાવવા આવ્યા. તેમાં પણ અંધ માતા પિતાને કાવડમાં બેસાડી શ્રવણ યાત્રા કરવા લઈ જાય છે એ દશ્ય જોયું. વાંચન અને દશ્ય એકત્ર થતાં ભાવના આગળ વધી. એજ અરસામાં સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્રનું નાટક જોયું. સમાજ ઉપર નાટકો સારી અસર કરે છે. તેથી જ બોધક નાટકોની અપેક્ષા શાળા લોકો રાખે છે. એ સમયમાં સાચા બોધક નાટકો ભજવાતાં હતાં. નાટક કંપનીઓ પણ પોતાની ફરજ વિચારતી અને બોધક પ્રયોગો ભજવતી. અત્યારની નાટક કંપનીઓના મોલિકોનું દૃષ્ટિગિંદુ બદલાયું છે. લોકોને હસાવવા અને પૈસા મેળવવા એજ હેતુ સચવાય છે. નાટક સમાજને દોરનાર છે. સમાજને રૂચિ કર નાટકો ભજવવાની જરૂર નથી તેમ સાચા વિદ્વાનો માને છે. નાટક જોયા પછી આપુજીનું મન સત્યને માટે આગ્રહી બન્યું. આપુજી મૂળથં જ સત્યને માર્ગે જ ચાલવા ટેવાયેલા હતા. તેમાં અનેક આફતો સહન કરવા છતાં પણ સત્ય ન છોડનાર હરિશ્ચંદ્રના નાટકે આપુજીના હૃદય ઉપર ઝોંડી છાપ પાડી. આપુજી લખે છે—“હરિશ્ચંદ્રનું નાટક વાંચું છું ત્યારે મને રડતું આવે છે.” આ બન્ને પુસ્તકો અને દશ્યોએ આપુજીનું બાલિજીવન ઉજ્જવળ બનાવવાની પહેલ કરી.

જગતમાં એવા માણસો થોડા જોયા હશે કે જેઓએ પોતાના દોષો પોતાના હાથે સમાજને જણાવ્યા હોય. પ્રશંસા કરવાની અને આપ હોશીયારી બતાવવાની ટેવ તો બધાઓને હોય છે. પારકાના

દોષો જોવાની અને ટીકા કરવાની પ્રથા તો આદીજ આવે છે. જે માણસ પોતાના દોષ જોઈ શકતો નથી, પોતાના દોષનો એકરાર કરી શકતો નથી તે કદી પણ સુધરી શકતો નથી જેમ શરણુ આવેલાને મારવામાં વિરની વિરતા નથી તેમ પોતાના દોષો છુપાવવામાં મનુષ્યોની મર્દાનગી નથી. સાત્વિક જીવન જીવવા ઈચ્છતા મનુષ્યોને પણ વિધિવશાત્ કેટલીક વખત કડવા ધુંટડા પીવા પડે છે. સોનાનો મૃગ ન હોય. મૃગને મારી તેના ચામડાની કાચળી કરી પહેરવાનું મન પતિની આગ્રા વિરૂદ્ધ ન થાય, સીતા પ્રત્યેની લક્ષ્મણની માતૃભાવનો ભક્તિમાં શંકા ન ઉપજે છતાં ભાવિ વશાત્ સીતા ભાન ભૂદયાં અને રાવણથી હરણુ કરાય. આવા પ્રસંગોમાં પોતાની પવિત્રતા સાચવવા પોતાનું આત્મબળ મનુષ્યોને ખાડામાં પડતા બચાવે છે. ધન્ય છે આપુજીને કે તેઓએ સ્વહસ્તે લખેલા પોતાના જીવન વૃત્તાંતમાં પોતાના દોષોનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. કોલેજના શિક્ષણમાં આપુજીને કેટલાક કડવા ધુંટડા પીવા પડ્યા હતા. આપુએ જ પોતે માર્મિક વાણીમાં તેનું સુંદર વર્ણન કર્યું છે જે વાંચી આશ્ચર્ય થયા વગર રહેતું જ નથી. સત્ય પ્રિય મનુષ્યો સત્યની ખાતર કોઈ મ્મતનો ભય રાખ્યા વગર સત્ય હકીકત નિર્દેશ કરે છે. આપુજીનાં લગ્ન માત્ર ૧૪ વર્ષની વયે સને ૧૮૮૩માં કસ્તુરબા સાથે થયાં. આ બાળ લગ્નથી આપુજીનું અંતઃકરણ દુઝાયું, પણ શું કરે? કસ્તુરબા નિરક્ષર હતાં. કન્યાઓને ભણાવવાની પ્રથા તે સમયે અત્યારના જેવી પ્રચલિત ન હોતી. આપુજીને એમ થયું કે કસ્તુરબા ભણે તો ટીક તેમને આદર્શ પત્ની બનાવવાના આપુજીને કોડ હતા; પણ દેવદર્શનની અને કથા વાર્તાની સંસ્કૃતિમાં ઉછરેલાં કસ્તુરબા ઉપર આપુજી વધુ દયાણુ કરી શકતા ન હોતા. આપણી સહચારીણીને પવિત્ર અને આદર્શ બનાવવી હોય તો આપણે પણ પવિત્રતા અને આદર્શ ગ્રહણ કરવાં જોઈએ. જે નિયમો બીજા પાસે પળાવવાની ઈચ્છા હોય તે નિયમો પ્રથમ પોતે

પાળવા જોઈએ. પત્નીને પતિવ્રતા બનાવવી હોય તો પતિએ એક પતિવ્રત પાળવું જોઈએ. આપુજી એક જ પતિવ્રત પાળવા ઉત્સુક હતા અને નિર્બંધે વાંચેલ તેમાંથી હંસવૃત્તિએ સાર મહણ કરેલો. રામચંદ્રજીના એક પતિવ્રતનો માર્ગ આપુજીને બહુ પસંદ પડેલો અને તેથી તેમણે એ વ્રત પાળવા નિશ્ચય કર્યો હતો. કસ્તુરબા ચાલાક અને નિડર હતાં. આપુજીનું હૃદય બયબીત અને નબળું હતું એમ તેઓ કહે છે. ભૂતપ્રેતાદિકનો અને ઝેરી જનવરોનો બય તેમને રહેતો તેથી મનને મજબુત બનાવવાના ઉપાયો યોજતા. મિત્ર સાથેની ચર્ચામાં માંસભક્ષણથી મન મજબુત બને છે એ તરફ લક્ષ દોરાયું. ગુપ્ત રીતે માંસભક્ષણ કરવા પ્રેરાયા. હૃદય તો ડંખતું હતું, ગુપ્ત કાર્યો કરવામાં સમાજ અને માતાપિતાનો દ્રોહ થતો એ પણ જાણતા હતા. છતાં વિધિવશાત આ દુષ્કર કાર્યમાં આપુજીએ સાત્તીક જ્ઞાન ગુમાવ્યું. પૈસા ખર્ચવા નહોતા પડતા, ભોજનની વ્યવસ્થા પોતાને કરવી નહોતી પડતી, પણ માતાપિતા આ વાત જાણશે તો તેમના મનને કેવો આઘાત થશે તેની ખીક રહેતી. ક્ષણભર એવો વિચાર પણ આવતો કે માતાપિતા સાથે ચર્ચા કરી છડે-એક માંસ ભક્ષણ કરવું, પણ એ બની શક્યું નહિ. એક અનાચાર ખીજા અનાચારમાં દોરી જાય છે. એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ આપુજીને થયો હતો. કુદરતી રીતે વ્યવહારમાં જોઈએ છીએ કે મદ્યપાન કરનારાઓ માંસભક્ષી બને છે અને માંસભક્ષીઓ વ્યભિચારી બને છે. આપુજીને માંસ ભક્ષણ કરાવનાર મિત્ર એક વખત વેશ્યાને ત્યાં લઈ ગયો. પૈસા મિત્રે ચુકવ્યા હતા. **કુસંગતિ સંગ દોષેષ** **ફાષ્ટઘંટા વિષમ** ગધેડાનો સંગ કરતાં ગાયને ગળે ઘંટડી બાંધવી પડી. એ ન્યાયે કુસંગતમાં સત્યપ્રિય અને પવિત્ર મનુષ્યોને પણ પરવશ બની ઘેલા બનવું પડે છે. આપુજીની દશા પણ એવી જ થઈ. કાટડીમાં પુરાયા, વેશ્યાના પલંગ પર જઈ ખેડા. પણ અપકૃત્ય કરવા જતાં હૃદય ધડકે છે અને રોડે છે. શાણો મનુષ્ય સમજી જાય છે. અપકૃત્યથી પાછો ફરે છે. જ્યારે મુખ મનુષ્ય

આંધળાની માફક ખાડામાં પડે છે. એક પત્નીવ્રતનો જંગ કરવા જતાં બાપુજીનું હૃદય ધડકયું. પ્રભુએ તેમને બચાવી લીધા. પવિત્ર રહેવા ઇચ્છનારને ઈશ્વરી સહાયતા મળે છે. માંસાહાર અને વ્યભિચારના દોષથી બચવા બાપુજી ચેત્યા. કુમાર્ગે લઈ જનાર મિત્રનો ત્યાગ કર્યો. વર્ષા ઋતુમાં વાદળાંથી ઢંકાયેલો સૂર્ય વાદળાં વિખરાતાં પુનઃ પ્રકાશે છે. તેમ બાપુજીના આત્મા ઉપર છવાયેલું કુસંગતિનું પડળ દૂર થયું. જીવનના ઝેરી પ્રસંગો જીવલેણ થતા અટક્યા. બાપુજી વહેમી બહુ હતા. અને તેનું કારણ એ હતું કે બાળપણ અને હૃદયની નબળાઈ, મિત્રની ખરાબ સોજત. આપણામાં કહેવત છે કે વહેમનું ઓસડ નથી. વહેમ ન કરવાનાં કૃત્યો કરાવે છે. બાપુજીને બીડી ખીવાનો શોખ થયો હતો. ઘેસા મળે નહિ એટલે બીડો અને દોકડા ચોરવાની આદત પડી. કંઈક દેવું પણ થયું. દેવું ભરપાઈ કરવાને સોનું ચોરવું પડેલું. વ્યસની મનુષ્યોને એક પછી એક દુરાચાર કરવા પડે છે. એનું દષ્ટાંત બાપુજીનું જાણ જીવન આપે છે. આ વખતે બાપુજીનું વય કંઈ મ્હોટું નહોતું. તેમ વ્યવહારીક જ્ઞાન પણ વિશેષ નહોતું. એટલે ખરાબ મિત્રની સોજતમાં ઘેરા અનેલા. કરેલા દુષ્કર્મોના પશ્ચાત્તાપ એ જ એની મુક્તિ છે એમ જ્ઞાનીઓ કહે છે બાપુજીને તેમના દુષ્કર્મોના પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. સવળા દુષ્કર્મો પિતાને જાહેર કરવાની ઇચ્છા થઈ આવી. પણ હિંમત આવતાં વાર લાગી. ઝેર પીને આપઘાત કરવાની ઇચ્છા થઈ. તે પણ ન બન્યું. વિચાર કરવા સહેલા છે પણ અમલમાં મૂકવા સહેલા નથી. સદ્ભાગ્યે એક વાર રામજીના દર્શને ગયા. રામજીના દર્શને આત્માનો ઓજસ પ્રગટ્યો. ઝેરથી આપઘાત કરવાનું માંડી વાળ્યું. જીવનનો પુનરોદ્ધાર થવાનો હોય ત્યારે અણુધાર્યું આત્મયજ્ઞ પ્રગટે છે. પોતાના પાપ-કર્મોના પશ્ચાત્તાપ પિતા પાસે જાહેર કરી મારી માગવાની અણુધારી હિંમત આવી. એક કાગળ ઉપર કરેલા દુષ્કર્મોના ખરડો તૈયાર કર્યો અને પિતાજીના બિછાના આગળ જઈ બાપુજીએ તે ખરડાને પિતાના કરકમળમાં મૂક્યો.

દુષ્કર્મેનો પશ્ચાતાપ

અનુક્રુપ

અમાવશિયા પછી આવે, શુક્લ પક્ષ પ્રતિપદા;
પ્રકાશે ચંદ્રની જ્યોતિ, ઠાળે તિમિર વિધના.

આત્માવસ્થાનો કાળ પૂર્ણ થવાની સાથે દુષ્કર્મેનો યોગ પણ પૂર્ણ થયો. અગ્નિહોત્રના ભારેલા અગ્નિ ઉપરની રખ્યા દૂર થતાં અગ્નિપ્રજ્વલિત થાય છે. તેમ આપુજના જીવનમાં થયું. સત્ય અને પવિત્રતાની ભાવના માતાજીના પવિત્ર જીવન કાર્યોથી આપુજમાં ઉદ્ભવી હતી. પરંતુ અમુક કાળે ગ્રહણ થતાં, સૂર્ય અને ચંદ્રને પણ કલંકિત બનવું પડે છે. દૂર્ભાગ્યવશાત્ મનુષ્યોના પવિત્ર જીવનમાં અમુક પ્રકારનો ડાઘ લાગે છે. કોલસા પકડવાથી હાથ કાળા તો થાય જ. કાદવમાં ચાલવાથી પગ તો બગડે જ. તે નિર્ભજ પાણીથી સાફ થાય છે. ખરાબ સોબતના યોગે આપુજના પવિત્ર આત્મજીવનમાં આગળ જણાવી ગયા તેમ દુર્વ્યસનનો ડાઘ લાગ્યો હતો. પણ તે સારાને માટે જ હશે. કેટલીક વખતે ખરાબમાંથી સારા પરિણામો આવે છે. વાદળો ઘટ થાય છે. ત્યારે અંધારૂં ફેલાય છે, ભયાનક ગાજવિજ થાય છે, વરસાદ પડ્યા પછી સર્વત્ર આનંદ ફેલાય છે. કિનાળામાં બહુ જ બફારો થાય છે, પરસેવો છૂટે છે, જીવ અકળાય છે, અને તે સહન કરવાથી શરીરનો અમુક પ્રકારનો રોગ

હિપત્ર થાય છે. મહાન પુરૂષો જીવનમાં ભૂલથાપ ખાઇ જાય છે, પણ તે તેના જીવનની કસોટી છે. સોનું ચાંદી સાથે મેળવવાથી રસ બનાવી શુદ્ધ કરાય છે. ચાંદીને શીશા સાથે મેળવી રસ બનાવી શુદ્ધ કરાય છે. તેમ ધણા મહાનુભાવોનાં જીવનો અપવિત્રમાંથી પવિત્ર બન્યાં છે. વાલ્મીકી, સુરદાસ કાલિદાસ, તુલસીદાસ વગેરે મહાપુરૂષોના જીવનો તેના સાક્ષીરૂપ છે. નારદ જેવા મહાન રૂપી પણ માયામાં ભાન ભૂલ્યા તો બાપુજી જેવાનો શો દોષ ? દુર્વ્યસનના યોગે વડીલોની આગામાં રહેવાનું પરાધીનપણું બાપુને લાગ્યું. એથી જીવન અકાંડ થયું. જીવનનો અંત લાવવાની ઘેલછા થઇ, પણ ભાવિ નિર્માણ દેશાદ્ધારક જગત-વિખ્યાત મહાપુરૂષ બનવાને સર્જાએલા બાપુનું આવું અધોગતિક કાર્ય પૂર્ણ ન જ થયું. ઊલટી રીતે તેમના સાત્ત્વિક જીવનની કસોટી થઇ. હૃદયનો અંધકાર દુર થયો. છુપાં દુષ્કર્મો કરવાનું પાપ ડાખવા લાગ્યું. હૃદયની નિર્માલ્યતા દુર કરી ખરા મર્દ બનવાની હિંમત આવી. કરેલા ગુન્હાનો એકરાર કરવા અને ખાશી માગવા લખેલી ચીઠ્ઠી માંદગીના બીજાને પડેલા પિતાજીના હાથમાં બાપુજીએ મૂકી અને જે ઠપકો આપે, જે શિક્ષા કરે તે સહન કરવાની તાકાત મેળવી. નિર્ભયપણે સ્થિર દૃષ્ટિએ પિતા સામે જોઈ જિભા. અપરાધી પોતાનો ગુન્હો કબુલ કરી તેનું પરિણામ સહન કરવાની સહિષ્ણુતા દર્શાવી શાન્ત મુદ્રા એ પશ્ચાતાપ કરનાર બાપુજીની હતી. પિતા બહુ જ અનુભવી અને શાણા હતા. ચીઠ્ઠી વાંચી, હૃદય તો ડાખ્યું પણ ક્રોધ ન કર્યો. સુતા હતા ત્યાંથી બેઠા થયા. સામે જોઈ નિસાસો નાખ્યો. કંઈ પણ બોલ્યા વગર પાછા સૂઈ ગયા. એ ત્રણ વખત આ પ્રમાણે કર્યું. જમીન માર્ગ આપે તો સમાધિ જવા જેવી શરમિદી દશા બાપુજીની થઇ. અસ વાદળાનું આવરણ વિખરાયું. સૂર્ય પ્રકાશ્યો. બાપુજીનો આત્મા પ્રગુલ્યો. સત્યની મહત્તા સમજાઈ. જીવનક્રમ બદલાયો. ખરા આદેશોનો માર્ગ ગૃહણ કર્યો. ગંભીર મુખમુદ્રાએ, ધડકતે હૃદયે, પિતાને નમન કરી કરેલા અપરાધોની ક્ષમા યાચી. બાપુજીનું ભાવિ જીવન

બદલાયું. સલેપાટ ઉપરથી ઉતરી પડેલું એ જીવન પુનઃ પાટે ચડ્યું અને આગળનું પ્રયાણ શરૂ કર્યું. જાન ભૂલેલું બાપુજીનું મન પોતાની ભૂલો સમજ્યું અને પૂર્વકાળના સત્ય માર્ગે આગળ ધપ્યું.

કયા ગાંધીની, જાન ભૂલ્યા બાપુજીને ઠેકાણે લાવવાની ફેવી સરસ યુક્તિ ! ક્રોધ ન કર્યો, ઠપકો ન આપ્યો, માર પણ ન માર્યો. ફેટલાક ક્રોધી મનુષ્યો આવે પ્રસંગે ન કરવાનું કરી બેસે છે. અને તેનું પરિણામ સારાને બદલે ખરાબ જ આવે છે. સમયસૂચકતા રાખવી એજ ડાહ્યા પુરૂષોનું ડહાપણ છે. વિદ્વાનો કહે છે કે,

भूताश्चर्यं विनश्यन्ति देशकालविरोधिता ।

विक्रवं हृतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥

અર્થાત્ કે:—સૂર્યોદય થવાથી જેમ અંધકારનો નાશ થાય છે તેમ કાર્યકાર્યના વિચાર વિનાના હૂતને લીધે સિદ્ધ થવા આવેલો અર્થ પણ નાશ પામે છે. અવિચારી હૂતજ દેશ-કાળને જોયા વિના કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આ પ્રસંગે પિતા-પુત્ર બન્નેએ વાપરેલું ડહાપણ પ્રસંશનિય ગણાય. આ જગતમાં કાળ (સમય) બળવાન છે. સત્યવાદી મનુષ્યો પણ કાળને આધીન થઈ ઘેલછામાં દોરવાય છે અને પાછા ઠેકાણે આવે છે. આ કાળનું નિયમન ઇશ્વરના હાથમાં છે. તેમાં કોઈને દોષ આપી શકાય નહિ. આ જગત બેધારી તલવાર જેવું છે. તેમાં સાડ અને નરસુ બન્ને જોવામાં આવે છે.

नियतिः कारणं लोके नियतिः कर्मसाधनम् ।

नियतिः सर्वभूताना नियोगोस्विह कारणम् ॥

અર્થાત્ કે:—આ લોકને વિષે સર્વનું નિયમન કરનાર કાળ એજ ઇશ્વર છે. જગતની ઉત્પત્તિ વગેરેનું મૂળ કારણ કાળ જ છે, તેમ વ્યાબ્હારિક અને પારમાર્થિક કર્મોનું સાધન તથા પ્રાણીમાત્રને પોત પોતાના કર્મને વિષે પ્રેરનાર પણ કાળ જ છે. બાપુજીને આ

બાળવાત. ઈશ્વરી કાળને આધીન થવું પડ્યું. જે આલ્યાવસ્થા તદ્દન પવિત્ર આચરણમાં ગાળી હતી તેને ખરાબ સંગ લાગ્યો. પવિત્ર પત્ની પ્રત્યે શંકા ઉદ્ભવતાં પત્નીને ભણાવી આદર્શ જતાવવાના ક્રેડ ભૂલાયા. ગુપ્ત કાર્યો કરવામાં અવિવેક અને પાપ સમજનાર આપુળએ ગુપ્ત રીતે દુર્વ્યસનનું સેવન કરી ચોરી કરવા સુધીની હિમ્મત મેળવી. માતા પિતાનો દ્રોહ કર્યો એજ કાળે પુનઃ આપુળનું મન ફેરવ્યું, કરેલા કર્તવ્ય માટે પશ્ચાતાપ થયો. સુવર્ણમાં ભળેલું તાંબુ બળી જતાં સુવર્ણ ચોકપું થાય છે.

આપુળનો કર્તુર આ ઉપર પ્રેમ નહોતો એમ નહોતું. માત્ર વડેમાયેલું મન પત્નીને દયાણુમાં રાખતો ચાહતું. આવા દયાણુને કર્તુર આ સહન ન કરી શકે અને ગૃહકલહ ઉભો થાય એ સ્વાભાવિક હતું. ઉંમર, અભ્યાસ અને અનુભવના યોગે આપુળને સ્ત્રીઓની નિર્માલ્ય અને પરાધીન દશા સમજાઈ. સત્ય અને અહીંસાના અભ્યાસે આપુળનો વહેમ દૂર થયો. મનુષ્ય અનુભવમાં આગળ વધે છે તેમ તેના વિચારોનું પરિવર્તન થાય છે. દિવો પ્રગટે કે અંધારૂં આપ મેળે દુર થાય. આપુળનો હૃદયદિપક પ્રગટતો ગયો અને વિચારોનો ઓજસ પ્રસરતો ગયો. પિતાજીની માંદગી વધતી ચાલી. આપુળના કાકા પ્રેમભાવે સેવા કરતા હતા તે જોઈ પિતાની સેવા કરવાની અને કર્તવ્ય બજાવવાની ફરજ આપુળના હૃદયને સમજાઈ. તેઓ સેવા કરવા લાગ્યા. પણ તેમાં કેટલીક વખતે અનન્ય ભાવનાની ગોણતા જણાતી. પિતાના અંતકાળ સમયે આપુળ સૂઈ ગયા હતા. અણુધાર્યો બનાવ જણી આપુળને પારાવાર પસ્તાવો થયો. વિષયવાસના અને એકાંત શયનના યોગે પિતાના અંતકાળ સમયે હાજર ન રહેવા માટે આપુળના હૃદય ઉપર તિવ્ર આઘાત થયો. આ આઘાતનું પરિણામ આપુળના ભાવિ જીવન ઉપર ધણું જ ઉપકારક નિવડ્યું. આત્મસંયમ, આત્મજ્ઞાન, તપોબળ, આત્મબળ અને યોગના પ્રાધાન્ય પગલા સમાન અસંખ્ય-વૃત્તની મહત્તા આપુળને સમજાઈ. સર્વ મહાવ્રતોમાં બ્રહ્મ-

ચર્યવ્રત ઉત્તમ ગણાય છે. મનોનિગ્રહમાં પણ બ્રહ્મચર્યવ્રતની પ્રથમ આવશ્યકતા શાસ્ત્રકારોએ સ્વીકારી છે. જે વૃક્ષનું મૂળ મજબુત હોય તે વૃક્ષ વિશાળ બની શકે છે. શરીરરૂપી વૃક્ષને વિશાળ બનાવવાને બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન મુજબુત મૂળ સમાન છે. બ્રહ્મચર્યનો મહિમા અગાધ છે અને શાસ્ત્રકારોએ વિવિધ દૃષ્ટિએ તેનું સમર્થન કરેલું છે. આ હકીકત બાપુના મગજમાં અચડાવા લાગી અને એવું બોલી જવાયું કે, “ જે હું વિષયાસક્ત ન હોત તો પિતાના અંતકાળ સમયે પિતાની પગચાળી કરતો હોત.” બાવિ શૂલાવે તેમાં કેનો દોષ ? મનુષ્યને જ્યારે પૂર્ણ આઘાત થાય છે, ત્યારે તેનું પરીણામ ધણું સારું આવે છે. સત્ય અને અહીંસાના તત્વોએ બાપુનું મગજ ડોલાવ્યું અને સત્ય નિશ્ચય ઉપર આવ્યા કે બ્રહ્મચર્યના તપોબળ વગર માણસ મહાન થઈ શકતો નથી. પોતાને જે મહાન થવું હોય તો બ્રહ્મચર્ય પાળવું જ જોઈએ. આ વખતે બાપુની વય ૨૧ વર્ષની હતી. ૬૯ નિશ્ચયને પરીણામે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવા તરફ બાપુજીએ આગ્રહ વધાર્યો. મગ ઉપર કાણુ મેળવતા ગયા, અને આર્થિકામાં સને ૧૯૦૬માં એટલે ત્રીસ વર્ષની બર યુવાન વયે, બાપુજીએ બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. ત્યારથી તેમનો જીવનક્રમ પણ બદલાયો. કડવા અનુભવે અમૃતપાન પીવાય છે અને અમર થવાય છે. એ જ દૃષ્ટાંત બાપુના જીવનમાંથી મળી શકે છે. મનુ બળવાન કહે છે કે,

કામક્રોધૌ તુ સંયમ્ય તતઃ સિદ્ધિં નિયચ્છતિ

અર્થાત કે:—જે કામ ક્રોધને સંયમમાં રાખે છે તે પરમ સિદ્ધિને પામે છે. બાપુજીએ ભવિષ્યમાં જે આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હોય તો તે યુવાનીમાંથી મેળવેલા સંયમ ઉપરથી. કામથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. વિષય વાસનાનો ત્યાગ થાય ત્યારે ક્રોધ આપોઆપ નાશ પામે છે. કામને જીતવો સહેલો નથી. બલબલા રૂપીમુનિઓએ પણ કામમાં મોહીત થઈ સેંકડો વર્ષોના તપોબળનો નાશ કર્યો છે. દેવોએ પણ કામવાસનાને વશ થઈ અંદર અંદરના કલહો ઉત્પન્ન કર્યા છે.

કેટલાક મહાન રાજ્યોનો વિનાશ થયો હોય તો કામને વશ થયેલા રાજવીઓની અજ્ઞાનતાને લીધે. ધન્ય છે બાપુજીને કે ખરી યુવાવસ્થામાં ધ્વજચર્ય વૃત્તની પ્રતિજ્ઞા લીધી અને અંત સુધી પાળી તેમણે વિશેષતા એ છે કે પત્નીની સાથે રહેવા છતાં અને અનેક સુંદર સન્નારીઓના સમાગમમાં રહેવા છતાં મન ઉપર પૂર્ણ કાબુ રાખ્યો હતો. મન, વાણી અને કર્મથી જીતેન્દ્રિય વૃત્તની પ્રતિજ્ઞા પાળવી એ વજ્ર જેવું કઠણ કાર્ય છે, સીતાજીએ અગ્નિમાં પ્રવેશી પવિત્રતા સિદ્ધ કરી હતી. તેમ બાપુજીએ સ્ત્રી સમુદાયમાં રહી ધ્વજચર્યની પ્રતિજ્ઞા પાળી આત્મ શુદ્ધિ મેળવી હતી.

આગળ જણાવી ગયા તે મુજબ આત્મકાળથી જ માતાના સુસંસ્કારે બાપુના જીવનને સંસ્કારી બનાવ્યું હતું. સત્ય અને પવિત્રતા ઉપર જીવનસિદ્ધિનો આધાર છે એવું બાપુજીના મગજમાં ઠસી ગયું હતું. રંભા નામની એક સદ્ગુણી નોકર બાપુને બાપુ ઉપર શુદ્ધ પ્રેમ હતો. બાપુને રામનામ ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા આત્મકાળથી જ ખેસી બેઠી હતી અને અંતકાળે પણ એજ પવિત્ર રામનામનો ઉચ્ચાર કર્યો હતો. બાપુજી પોતે પણ ભવાટવિમાં ભૂલા પડેલા જીવાત્માઓને આત્મ કલ્યાણ સાધવા રામનામનો મંત્ર આપતા હતા. બાપુજી પોતે માનતા હતા કે, “જેને રામ રાખે રે, તેને કેણુ મારી શકે ?” આ કથનાનુસાર જેને પ્રભુ બચાવવા ધારે છે તેને બર સમુદ્રમાં કુબતા પણ તારે છે. એટલે કે ભાન ભૂલેલા માનવીને જીવન અપવિત્ર બનાવતાં બચાવી લે છે. આ પ્રમાણે બાપુને ધણીવાર પ્રભુએ બચાવ્યા છે અને સદ્માર્ગે દોર્યા છે. મેલું થયેલું કપડું સાથુથી ધોવાથી પુનઃઉજળું બને છે. તેમ બાપુનું પવિત્ર જીવન અમુક સમયને માટે મેલું બનેલું મન શુદ્ધિથી ધોવાઇ ઉજળું બનેલું છે એ જ એમના ઉપર ઇશ્વરની મહાન કૃપા.

કૃપા હોય ઇશ્વરની, તો કુબતા તરાય છે;

અધર્મને માર્ગે જતાં, સત્ય ધર્મ સમગ્રય છે.

વિલાયત ગમન—બેરીસ્ટર થયા

દોહરો

સરિતા પુરે ચાલતો, માનવ જીવન પ્રવાહ
નિર્મળ નીરે મેળવે, ઉપકારક જગ ચાહ.

સને ૧૮૮૫ માં આપુજી રાજકોટ આદેક્ષ હાઈસ્કૂલમાં અભ્યાસ કરતા હતા. તે જ સાલમાં દેશ સેવા માટે દેશનેતાઓએ મળી પ્રગ્નક્રિય અવાજ સત્તાધીશો સામે રજુ કરવા કોંગ્રેસની સ્થાપના કરી અને તેનું પહેલું અધિવેશન મળ્યું. તેનો રિપોર્ટ અને અધિવેશને કરેલા ઠરાવો આપુજીના વાંચવામાં આવ્યા. મેંઢાના ટોળામાં વસતા સિંહના બચ્ચાને સ્વ જાતિનું જ્ઞાન થતાં જીવન બદલે છે. તેમ આપુજીનું અંતઃકરણ સ્વદેશ અને સ્વજાતિ ભાવનાથી રંગાયું. સેવાની ભાવના તો હતી જ તેમાં કોંગ્રેસના અદિાલને પુષ્ટી કરી અને ઉગતા છોકરને પુરતું જળસિંચન અને હવાઉગ્રાસનું બળ મળતાં ફાલે કુલે છે તેમ આપુજીનું હૃદય ફાટ્યું ફૂટ્યું. દેશ સેવા કરવાની આપુજીની ધગશને પ્રોત્સાહન મળ્યું. તેઓ જે તકની રાહ જોતા હતા તે સમય આવી મળ્યો. તેમને જણાયું કે પૂરતા અભ્યાસ અને જ્ઞાન વગર કાર્યમાં આગળ વધી શકાય નહિ. તે માટે વિશાળ વાંચન અને સમાચારો દ્વારા દેશના વાતાવરણનો અનુભવ મેળવવાનું કાર્ય કાળજી પૂર્વક ચાલુ રાખ્યું.

બાપુજી મુળથી જ સુધારક વિચારના હતા. સમાજમાં ચાલતો દંભ, ખોટા રૂઢી બંધનો, પરદેશી રાજ્યનો અમલ વિગેરે દેશને હાની-કારક પ્રવૃત્તિઓનો વિરોધ કરી સામનો કરવા વિચારી રહ્યા હતા. સત્યને માટે આગ્રહવાંતા હોઈ સત્યાગ્રહ કરવાને પણ દિંમત રાખતા હતા. સત્યાગ્રહ શબ્દનો પ્રયોગ અંગ્રેજી પહેલા ધોરણમાંથી જ કર્યો હતો. છેવટે સત્યની ખાતર પિતા પાસે ગુન્હા કબુલ કરી ફરી એવા ગુન્હાઓ નહિં કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો હતો. કસ્તુરબા ઉપરના વહેમી વિચારોએ સ્ત્રીઓની દુર્દશાનું ભાન થયું હતું અને સ્ત્રીઓના સમાન હક્ક હોવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. જેમ જેમ ઉંમર, અભ્યાસ અને અનુભવ વધતાં ગયાં તેમ તેમ વિચારોમાં પણ ફેરફાર થતો ગયો. પિતાના મૃત્યુએ આત્મજ્યોતિ ઝળકાવી અને ધ્વજચર્યનો મહીમા સમજાયો. સને ૧૮૮૭ માં બાપુજી મેટ્રીકમાં પાસ થયા અને વધુ અભ્યાસ માટે ભાવનગર શામળદાસ કોલેજમાં દાખલ થયા. તેમને બેરીસ્ટર થવાની ઇચ્છા હતી. વિલાયત ગયા સિવાય બેરીસ્ટર બનાવ નહિ. બેરીસ્ટર થયા સિવાય ધારેલાં કાર્યો સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. તેથી વિલાયત જવા નિશ્ચય કર્યો. એ સમયે વિલાયત જવું આજના જેવું સહેલું ન હોતું જ્ઞાતિ બંધનો આજના જેટલાં વિચાર-શીલ નહોતાં. નિર્ધન, નિર્બળ, અને નિરાધાર મનુષ્યોને સમાજ તરફથી બહુ જ સહન કરવું પડતું. છતાં બાપુજી તો વિલાયત ગયા. અણસમજી જ્ઞાતિજનોએ તેમને જ્ઞાતિ બહાર મૂક્યા. વિલાયત જનારાઓએ મઘપાન કરવું પડે, માંસાહાર કરવો પડે, સ્પર્શસ્પર્શનો ભેદ તોડવો પડે આવી અનેક માન્યતાઓ જડ ધાલી બેઠી હતી અને તેથી જ વિલાયત જવા પ્રત્યે સુગ હતી. બાપુજીને જ્ઞાતિની દરકાર નહોતી. તેમને તો પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવું હતું. મનુષ્ય યત્ન હિશ્વર કૃપા એ ન્યાયે યત્ન એટલે પુરૂષાર્થ કરવો એ મનુષ્યોનું કર્તવ્ય છે. ઇશ્વર કૃપાએ તેમાં સફળતા મળે છે. હાથપગ બેઠી રહેનારના કાર્યો સિદ્ધ થઈ શકતાં નથી. વૃક્ષનું બી જ વાવ્યા

પછી પાણી પાવામાં ન આવે, પુરતી દેખરેખ ન રખાય તો વૃક્ષ ઊગે નહિ. માણસ મહેનત કરે નહિ અને હાથપગ જોડી ખેતી રહે તો 'પાવાનું' પણ મળે નહિ. માટે પુરૂષાર્થને શાસ્ત્રકારોએ પ્રાધાન્ય પદ આપ્યું છે. પુરૂષાર્થ વગર નસીબ પાંગળું છે. જર્મની, અમેરીકા, રશીયા, જાપાન અને ઇંગ્લંડ જેવા મહારાજ્યોએ પ્રગતી કરી હોય તો તે પુરૂષાર્થને આભારી છે. આપુણે પણ ભાવિ જીવન ખીલવવાને વિલાયત જવાનો અને ખેરીસ્ટર બનવાનો પુરૂષાર્થ કર્યો.

વિલાયત વસનારા હિંદુઓ માટે હાલના જેટલી સગવડતા એ વખતે નહોતી. વિલાયત જઈ અનાહારી અને સાદાઈથી રહેતું મુશ્કેલ હતું. ત્યાંની હવાને અનુકુળ કપડાં જોઈએ. આપુણે સાદાઈ ગમતી હતી. માતાજીએ વિલાયત જતા પહેલાં લેવરાવેલી કેટલીક પ્રતિજ્ઞાઓ પાળવાની હતી. માંસાહાર ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. એટલે આપુણની મુશ્કેલીનો પાર નહોતો. છતાં દંડ મનના મનુષ્યો સંકટો સહન કરીને પણ જોઈતી સગવડતાઓ મેળવી શકે છે. વિલાયતમાં એક અનાહારી મંડળ હતું. એ મંડળના આપુણ સભ્ય થયા. ધીમે ધીમે મંડળની પ્રગતિ વધી. તે દિશામાં આપુણે કાર્યરસ પણ વધ્યો. સાથે સાથે સેવા ભાવનાનો ઉત્સાહ પ્રગટ્યો. કાર્ય કરનારા મનુષ્યો સહુને વહાલા લાગે છે. આપુણ પ્રત્યે લોકોનો ચાહ વધવા લાગ્યો. વિલાયતમાં વસ્યા પછી આપુણ માટે એક નવો પ્રસંગ તોંધવા જેવો છે. સમાજને શોભે એવાં કપડાં પહેરતાં શીખ્યા, પણ તેની સાથે નાચવાનું શીખ્યા. જીવનક્રમ ક્યારે કેવા રંગો બદલે છે એનું આ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ. નાટકનો પડદો પડે અને ઉપડે એવો બનાવ બની ગયો. આપુણને લાગ્યું આ તોફાન શું કરવા જોઈએ? મૂળના સદ્વિચારોએ, જેમ સૂર્ય આથમ્યા પછી ચંદ્રમા ઊગે ત્યાં સુધીનો અધિકાર જગત સહન કરી લે છે તેમ, આપુણ મૂળ વિચારોએ જીવનક્રમ બદલ્યો. નાચવાનું મૂકી દીધું. સમાજને શોભાડૂપ કપડાં પણ મૂક્યાં. સાદાઈ મહશ્વ કરી. ધર્મ

પ્રચારની પ્રગતિ કરવા લાગ્યા. ગીતાનો અભ્યાસ કરવાની મનોવૃત્તિ અહિંથી જ ચાલુ થઈ. પિતાની ઉત્તરાવસ્થામાં ગીતાજીનો પાઠ કરતા પિતાને સાંભળેલા પણ તે વખતે તે અચ્ચીકર થઈ પડ્યા હતા. પછી તો ગીતાનું નામ પણ યાદ ક્યાંથી આવે? વિલાયતે બાપુને બેરીસ્ટર બનાવ્યા અને સાથે સાથે ગીતા પાઠ પણ બણાવ્યો. કેવો ઉત્તમ સંયોગ ! બાપુજી શરમાળ બહુ જ હતા. બેરીસ્ટર થવું હોય તો વાચાળપણું અને બાષણ કરતાં શીખવું જોઈએ. બીજાઓને બોલતાં સાંભળી બાપુજીને વિચારોના ઉમળકા તો ઘણાંયે આવે પણ શરમાળપણું તૂટે નહિં અને જીભ ઉપડે નહિ. લોકો બાપુજીને શરમાળ કહેતા. એ શરમાળપણું પણ તૂટવા લાગ્યું. બાપુ બોલતા થયા. વિચારોના વિનિમયે વાક્યપટુતા પણ વધી. બાષણો આપતા થયા. અન્નાહારી મંડળમાં આગળ પડતો ભાગ લેવા મંડ્યા. જેમ જેમ બાપુજીનો સાદાઈ ભરેલો જીવનક્રમ અને કાર્યક્રમ આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ તેઓ લોકોના પ્રીતિપાત્ર બનતા ગયા.

વિલાયતમાં વસ્યાને એકાદ વર્ષ વિત્યું એટલે બે થિયોસોફિસ્ટ બાઈઓનો સમાગમ થયો. તેઓ એડવિન આર્નોલ્ડનો ગીતાનો અનુવાદ વાંચતા હતા. બાપુજીને સંસ્કૃતમાં વાંચવાની વિનંતી કરી. અત્યાર સુધી બાપુજીએ ગીતા વાંચી નહોતી. તેમ બાપુજીનો સંસ્કૃત અભ્યાસ સારો નહોતો, છતાં રૂચી થઈ અને બીકું ઝડપ્યું. ગીતા વાંચવી ચાલુ કરી. પ્રાતઃકાળ થાય અને સૂર્યદેવનું પતિબિંબ દ્રશ્યમાન થાય તેમ બાપુજીને થયું. ગીતા સાંખ્યયોગના બીજા અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકોએ બાપુના ભાવિ જીવનના પ્રાતઃકાળમાં આત્મપ્રકાશ પ્રગટાવ્યો. તત્ત્વજ્ઞાનના પુસ્તકોમાં ગીતાનું શ્રેષ્ઠત્વ બાપુજીને જણાયું. ગીતાના તેઓ અનન્ય ઉપાસક બન્યા. એટલું જ નહિ પણ ગીતાને જીવનના ઉન્નતભાવિ સંસારની માર્ગદર્શિકા બનાવી. બાપુજી લખે છે મારી નિરાશાના સમયે “ તે ગ્રંથે મને અમૂલ્ય

સહાય કરી છે.” જીવન કલ્યાણ સાધનારાઓએ અવશ્ય ગીતાનું પઠન-પાઠન કરી જીવનને ગીતામય બનાવવું જોઈએ.

આપુજીએ પોતાના આત્મકથનમાં જણાવ્યું છે કે જીવનમાં ચારેક વખત વ્યભિચારના પંજામાંથી તેઓ બચી ગયા છે. એવો એક પ્રસંગ વિલાયતમાં બન્યો હતો. વિલાયતમાં જનારાઓ ભાગ્યે જ શુદ્ધ રહી શકે છે. મદ્યપાન અને માંસાહાર એ તો જીવન નિભાવવાના સાધનો ગણાય છે. વ્યભિચાર જીવનને પરવશ બનાવનાર વશીકરણ છે. તેમાં ફસાયેલો મનુષ્ય ભાગ્યે જ શુદ્ધ રહી શકે છે. ભૂત-પ્રેતાદિનો વળગાડ કાઢવો મુશ્કેલ છે. આ વળગાડ કાઢવો એનાથીએ મુશ્કેલ છે. સત્યનાશોધક અને અહોસાના આચરણવાળા આપુજી પણ આ દિશામાં બાનભૂલા બની ગયા છે, પરંતુ ઈશ્વર કૃપાએ બ્રષ્ટ થતા બચ્યા છે. છેલ્લા વર્ષે સને ૧૮૯૦ માં પોર્ટસ્મથ ગંદરમાં અન્નાહારીઓનું સંમેલન હતું, આપુજીને નિમંત્રણ મળ્યું. એક હિંદી મિત્ર સાથે તેઓ પોર્ટસ્મથ ગયા. પોર્ટસ્મથ ખલાસીઓનું ગંદર ગણાય છે. એક ખલાસી યુવતીને ત્યાં ઉતારો મળ્યો. સર્વ પ્રકારે મહેમાનોની પરોણાગાત કરવી એવા ધરાદાથી સત્કાર મંડળે મહેમાનો માટે આવા જ ઉતારાઓ પસંદ કર્યા હતા. આવી યુવતીઓ વેશ્યાઓથી ઉતરે એવી નહોતી. આપુજી અને તેમનો મિત્ર સભામાંથી ઉતારે આવ્યા. વાળુ કરી પાનાં રમવા ખેડા. વિલાયતમાં સારા ધરની સ્ત્રીઓ પણ મહેમાનો સાથે છૂટથી પાનાં રમે છે. પાના રમતાં વાર્તાવિનોદ શરૂ થયો. બિભસ્ત ચર્ચા વધી, યુવતીના અભિનયે આપુજી ઘેલા બન્યા. આપુજી આવી પરિસ્થિતિથી અજ્ઞાન હતા. પણ તેનો મિત્ર જાણકાર હતો. આવતી રેલગાડીને રોકવા લાલ બત્તી કે લાલ વાવટો આડે ધરે છે તેમ આપુજીની આગળ વધતી વિષય વાસના રોકવા મિત્રે કહ્યું કે, “અલ્યા તારામાં કલયુગ આવ્યો કે શું?” બસ થઈ રહ્યું. આપુની ગાડીનો જોસ અટક્યો. આપુજી તુરત જ ચેત્યા. ચેતનવંતા અમિને ફૂંક મારવાની જરૂર હોય તેમ આપુજીને ઉપલા શબ્દો બસ હતા. પાનાં ફેંકી દીધા અને

રમત પૂરી થઇ. બાપુજીની જીવન કસોટી પણ પુરી થઈ. પ્રતિષ્ઠા પાલનની કસોટીએ સામ્રાજ્ય મેળવ્યું. બાપુજી જીવનભર થતાં બચી ગયા. આવા લલચાવવાના પ્રસંગો અને કાર્યક્રમો વિદેશીય લલનાઓ દ્વારા વિદેશમાં પ્રચલિત છે. આર્યાવૃત્તના આશ્રમ સ્થાનો અને હોટેલોમાં પણ આ ચેપ લાગુ પડ્યો છે. વિદેશીય સંસ્કૃતિએ ભારતને અધોગતિમાં મૂક્યાના અનેક દાખલાઓ મોજુદ છે. બાપુજીએ પણ આ વિષયમાં ઘણું લખ્યું છે અને ઘણું ઉચ્ચાર્યું છે. ચતુર નર હોય તે ચેતે. પ્રભુ કૃપા હોય તે જીતે. બાપુજી અનેક કસોટીમાંથી પસાર થયા. ખેરીસ્ટરની પરીક્ષા પાસ કરી અને સ્વદેશ પાછા ફર્યા.

બાપુજી આદિકામાં

ગઝલ

લખેલા લેખ ત્રિધિના, નથી મિથ્યા કદિ થાતા;
ન ધાર્યું થાય છે પળમાં, જીવનનાં રંગ પસરાતા.
જકુના ફેરફારોએ, વિવિધતા દૃષ્ટિએ આવે;
પ્રભુની એ પ્રભુતાનો, અજબ મહીમા જ બતલાવે.

પ્રભુની અગમ્ય ઘટનાનો પાર કોઈ પામી શક્યું નથી. ક્ષણે ક્ષણે ન ધાર્યા એવા બનાવો નજરે જોવામાં આવે છે. કલ્પનામાં પણ ન હોય એવા સંયોગો અણુધાર્યા ઉપસ્થિત થાય છે. એક પછી એક મંકાડો પરોવાતાં લાંબી સાંકળ બને છે. જીવનની સાંકળ પણ એવી જ રીતે સાક્ષી બને છે. એક કાર્ય પૂરું થયું કે બીજું કાર્ય તેની મેળે આવે છે મનુષ્યની ધારણા હોય છે તેનાથી કેટલીક વખતે ઊલટું જ બની જાય છે. પ્રસંગવસાત આ લેખકની જીવન પોથીમાંથી આવે મળતો એક પ્રસંગ લખવો જરૂર જણાય છે. આ લેખકની બાળપણની ઇચ્છા કાંતો વકીલ થવું અથવા ડોક્ટર થવું એવી હતી. એને માટે કેટલીક તૈયારીઓ પણ કરી રાખેલી. છતાં બન્યું ઊલટું. ન વકીલ થવાયું કે ન ડોક્ટર કે વૈદ્ય થવાયું ! સ્વપ્નમાં પણ નહોતું એવું સાહિત્ય અને સમાજ સેવાનું ક્ષેત્ર મળ્યું. સને ૧૯૧૪માં ધ્રાંગધ્રા રાજસાહેબનાં જન્મોત્સવ પ્રસંગે ગયેલ ત્યાં વડોદરાથી “હિંદ વિજય” સાપ્તાહિક, પત્રના મેનેજર આવેલા, તેનો મેળાપ

ગાર્ડન પાર્ટીમાં થયો, પૂર્વનો યોગ સધાયો. તેઓ વડોદરે લઇ ગયા. અને પત્રના સબ એડીટરનું સ્થાન આપ્યું. આ કાર્યનો ખીલકુલ અનુભવ નહોતો, છતાં તેનો નિષ્ણાત હોઈ એ રીતે કાર્ય ઉપાડી લીધું. કેવી પ્રભુની અનહદ કૃપા ! એક કવિએ કહ્યું છે કે, “ મન તું શિદ્ધ કદ્દપના કરે, ધારુ” ધરણીધરનું દરે ” એ પ્રમાણે થયું. બાપુજીના જીવનમાં પણ આવો પ્રસંગ બન્યો.

બાપુ બેરીસ્ટર થઈને સ્વદેશ આવ્યા ત્યારે, માતાના અવસાનના સમાચાર સાંભળ્યા અને બાપુને તિવ્ર આઘાત થયો. અભ્યાસમાં ખલેલ પહોંચે અને પરદેશમાં મનને ઉદ્વેગ થાય એ હેતુથી આ સમાચાર આપ્યા નહોતા. માતા ઉપર પૂર્ણ પ્રેમ હતો. બાપુ પોતે લખે છે કે “ પિતાના મૃત્યુથી જેટલો આઘાત પહોંચ્યો તે કરતાં વિશેષ આઘાત માતાના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળીને થયો હતો. અનુભવ પણ એજ કહે છે-માતા એ તો માતા ! પિતા ભલે હોય પણ માતા પ્રેમનું સુખ અલૌકિક જ છે. માતૃ-વિહુણુ બાળકો નોધારા ગણાય છે. માતા એટલે શક્તિ. શક્તિનો પ્રભાવ અનેરો છે. બાપુજીને નહોતા પિતા કે નહોતાં માતા. એટલે સાંસારીક મુંઝવણનો પાર રહ્યો નહિ. ગમે તેટલો અનુભવ હોય, ગમે તેટલું જ્ઞાન હોય, ગમે તેટલી સંપત્તિ હોય, ગમે તેટલા કુટુંબિજનો હોય, ગમે તેટલી ઈશ્વર હોય, તો પણ માતાપિતાની ખોટ તો અનિવાર્ય જ ગણાય.

બાપુજી આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના અભ્યાસી હતા. વિલાયતમાંથી ગીતા જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. તેને જીવનમાં ઉતારવાની કર્તવ્યપરાયણતા શરૂ કરી હતી. બાપુજીનું મન આ વખતે ત્રણ કાર્યોમાં ગુંથાયેલું હતું. એક તો સત્યધર્મની શોધ, બીજું સાત્ત્વિક ખોરાક અને ત્રીજું વકીલાતની ગોઠવણ. પહેલા બે પ્રયોગો દૈવી હતા જ્યારે ત્રીજો પ્રયોગ દુન્યવી હતો. દૈવી ભાવનાવાળા મનુષ્યો દૈવી સંપત્તિને જલદીથી સાધ્ય કરી શકે છે. બાપુજીએ પણ પહેલા બે પ્રયોગો તો સાધ્ય

કર્તા. પણ ત્રીજો પ્રયોગ બાપુજી માટે અસાધ્ય હતો. કારણ કે વકી-લાતના ધંધામાં સત્યને જ સ્થાન ઓછું હોય છે. ઓળખાણ પીછાણ વધારવી જોઈએ અને ગમે તેવા મનુષ્યોની ખુશામત પણ કરવી જોઈએ. સત્યપ્રિય બાપુજીથી આ કેમ બને ? તેમાં તેઓ નિષ્ફળ નિવડ્યા.

ભાવિ યોગ નિર્માણ હોય તે મિથ્યા કેમ થાય ? સતસંગના અભ્યાસીને સંતસંગ મળી રહે યાદશી ભાવના સિદ્ધિર્ભવતિ તાદશી જેવી ભાવના હોય તેવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના અભ્યાસી બાપુજીને આધ્યાત્મિક મહાપુરૂષનો મેળાપ થયો. આ સમયે મોરબીમાં રાજચંદ્ર પોતાના આધ્યાત્મિક જ્ઞાન વડે જનતામાં પૂજ્ય થઈ પડ્યા હતા. જેમ ચંપાની સુગંધ દૂર દૂર જઈ પહોંચે છે અને મનુષ્યોના હૃદયો આકર્ષે છે તેમ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું જીવન પોતાની જ્ઞાન સૌરભને પ્રસરાવતું લોકોના દિલ જીતતું હતું. તેઓ જાતે વણિક હતા. ઊંમર માત્ર પચ્ચીસ વર્ષની હતી. છતાં પૂર્વ ભવના યોગે તેઓ મહાન જ્ઞાની ગણાયા હતા. બાપુજીએ તેમની પ્રસંશા સાંભળેલી અને યોગ આવતાં તેમનો મેળાપ થયો. બાપુજી પોતે લખે છે કે “હું તેમને કુતુહલથી મળેલો, પણ પ્રથમ પરિચયમાં મને જણાયું કે પ્રગટ હારે દેખું રે એવો એ આત્મા છે.” શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર સતાવિધાની એટલે એક સાથે સો પ્રશ્નોના જવાબ આપી શકે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની જ્ઞાન ચારિત્ર્યની પ્રસંશા એટલી બધી આગળ વધેલી હતી કે તેઓએ ગુજરાતમાં આણંદ પાસે અગાસમાં આશ્રમ સ્થાપ્યો. ત્યાંથી જ્ઞાન પ્રવાહ મહીસાગરના વહેતા નિર્મળ પ્રવાહની માફક સારાથે ચરોતરમાં પ્રસર્યો. બાપુજીને તેમના આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની સારી સહાયતા મળી. જ્યારે જ્યારે બાપુજી ગુચવણીમાં પડતા ત્યારે ત્યારે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની સલાહ લેતા. બાપુજી અને શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર વચ્ચે ચાલેલો પત્રવ્યવહાર બહોળો છે જેમાંનો કેટલોક ભાગ નવજીવનમાં બાપુજીએ પ્રસિદ્ધ કરેલો છે. દત્તગુરૂએ

જેમ ચોવીસ ગુરૂઓ કર્યા હતા તેમ આપુજીના ગુરૂ તરીકે ત્રણ મહા-
પુરૂષોને માની શકાય. સત્યામ્રહી સોક્રેટીસના જીવનમાંથી સત્યની શોધ
આપુએ કરી હતી. રાજકીય પ્રકરણમાં સાચા દેશસેવક ગોખલેજીનું
ગ્લાન મેળવ્યું હતું અને આધ્યાત્મિક, વિષયમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની
સલાહ સ્વીકારી હતી. આપુજીએ પોતે પણ પોતાના જીવનલેખમાં
આ ત્રણે મહાપુરૂષોમાં પોતાના જીવનના ચાર માર્ગદર્શક બણાવ્યા
છે. અંધારામાંથી અજવાળામાં લઈ જાય તે ગુરુ, ગુરુથી કોઈ મોટો
નથી. યોગેશ્વર કૃષ્ણે, અને રાધવકુળ દ્વિપક રામચંદ્રે પણ સાંદિપની
અને વિશ્વામિત્ર પાસેથી શિક્ષણ મેળવ્યું હતું શાસ્ત્રકારોએ ધ્રુવા,
વિષ્ણુ અને શંકર કરતાં પણ ગુરુને ઉચ્ચપદ આપ્યું છે.

કુદરત શું કાર્ય કરી રહી છે તેની કલ્પના કોઈને આવતી
નથી. આ વખતે આપુની ઉંમર ચોવીસ વર્ષની હતી. ૨ દેશસેવા
માટે તેમની ઇચ્છા ગમે તે હો પણ ઈશ્વરી પ્રેરણા જુદી જ હતી.
આપણે અગાઉ લખી ગયા તેમ ધણા સૌરાષ્ટ્રનાસીઓ નોકરી
ધંધાર્થે આફ્રિકા જઈ વસ્યા હતા. પરંતુ ત્યાં તેનો ખીલકુલ અવાજ
નહોતો. ત્યાંના ખીજ પ્રજા અને ખાસ કરીને ગોરી પ્રજા હીંદીઓ
તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ જોતી હતી. બ્રિટીશ પ્રજાએ હિંદમાં આવી
વેપારની શરૂઆત કર્યા પછી રાજખટપટમાં માયું માયું અને
ભારતને પરાધીન બનાવ્યું. એ રીતે દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ બ્રિટીશ
રોએ પગપેસારો કરી રાજસત્તા મેળવી હતી. આફ્રિકાના મૂખ્ય-
વતનીઓ હતા મજબુત પણ કેળવણી વગરના. વ્યવસ્થા, કેળવણીના
અભાવે અવ્યવસ્થિત અગ્નાન અને અભણ લોકો ઉપર સત્તા જમાવી શકાય
છે. બ્રિટિશરોએ જ્યાં જ્યાં સત્તા જમાવી છે ત્યાં ત્યાં આજ પદ્ધતિ
અંગીકાર કરી છે. આફ્રિકામાં હિંદુઓને સમાન હક્ક મળે તો ગોરા
અમલમાં વિઘ્ન આવે તે હેતુથી કોઈ સ્થાને બ્રિટીશરો પ્રજાપ્રજા
વચ્ચેની સમાનતા સાચવી શક્યા નથી. હિંદમાં પણ આખર સુધી

હિંદીઓને મોટા હોદ્દા આપતા અચકાયા છે. આફ્રિકાની દશા બહુ જુરી હતી. હિંદીઓમાં પણ કોઈ પણ જાતનું સંગઠન નહોતું. જુદા જુદા વાડાઓ બંધાયા હતા. કાયદાનું જ્ઞાન તો હોય જ શેનું? માત્ર કમાવા ગયેલા એટલે માન અપમાનની પરવા ઝોઘી હતી. અપમાન થતાં તે પણ મૂંગે મોઢે સહન કરતા હતા. આ બધું ઈશ્વર કેમ સાંખી શકે? હિંદીઓની આ દશા સુધારવા અને વસવાટના સમાન હક્કો મેળવવાની ઝૂંબેશ ઉઠાવનાર કોઈ પણ માર્ગદર્શક પ્રાધાન્ય પુરૂષની જરૂર હતી. એને માટે કેમ જાણે પરમાત્માએ બાપુને નિર્માણ કર્યા હોય એવું બન્યું. આફ્રિકામાં વસેલા એક મેમણ પેઢીનો મોટો કેસ ચાલતો હતો. આ કેસમાં રોકાએલા મુખ્ય વકીલની સાથે કામ કરવા ચાલાક વકીલની જરૂર હતી. આ સોનેરી કળાશ બાપુને માથે ઉતર્યો. બાપુને આફ્રિકા લઈ જવા પેઢીવાળા તરફથી માંગણી થઈ. બાપુ નહોતા જાણતા કે ગુજરાત મને દૂર મોકલે છે તે ભવિષ્યના ભલા માટે. આફ્રિકા બાપુને નોતરી રહ્યું હતું, એ આફ્રિકાની રાજવ્યવસ્થાનો અંધારપટ દૂર કરવા માટે, બાપુના સેવાકાર્યની જ્યોતિ જાગ્રત કરવા માટે, બાપુના કાર્યક્ષેત્રને વિશાળ બનાવવા માટે. બાપુએ આમંત્રણ સ્વીકાર્યું અને આફ્રિકા ગયા. સને ૧૮૯૩માં કેસમાં બાપુજીની કાર્યકુશળતા પુરવાર થઈ. ત્યાંની પરિસ્થિતિનો બાપુજીને અનુભવ થયો. હિંદીઓની અપમાનીત દૂર-દશા જોઈ બાપુને ઘણો ખેદ થયો.

ત્યાંની હિંદી પ્રજામાં નહોતું કોઈ જાતનું સંગઠન કે નહોતી પ્રજાકીય ભાવના. કેસ પૂરો થયો. બાપુને હિંદમાં આવતા અગાઉ માનપત્ર આપવાનો મેળાવડો થયો. એ વખતે એક વર્તમાનપત્રને ખૂણે “નાતાલની ધારાસભામાં હિંદીઓને મત આપવાનો અધિકાર આપવામાં નહિ આવે” એવી મતલબનો છપાયેલો ફકરો બાપુએ વાંચ્યો. બાપુને ઘણું દુઃખ થયું. ખીજાઓને ફકરો વંચાવ્યો અને તેની મતલબ સમજાવી. આ ઉપરથી ત્યાં વસતા હિંદીઓએ બાપુને

શોકાવા આગ્રહ કર્યો અને તેઓ બાપુની આગેવાની નીચે બાપુ કહે તેમ કરવા તૈયાર થયા. પ્રજાકીય સેવાનું બાપુનું કાર્ય આફ્રિકામાં આ ક્ષણથી જ શરૂ થાય છે. પત્નીની શોધનું પરીણામ અને અહીંસાનું શુદ્ધ આચરણ પ્રાદુર્ભાવ આ ક્ષણથી જ કાર્યક્ષેત્રરૂપે અમલમાં મુકાય છે. સને ૧૯૧૫ માં બાપુજીએ સદાને માટે આફ્રિકા છોડી હિંદમાં વસવાટ કર્યો ત્યાં સુધીના બાવીસ વર્ષોનું બાપુના ઉજ્જવળ જીવનનું કાર્યક્ષેત્ર આફ્રિકા જ બની રહ્યું. હિંદુઓના સમાન હક્કની લડતનો આરંભ બાપુજીના હસ્તે તે દિવસથી જ શરૂ થયો અને અનેક આપત્તિઓ વેદી તેની વિજયયશમાળા પ્રાપ્ત કરી ત્યાં સુધી બાપુજીએ આફ્રિકાને પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવ્યું. કસ્તુરબાને પણ સેવા કાર્યની તાલીમ આપી, સહચરી બનાવ્યાં. પત્ની પતિનું અર્ધું અંગ ગણાય છે, સહધર્મચારિણિ ગણાય છે. પતિનો ધર્મ છે કે પોતે આરંભેલા કાર્યમાં પત્નીને ભાગીદારણુ બનાવવી. પતિ ગમે તેવો ચાલાક હોય, કાર્યકુશળ હોય, બળવાન હોય છતાં પણ પત્નીના સહકાર વગર તે કદી પણ પોતાના કાર્યમાં સંપૂર્ણ યશ્ન પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. બાપુજી આ વસ્તુ સમજતા હતા. જેમ રાજકીય પ્રકરણમાં પ્રગ્નનો સમાન હક્ક હોઈ શકે તેમ સંસારમાં સ્ત્રીઓનો પણ સમાન હક્ક હોવો જોઈએ એવો નિશ્ચય બાપુને થયો હતો અને તેથી જ તેઓ સ્ત્રીઓને સમાન હક્ક આપવા તૈયાર થયા હતા. પુરૂષોના કાર્યમાં સહકાર સાધ્યા સિવાય સ્ત્રીઓ સમાન હક્કની ભાગીદારણુ બની શકે નહિ. તેમ સ્ત્રીઓનો સહકાર સાધ્યા સિવાય કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. બાપુજીએ કસ્તુરબાને સમાન હક્ક આપ્યો હતો અને પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં સહકાર સાધવા બનતી તાલીમ આપી. કસ્તુરબાનું જીવન પણ બાપુજી જેવા મહાપુરૂષના સમાગમે સેવા-કાર્યથી દીપી રહ્યું. બાપુજીના હિંદમાં વસવાટ પછી કસ્તુરબાના સેવાકાર્યની જે પ્રતિતિ હિંદી પ્રગ્નને થઈ છે તે ન બૂરી થકાય તેવી છે. કસ્તુરબાના સ્મરણાર્થે હિંદી પ્રગ્નએ જે લાખો રૂપિયાનું

ફંડ એકત્ર કરી ભારતની સ્ત્રી સુધારણા માટે જે યોજના અમલમાં મૂકી છે તે કસ્તુરબાની સેવાની યાદ હમેશાં આપ્યા કરશે.

બાપુ આફ્રિકા રોકાયા અને આફ્રિકાવાસી હિંદુઓનું જીવન ઘડતર ઘડવું શરૂ કર્યું. આફ્રિકાના હિંદીઓ ઉપરના કાળા કાયદા સામે બાપુએ અહોસાત્મક સત્યાગ્રહ યુદ્ધના મોરચા માંડ્યા. આફ્રિકાના ગોરાઓ પોતાના સુખને સાફ હિંદીઓને મજૂર તરીકે લઈ જતા હતા એટલે ગિરમિટિયા ગુલામી પદ્ધતિ દાખલ કરવા માંડી, કારણ કે ગોરાઓ બીજી પ્રજાનું સુખ કે વિકાસ જોઈ શકતા નથી. કેમ જાણે પોતે જ દુનિયાના દેવ હોય અને સુખ સંપત્તિ ભોગવવાને સરજાયેલા હોય એવી જ તેઓની માન્યતા છે. બાપુજીએ હિંદીઓનું સંગઠન સાધવા માંડ્યું અને વિકાસ આરંભ્યો એ ગોરાઓથી ન અહન થયું. ગોરાઓએ પચીસ ટકાનો કર ગિરમિટિયા ઉપર લાઘવાનો કાયદો કર્યો. આ કર રદ કરાવવા બાપુએ કમ્બર કસી ને સને ૧૮૯૩માં મેની બાવીસમી તારીખે નાતાલ ઈન્ડિયન કોંગ્રેસની સ્થાપના કરી. બાપુએ આફ્રિકા રહેવાનું નક્કી કર્યા પછી વકીલાતની સનંદ મેળવી હતી. પરંતુ આફ્રિકાવાસી હિંદીઓની સેવા કરવાની દેવી સનંદ ક્યારનીએ વિધિએ બાપુને આપી હતી. બાપુની લડતનો પ્રચાર ધીમે ધીમે આગળ વધ્યો અને આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાં પ્રસર્યો. સત્યાગ્રહ દ્વારા લગભગ દશ હજાર મનુષ્યોને જેલમાં જવું પડ્યું. સેંકડો મનુષ્યોને હક્ક મેળવવાની ખાતર ગોળીઓના ભોજ બનવું પડ્યું. બાપુની ખરી યુવાવસ્થાનો સમય અને સેવાની કસોટીનો સમય આફ્રિકામાં વિતેલો હોઈ તેની ખરી ખૂબી આફ્રિકા જાણી શકે. હિંદી સરકાર આફ્રિકાવાસી ગોરાઓની હતી એટલે બનતી સમજવડતા તેમને મળતી હતી. બાપુની સત્યાગ્રહની લડતના પરિણામે પચીસ ટકા કરને બદલે હિંદી સરકારે ત્રણ ટકા કર કર્યો હતો. તેમાં પણ અંતે વિજય મળ્યો. પરદેશ ભૂમિમાં પરદેશી સત્તાધીશોની સામે સમાન હક્કો પ્રાપ્ત કરવાને બાપુજીને બાવીસ વર્ષ સુધી જે

પરિશ્રમ ઉઠાવવો પડ્યો છે તે વર્ણવી શકાય તેમ નથી. આફ્રિકાની સત્યાગ્રહની લડતના સંબંધમાં બાપુજીએ પોતે જ એ ભાગમાં પુસ્તક બહાર પાડેલ છે. તેમાં ઘણા જાણવા જેવા પ્રસંગો આપેલા છે. સ્વલિખિત જીવન ચરિત્રમાં પણ બાપુએ આફ્રિકાના પ્રસંગો વિગત વાર આપ્યા છે. એકંદરે આ લડત દૈવી અને દાનવી એમ કહીએ તો પણ અંતે વિજય તો દેવોનો થાય છે. સત્યની સામે કોઈપણ ટકી શક્યો નથી. જગત સત્યને આધારે ટકી રહ્યું છે-જો કે સત્યની ખાતર અનેક સંકટો સહન કરવાં પડે છે. હરિશ્ચંદ્રનું સત્ય મુકાવવા વિશ્વામિત્રે મહાન આફતો નાખી પણ સત્યવાદીએ સત્ય ન જ મુક્યું. સત્યનો પ્રભાવ અલૌકિક છે. એ જ સત્યવડે બાપુજીએ પોતાના જીવનનો દિગ્વિજય કર્યો છે.

સને ૧૮૯૬ માં બાપુ હિંદમાં આવ્યા. આફ્રિકાની લડતથી હિંદ બાપુને જાણતું થઈ ગયું હતું. તેમાં રાજકોટ આવ્યા બાદ આફ્રિકાના હિંદુઓ વિષે બાપુએ એક પુસ્તક લખ્યું તે ઉપર વર્તમાનપત્રોએ નોંધા લખી ખુબ પ્રચાર થયો. હિંદુપ્રજામાં બાપુજીનું નામ આગળ આવ્યું. આફ્રિકાના ગોરા શ્રીમંતો બહુ જ ખાજવાયા, કારણ કે બાપુએ આખી દુનિયામાં તેનો ફજેતો કર્યો હતો. આ વખતે રાજકોટમાં પેલેજ ચાલતો હતો. રાજકોટના સાઈસ્ટ્રીનું કાર્ય બાપુએ ઉપાડ્યું. ફટલી હદયની નિર્મળતા અને ફટલો જોડો સેવાભાવ! બાપુએ આફ્રિકાના પ્રચાર માટે હિંદના મોટા શહેરો અને આગેવાનોની મુલાકાતો લવી શરૂ કરી. મુંબઈમાં સર ફિરોજશાહ મહેતા, ન્યાયમૂર્તિ રાનાડે, વિગેરેને મળ્યા. જનતાને જાણ કરવા બાપુજીએ જાહેર વ્યાખ્યાન આપ્યું. સર ફિરોજશાહ મહેતા ઘણા ખુશ થયા. પુનામાં કેસરી પત્રના અધિપતિ કાર્ય કેસરી તિલક મહારાજને મળ્યા. ઘણો સંતોષ થયો. ફરગ્યુસન કોલેજમાં સેવાભાવી ગોખલેજીને મળ્યા. ત્યાગવ્રતિએ, ફરગ્યુસન કોલેજ અને સર્વન્ટ ઓફ ઈન્ડિયા સોસાયટીના પિતામહ ગોખલેએ રાજકિય પ્રકરણમાં

દેશની જે સેવા કરી છે તે ગોખલેજીની અમર યાદગીરી છે ગોખ-
લેજીનું નામ આપુએ સાંભળ્યું હતું. પ્રથમ પરિચયમાં પૂર્વના પરિચિત
હોય એવો ઉલ્લેખ આપુલ પોતેજ કરે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના
ભંડારરૂપ ભંડારકરને મળ્યા. ત્યાંથી મદ્રાસ અને કલકત્તા ગયા. અંગાલી
સિંહ સુરેન્દ્રનાથ એનરજીને કલકત્તામાં મળ્યા. આફ્રિકાની પરિસ્થિતિથી
સૌ કોઈ વાકેફ થયા અને આપુલ પ્રત્યે સર્વનો ચાહ વધ્યો. કાર્યદક્ષ
મહાપુરૂષો જીવનની એક પળ પણ ખાલી જવા દેતા નથી. જ્યાં જ્યાં
જેવો સમય મળે ત્યાં ત્યાં તેનો ઘટતો ઉપયોગ કરી લે છે. આપુલ
સ્ટીમરમાં હોય કે રેલગાડીમાં હોય, ઘોડાગાડીમાં હોય કે અળદગાડીમાં
હોય, પગે ચાલતા હોય કે મંડળીમાં બેઠા હોય, ઘરમાં હોય કે ફરવા
ગયા હોય જ્યાં હોય ત્યાં પ્રાસંગિક વાર્તાલાપથી આપુલ માનવ
જીવનનું કાર્યક્ષેત્ર સમજાવતા, પ્રત્યક્ષ સેવાકાર્ય કરી સેવાની ભાવના
ઉત્પન્ન કરતા અને સૌનો ચાહ મેળવતા. હિંદના વધતા જતા વિદેશીય
પહેરવેશનો મોહ જોઈ આપુનું હૃદય ખિન્ન થયું.

લોકોને સન્માર્ગે દોરવા આપુએ પોતાની લેખિનિને કસવા
માંડી. હિંદુસ્તાનનો પ્રવાસ કરી આપુએ આફ્રિકાના પ્રશ્નને હિંદનો
પ્રશ્ન બનાવી દીધો. હિંદની સમર્થ તથા વ્યક્તિઓના સંબંધમાં
આપુલ લખે છે કે સર ફિરોજશાહ મહેતા હિમાલયના જેવા હતા.
શિખરે ચડવું મુશ્કેલ હતું. તિલક મહારાજ સાગર જેવા હતા.
સાગરમાં ડુબવાનો ભય રહે અને ગોખલેજી ગંગા જેવા નિર્મળ હતા.
પવિત્રગંગામાં સ્નાન કરીએ તો પાવન થઈએ. આથી ગોખલેજીના
તેઓ ખાસ અનુયાયી બન્યા. ટુંક સમયમાં જ આફ્રિકાથી નોટરડમ
આવ્યું. આપુલ હિંદનું કામ સમેટી આફ્રિકા ઉપડ્યા. આફ્રિકાવાસી
ગોરાઓનો રોષ આપુલ ઉપર વધ્યો હતો. આથી આપુલ અને તેના
જહાજવાળાઓને આફ્રિકામાં ન ઉતરવા દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ
તેમાં ગોરાઓ ફાવ્યા નહિં. એટલે દરિયા કિનારે ઉભેલાં તોફાની
ટોળાંએ આપુલ ઉપર હુમલો કર્યો સત્ત અને અહીંસાના ઉપાસકને

મોતનો ભય હોતો નથી. તેઓ તો નિઃસ્વપ્ને પોતાનો માર્ગ વહન કરે છે. જહાજમાં ખેઠેલા લોકોનો પ્રેમ બાપુજી મુસાફરી દરમ્યાન મેળવ્યો હતો. તેથી ઇશ્વરી પ્રેરણા મુજબ અણધારી સહાય બાપુને મળી. બાપુજી હુમલાખોરોથી બચી ગયા. તોફાની ટોળાના આગેવાન ઉપર ફરીયાદ કરવા બાપુને સચના થઈ. જેને શત્રુ અને મિત્ર સરખા હોય છે, જેનું હૃદય દયાથી ભરેલું હોય છે અને ક્ષમા જેના જીવનનું બૂવણ છે એવા બાપુજી ફરીયાદ કરે ખરા ? આવી કસોટીઓ તો ભવિષ્યમાં ઘણી થશે એવું જણાવી પ્રભુના વિશ્વાસે પ્રસંગને જતો કર્યો.

સન ૧૯૦૧ થી સને ૧૯૦૬ સુધીનો સમય બાપુજીના જીવનનો ખરેખરો મંથનકાળ હતો. બાપુજીને અનેક દષ્ટિએ કામ કરવાનું હતું. જગત જનતાની સેવામાં કૌટુંબીક કે બાળ અવસ્થાની સેવા ન જ ભૂલાય. બાપુજીને સાદાઈ ગમતી હતી. ઘરમાં પણ સાદાઈ અને ચોખ્ખાઈ રહે એવી કાળજી રાખતા હતા. અવ્યયોને ફેળવણી આપવી અને સંસ્કારી બનાવવા એ એમનું ધ્યેય હતું. આજકાલ જનસેવા કરનારાઓ ઘર સેવાને ભૂલી જાય છે. પત્ની અને બાળકોને પોતાના વિચારો અને વર્તનવાળા બનાવવા એ મુખ્ય પુરૂષનું કર્તવ્ય છે. ઘરનો ખરો શિક્ષક મુખ્ય પુરૂષ છે. બાપુજીએ ગૃહ શિક્ષક તરીકે જે ઉત્તમ કાર્ય કર્યું છે તેનું પરિણામ આપણે નજરે નોંધીએ છીએ. બાપુજીના પત્ની કસ્તુરબા અને પુત્ર દેવીદાસ તથા રામદાસ બાપુજીને પગલે ચાલી જગતને અનુકરણીય બન્યા છે. પરમ તત્ત્વની શોધમાં તો બાપુજી હમેશાં નિમગ્ન જ રહેતા હતા. તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીઓને આત્મચિંતન કરવાની સાથે પ્રભુમય જીવન યુગ્મરવું પડે છે. પ્રભુમય જીવનમાં સેવા ધર્મ વિશાળ હોય છે. બાપૂનું સંસ્કારી કાર્ય આગળ વધતું જતું હતું તેમ કાર્યક્ષેત્રની જવાબદારી પણ વધતી જતી હતી. સેવા કાર્ય તો એટલું બધું આગળ વધેલું હતું કે માંદાની માવજત કરવામાં બાપુજી પ્રભુ સેવા

માનતા હતા. સાકાર સ્વરૂપે દેવમંદિરોમાં પધરાવેલા દેવોની સેવા કરતાં જીવ રહસ્ય આત્મજ્ઞાનીઓએ માનેલું છે. એક દિવસ બાપુજી રગતપિતિયાને ઘેર લઈ આવ્યા. રગતપિતિયાના ચેપથી લોકો બડકી ઉઠે છે. સરકારે અને સુધરેલાઓએ રગતપિતિયા માટે વસ્તીથી દુર આશ્રમો બાંધેલા છે. મોતનો ભય કેવો ભયંકર છે ! જન્મવું અને મરવું એતો કુદરતાધિન છે. તેમાં એક ક્ષણનો પણ ફેરફાર કરવાની કાંઈની તાકાત નથી. બાપુજીએ રગતપિતિયાને માટે ઘરને આશ્રમ બનાવ્યું એ ઘરના માણસોને ગમે ખરું ? કચવાટ વધ્યો, પણ બાપુજીના દૃઢ નિશ્ચયે સૌ શાંત થયા. 'કેવું ઉમદા સેવાભાવી હૃદય !' બાપુના જીવનની ખરી કસોટી સને ૧૯૦૬માં થઈ. પિતાના મૃત્યુ સમયથી જ બ્રહ્મચર્યવ્રતના પાલન ઉપર વિચારશીલ બનેલું બાપુનું હૃદય અબ્યાસી તો બન્યું જ હતું. સને ૧૯૦૧થી તેના સંકલ્પો દૃઢ થવા લાગ્યા હતા. ૧૯૦૫માં તેની ઈતિ સમાપ્તિ થઈ. બાપુજીએ માન્યું કે સેવા કરવી હોય તો ત્યાગ અને બ્રહ્મચર્યવ્રતની સાથે વાનપ્રસ્થજીવન ગાળવું જોઈએ. ભાવિ જીવનમાં બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળવાની પ્રતિજ્ઞા બાપુજીએ લીધી. ખરા યોગી બન્યા, આત્મસંયમી બન્યા, જિતેન્દ્રિય બન્યા. દ્રશ્ય નાટકના ત્રણ અંકની જેમ બાપુજીના જીવનનો ત્રીજો અંક ચાલુ થયો. ખેરીસ્ટર થયા સુધીનો પહેલો અંક કહેવાય. પછીના પંદર વર્ષનો બીજો અંક ત્રીજા અંકમાં બાપુજીએ જીવનમુક્તિનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો અને તેમાં વિજય મેળવ્યો. પત્નીના સહકાર વગર આવો વિજય મેળવવો મુશ્કેલ છે. કરતુરબા સાથે બાપુજીએ ચર્ચા કરી અને કરતુરબા સમર્થ થયાં. જોકે બાપુજીને આ પ્રતિજ્ઞા અધરી તો લાગેલી પણ ન્યાં દૃઢ સંકલ્પ હોય ત્યાં વિજય જ થાય છે અને વ્રતનું ખરું રહસ્ય પાછળથી જ સમજાય છે. બાપુજી પોતે લખે છે કે, “બ્રહ્મચર્યવ્રતની પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી મેં જે આત્માનંદ અનુભવ્યો છે તે પ્રતિજ્ઞા પહેલાંના સમયમાં કદિ પણ અનુભવ્યો ન હોતો. બ્રહ્મચર્ય એટલે બ્રહ્મદર્શન.” કેવો અગાધ બ્રહ્મચર્યનો મહિમા છે. હનુમાન, મકરંધવજ,

બીજમપિતામહ વગેરે નૈષ્ઠિક અલ્પચર્ચ પાળનારાઓના જીવનો જોઈએ છીએ ત્યારે તેનો ખરો પ્રભાવ જણાય છે. લોકેષ્ણા, વિતેષ્ણા અને પુત્રેષ્ણા આ ત્રણે તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરે ત્યારે જ અલ્પચર્ચવ્રતની ખરી કિમત અંકાય. બાપુજી તો સત્ત્વની શોધમાં જ હતા. તેમણે જીવનના ત્રીજા ક્રમમાં આ બધું ત્યાગ્યું અને સમાજને સેવાવૃત્તનું ઉત્તમ શિક્ષણ આપ્યું.

બાપુજી જોહાનિસઅર્ગમાં રહેતા હતા અને વકીલાત પણ ત્યાં કરતા હતા. ન્યારે બોઅર બળવો થયો ત્યારે બાપુજીને તેમાં ભાગ લેવાની ઈચ્છા થઈ. સાથીઓ સાથે મસલત કરી. ઘણા સાથીઓને બાપુજીનું પગલું રૂચ્યું નહિ. સત્યાગ્રહી બાપુજી પોતાના નિશ્ચયથી ડગ્યા નહિ. મુશ્કેલી ઘણી હતી. તેની પણ દરકાર ન કરી. પહેલાં તો જોહાનિસઅર્ગનું ઘર બદલવું પડ્યું. પોતાના કુટુંબને શીનીકસમાં વસાવ્યું કેટલાક સાથીઓ સાથે બાપુજી લડાયક સોલ્જર બન્યા. માત્ર દોઢેક મહીનો આ કાર્ય કરવું પડ્યું. તેમાં બાપુજીની હિમત અને મરદાનગી જણાઈ આવી.

મૃત સ્થિતિ ભોગવતી પ્રજાને ચેતનવાંતિ બનાવવા માટે કાર્ય કરતાંએ અનેક દૃષ્ટિએ કાર્ય કરવું પડે છે. પોતાના વિચારોના પ્રચાર માટે, સંગઠન સાધવા માટે અને આવશ્યક આદોલનો ફેલાવવા માટે જુદા જુદા પ્રયોગો કરવા જોઈએ શીનીકસમાં બાપુએ પ્રયોગ શાળા સ્થાપી હતી. તે દ્વારા માનવજીવનનું ઘડતર ઘડાતું હતું. બીજી દૃષ્ટિએ જુદી જુદી સંસ્થાઓ સ્થાપી તે દ્વારા જ્ઞાન ભૂમ્યા ગોરાઓનું જ્ઞાન ઠેકાણે લાવવાના પ્રયાસો થતા હતા. ઈન્ડિઅન ઓપીનિયન નામનું વર્તમાન પત્ર કાઢી પ્રજાના વિચારોનું પરિવર્તન કરાતું હતું. જરૂર પડતાં ઇંગ્લેન્ડ અને હિંદ આવી જોઈતો સહકાર મેળવવાનો હતો. ગોખલેજી જેવાને આફ્રિકા લઈ જઈ ગોરાઓને મહાત્ કરવાના પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા હતા. પુસ્તકો દ્વારા પોતાના વિચારોનું પ્રજાકિય

દષ્ટિએ સમર્થન કરી પ્રજાને કેળવવામાં આવતી હતી. એકંદરે આફ્રિકાના આ બાવીસ વર્ષના વસવાટમાં હિંદી પ્રજાને ચેતનવંતિ બનાવી સમાન હક્ક મેળવવાને તૈયાર કરી.

સને ૧૯૦૧માં બાપુજી હિંદ આવેલા તે વખતે કલકત્તા કોંગ્રેસની બેઠકમાં બાપુજીએ પહેલ વહેલી હાજરી આપેલી. આ સમયે ગોખલેજી સાથે એક માસ રહ્યા અને તેમની પાસેથી રાજકારણનો અભ્યાસ કર્યો. મુંબઈ આવી વકીલાત શરૂ કરી હતી. પણ “આદર્શ અધવચ રહે અને હરિ કરે સો હોય” એક કથનાનુસાર આફ્રિકાનું અધુરું કાર્ય પુરૂં કર્યા વગર આફ્રિકા બાપુજીને કેમ છોડે ? સને ૧૯૦૨માં તક આવવાથી બાપુજી પાછા આફ્રિકા ગયા અને ત્યાંની હિંદી પ્રજાના નેતા બન્યા અને હિંદી વિરોધી જે કાયદો કરવામાં આવ્યો હતો તે રદ કરાવવા ભગીરથ પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. સને ૧૯૦૪માં રસ્કિનનું લખેલું અનુક્રમ વાંચ્યું તેમાં લખેલી ઉચ્ચ ભાવનાઓ તરફ લક્ષ દોરવાયું અને તેના અનુવાદરૂપી સર્વોદય છપાયું. સર્વોદયમાં સર્વનો ઉદય કઈ રીતે થઈ શકે એ ભાવનાઓ અને ભાવનાઓ પૂર્ણ કરવાના માર્ગો મુચવવામાં આવ્યા છે. તેમાં બાપુજીએ પોતાના આત્માનું ખરેખર દિગ્દર્શન કરાવેલું છે. આ પુસ્તક વાંચ્યા પછી સર્વ કોઈ બાપુજીને દૈવી આત્મા તરીકે માનતા. ઈન્ડિયન ઓપીનીયન આ સાલમાં ચાલુ કર્યું હતું અને એ દ્વારા હિંદી પ્રજાની આજબી લડત દુનિયા સમક્ષ મુકવા સાથે પ્રજામત કેળવવા માંડ્યો. આ યુગમાં કોઈ પણ કાર્ય કરવું હોય તો તેના આદોલન માટે વર્તમાન પત્રોની પહેલી જરૂર પડે છે.

સને ૧૯૦૭માં પ્રજા સેવા માટે બાપુજીએ વકીલાતનો ધંધો છોડ્યો. બાપુજીના જીવનકાર્યની ખરી કસોટીનો સમય સને ૧૯૦૭થી જ શરૂ થાય છે. સત્યાગ્રહનો અધિસાત્મક રણયુદ્ધ ૧૯૦૭થી જ ચાલુ થયો અને તે ઉત્તરોત્તર અઘરા દાયકા સુધી ચાલુ રહ્યો. જ્યાં નેતા

શુરવીર હોય તેનું સૈનિકદળ પણ શુરવીર જ હોય છે. શ્રદ્ધા, પ્રેમ, વ્યવસ્થા અને કાર્યદક્ષતાનું સંગઠન સધાયું હોય ત્યાં પરિણામે સ્વરાજ મળે છે. બાપુજીને અને તેના સૈનિકદળને સંકટો તો ઘણાં સહન કરવાં પડ્યાં છે. તેનું યથાર્થ વર્ણન બાપુજીએ પોતેજ પુસ્તકો દ્વારા પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે પહેલું વાંચન, પછી મનન, પછી નિદિધ્યાસન થાય છે. બાપુજીનો જીવનક્રમ આ જ પ્રણાલિકાએ ચાલતો હતો. વિચાર વિનીમય પછી જ તેઓ કાર્યને અમલમાં મૂકતા હતા. ગમે તેવા મહાન કાર્યોમાં રોકાયેલા હોય છતાં બાપુજીનું મન તો આત્મવિકાસ અને સત્યની શોધમાં તલલીન રહેતું હતું. તેનો યથાર્થ લાભ ધ્વજચર્યવ્રતની પ્રતિજ્ઞા લીધા પછીના વર્ષોમાં બાપુજીને મળ્યો હતો એવું બાપુજી પોતે લખે છે. કચવાતે મને સાથીઓએ હર્ષ ભરી વિવિધ પ્રકારની કિંમતી ભેટોથી બાપુજીને વિદાય આપી, કારણ કે આફ્રિકામાં આદર્શી લડાઈનો વિજય ભર્યો અંત આવી ગયો હતો અને એ સોનેરી કળશના સદબાગી બાપુજી બન્યા હતા. વિદાયગીરીમાં મળેલી ભેટો સત્યાગ્રહી બાપુજી કેમ સ્વીકારે ? પારસી ફરતમજી અને બીજા પ્રતિષ્ઠિત મિત્રોનું ટ્રસ્ટ કરી મળેલી ભેટો પ્રગ્ન કલ્યાણને માટે તેમને સોંપી. મળેલી લાખોની ભેટોનો ત્યાગ કરવો એ કાંઈ આછો ત્યાગ નથી. સંસારમાં રહીને કુટુંબ પ્રત્યેની ફરજ બજાવનાર વ્યક્તિને આવા ત્યાગ કેમ સંભવી શકે ? દુનિયામાં મોહક વસ્તુઓ હોય તો ત્રણ છે-ધન, સત્તા અને કુટુંબ. આ ત્રણેનો ત્યાગ કરે એજ આદર્શ જીવનનો અધિકારી હોઈ શકે. બાપુજીએ આ ત્રણે વસ્તુઓનો ત્યાગ કર્યો છે. એથી બાપુજીને સાચા ત્યાગી કહી શકાય.

જેની જાવના પૂર્ણ વેરાગ્યવાન હોય તેજ ત્યાગી બની શકે છે. ત્યાગી અહિંસા અને સત્યના પરમ ઉપાસક હોય છે. એવા મહા પુરૂષોને માફ તાફ હોતું નથી. તેમ સર્વ જગતને તે પોતામય જીવે છે અને આત્મસુખ અનુભવે છે.

દ્વે પદે બંધમોક્ષાય, નિર્મમેતિ મમેતિ ચ ।

મમેતિબध्यતે જન્તુર્નિર્મમેતિ ધિમુચ્યતે ॥

(ઉ. ગી. ૨-૫૦).

અર્થાત કે:--મારું અને મારું નહિ એ બે પદ બંધન અને મોક્ષનું ખરું કારણ છે. મારું એ બંધન કરતા છે અને મારું નથી એમ જે કહેવું તે મોક્ષ આપનારું છે.

અહમેકમિદં સર્વમિતિ પશ્યેત્ પરં સુક્ષ્મ્ ।

દૃશ્યતે તત્સ્વગાકારં સ્વગાકારં વિચિન્તયેત્ ॥

સકલં નિષ્કલં સુક્ષ્મં મોક્ષદ્વાર વિનિર્ગતમ્ ।

અપવર્ગસ્ય નિર્વાણં પરો વિષ્ણુઃ સમોવ્યયઃ ॥

સર્વાત્મા જ્યોતિરાકાશં સર્વભૂતાધિવાસિતમ્ ।

સર્વેષ્વ પરમાત્માનં બ્રહ્માત્મા પરમાત્મના ॥

(ઉ. ગી. ૩મો ૧૧-૧૨-૧૩)

અર્થાત કે:--સર્વ જગત હું સ્વરૂપ જ છે એવું માનનારા યોગી પરમ સુખી છે. આકાશ તરફ દૃષ્ટિ કરી સર્વ વ્યાપક પરમાત્માની આકાશરૂપ ભાવના કરવી. તે પરમાત્મા સુક્ષ્મમાં સુક્ષ્મ, પરિપૂર્ણ, નહિ વિભાગ થઈ શકે તેવો, મોક્ષને માર્ગે જ મેળવી શકાય એવો, સર્વમાં જ્યોતિ સ્વરૂપે વ્યાપેલો, પરમ ધામરૂપ, નાશ ન પામે એવો, સર્વમાં જ્યોતિ સ્વરૂપે વ્યાપેલો, પરમ ધામરૂપ, નાશ ન પામે એવો સર્વ પ્રાણી માત્રના હૃદયમાં વિરાજેલો છે. તેની પરમાત્મારૂપે સર્વત્ર ભાવના કરવી. પરમાત્મા એ બ્રહ્માત્મા છે અને બ્રહ્માત્મા એ જ પરમાત્મા છે. આવી ભાવના જેના હૃદયમાં હોય તે જ ખરો વૈરાગી છે. વૈરાગી એ ત્યાગી છે. ત્યાગી એ જ સત્યાગ્રહી છે. ત્યાગની ભાવના ફેળવ્યા સિવાય સત્યાગ્રહ થઈ શકતો નથી અને સત્યાગ્રહ વગર કાર્યસિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. આપુણ્યે સંસારમાં રહીને, વ્યવહારમાં રહીને. કુટુંબમાં રહીને, પત્ની અને પુત્રો સાથે રહીને, લાખો

મનુષ્યોના આત્મા બનીને લેશ પશુ માન વગર ત્યાગવૃત્તિ મેળવી સર્વત્ર ઈશ્વરી ભાવના પ્રાપ્ત કરી છે. એજ એમના મહાન જીવનની વિશિષ્ટતા છે. પૂર્ણ આત્મજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ, પૂર્ણ મુમુક્ષુની ભાવનાએ, સજાતિય ભાવના ત્યાગ કરી વિજાતિય ભાવનાને કેળવી સત્તા, માન અને અઢળક ધન સંપત્તિનો ત્યાગ કરી જે વિશ્વપ્રેમ પ્રાપ્ત કર્યો છે તે તેમના આત્મદર્શનની પ્રતિતિ છે. આવા મહાન પુરૂષો જ અહિંસાનો વિજય ધ્વજ ફરકાવી શકે છે. તે ધ્વજ બાપુજીએ ફરકાવી જગતની દૃષ્ટિએ દૈવી ચમત્કાર દર્શાવ્યો છે. તેથી જ અહિંસાના પયગંબર તરીકે બાપુજી સન્માનનિય છે. આફ્રિકાના કાર્યોના વિજય ધ્વજ ફરકાવી બાપુજી સને ૧૯૧૫માં કાયમને માટે હિંદ આવ્યા.

અહિંસાત્મક સત્યાગ્રહ

બેઠ

વિશ્વ વ્યાપક છે વિભૂ તો મારવાતું શું રહ્યું ?
એથી અહીંસા, સત્ય સાચું શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું.
સંસાર નરવર દિસતો છે સત્ય ધર્મર રૂપ બે,
રાયો અખંડાનંદ સાધી સત્ય આત્મ સ્વરૂપ એ.

અહીંસા અને સત્યનો મર્મ તો દરેક શાસ્ત્રકારોએ સમજાવ્યો છે. મહાવીર બગવાને કર્તવ્યમાં મૂકી સમજાવ્યો છે. પણ એ સમયને તો બે હજાર વર્ષો ઉપરના વહાણા વહાઈ ગયાં છે. બાપુજીએ આપણા અસ્તિત્વમાં અહીંસા અને સત્યનો હૃદયભેદી પદાર્થ પાઠ આપ્યો છે. વાંચવું સહેલું છે પણ કરવું અઘરું છે દેવોએ સમુદ્રમંથન કર્યું તો અમૃત પીવા મળ્યું. બાપુજીએ સત્યની શોધ કરી અહીંસાનું તત્ત્વ શોધ્યું તો આત્મશાંતિ અને અમૃત્વ મેળવ્યું છે. સત્યને જાણે છે તો સૌ કોઈ, પરંતુ સત્યનું આચરણ તો કોઈ બાઅશાળીઓ જ કરે છે. સ્ટીમરમાં બેસીએ તો સમુદ્ર તરાય, એરોપ્લેનમાં બેસીએ તો આકાશમાં ઉડાય, પગે ચાલીએ તો માર્ગ કપાય, આંખો વાલીએ તો અમૃત કૂળ મળે, ભોજન કરીએ તો પેટ ભરાય. કાંઈ વાતો કર્યે કાર્ય સિદ્ધિ થતી નથી. બાપુજી વાંચેલું સમજીને અને વાતો કરીને બેસી રહ્યા

હોત તો તેમની જીવનજ્યોતિ ઝળકત નહિ, આફ્રિકાવાસી હિંદુઓના સમાન હક્કનું રક્ષણ થાત નહિ. હિંદી પ્રજામાં આવેલી ગતિ આવત નહિ અને હિંદને મળેલું સ્વરાજ્ય મળત નહિ. બાપુજીએ જે સત્ય શોધ્યું તેને જીવનમાં ઉતાર્યું, જનતાને જાણાવ્યું, જાતે આત્મભોગ આપ્યો અને આત્મભોગ આપનારાઓને તૈયાર કર્યા. બાપુજી જેવા કાર્યદર્ષી મહાપુરૂષ જગતમાં કેટલું પરિવર્તન કરે છે એ આપણી સમક્ષ જ અનેલું હોઈ, અત્રે જણાવવાની જરૂર નથી. સત્યની શોધમાં બાપુજીને લાગ્યું કે પ્રકાશ અંધકારનો નાશ કરે છે. સત્ય અસત્યને હંકારે છે, નીતિ અનીતિનો ક્ષય કરે છે, પ્રેમ શત્રુતાનો નાશ કરે છે, ધર્મ અધર્મ ઉપર વિજય મેળવે છે. કષ્ટ તો સહન કરવું જ પડે. કષ્ટ એ પુરૂષાર્થ પ્રાપ્તિનું પ્રથમ પગથિયું છે. પુરૂષાર્થ ભાવિ પ્રારબ્ધને ઉત્પન્ન કરનાર છે. પ્રારબ્ધ ભોકતા મનુષ્યના સુખ દુઃખનું સાધન છે. બાપુએ પ્રતિજ્ઞાને અંધન રૂપ નથી માની, પણ આત્મ સ્વતંત્રતાનું સાધન માનેતો છે. વિષયાંધ મનુષ્ય વિષયમાં જ ભટક્યા કરે છે અને લોક ભય રાખ્યા કરે છે, પણ વિષય નહિ કરવાનું વ્રત લેનારાઓને કોઈનો ભય હોતો નથી. તેઓ સ્વતંત્રપણે દરેક કાર્ય કરી શકે છે. સુરદાસે વિષયનું અન્ધન છોડ્યું તો કૃષ્ણના સખા ભક્ત બન્યા. તુલસીદાસે વિષય અન્ધન છોડ્યું તો અનન્ય રામભક્ત બની રામાયણ લખ્યું અને અમર થયા. બાપુજીને પણ વિષય ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા પછી સત્યાગ્રહ કરવાનો યોગ આવ્યો અને સ્વતંત્રપણે કાર્ય કરી વિજય મેળવવાને ભાગ્યશાળી બન્યા.

ભાગવતમાં ધર્મનાં લક્ષણો જણાવ્યાં છે. તેમાં કહ્યું છે કે:-

અહિંસા સત્ય મસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિય નિગ્રહ ।

દાનં દયા દમઃ શાન્તિઃ સર્વેષાં ધર્મસાધનમ્ ॥

અર્થાત કે:-અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય (ચોરી કરવી નહિ) શુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયોનો કાબુ, દાન, દયા, દમ અને ક્ષમા એ બધાં ધર્મના

સાધન છે. આપુજીએ પણ પોતાના જીવનવિકાસમાં આ દરેક સાધ-
નોનો ઉપયોગ કરેલો છે. ઉપરોક્ત ધર્મ સાધનમાં અહિંસાને પ્રથમ
જ સ્થાન આપેલું છે. તેમ આપુજીએ પણ જીવન ધર્માચરણમાં
અહિંસાને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે. હાથીના પગલામાં દરેક જીવોના
પગલાનો સમાવેશ થઈ જાય છે તેમ અહિંસાના પાલનમાં બધા
ધર્મોનો સમાવેશ થાય છે. અહિંસા નહિ પાળનારો મનુષ્ય ધર્મનું
કોઈપણ અંગ સાધ્ય કરી શકતો નથી. આપુજીએ પોતાના જીવન-
કાર્યમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હોય તો અહિંસા ધર્મના સેવનથી જ.
એક કહેવત છે કે, “ શઠમપ્રતિ શઠયં કુર્યાત્ ” શઠની સામે
શઠ થવું જોઈએ. આવી માન્યતાવાળાઓ અહિંસાના રહસ્યને
સમજતા નથી. કેટલાક એમ પણ કહે છે કે “ હજી તેને હણવામાં
શો દોષ ? ” આ માન્યતા પણ જીવનને ઉધે રસ્તે દોરવાનારો છે. કોણ
કોને હણે છે એ શબ્દોના રહસ્યને સમજીએ તો વેદ વાક્ય પ્રમાણે
રુપો રુપૌ પ્રતિરુપોદમ્ પ્રકાશના કિરણો પ્રકાશ આપનારના જ
છે. તેમ વિશ્વમાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રત્યેક રૂપો ઇશ્વરના પ્રતિબિંબ રૂપે
છે. એટલે જ્યાં અભેદ દૃષ્ટિ છે ત્યાં હણનાર પોતે જ હણાય છે.
એવી પ્રતિતિ થાય છે. આપુજીએ ઘણા સમય અને વિચારોને અંતે
અહિંસાને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. અહિંસા વિષે આપુજીએ ઘણું ઘણું
લખ્યું છે, અને ઘણું ઘણું બોલ્યા છે. અહિંસાનો વ્યાપક અર્થ
કરીને તેનું રહસ્ય સમજાવ્યું છે, અમલમાં મૂકીને તેનું શુભ પરિણામ
દૃષ્ટિગોચર કરાવ્યું છે.

યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે પણ ઉપરના ધર્માચરણને લગતો ગીતામાં
અર્જુનને ઉપદેશ આપ્યો છે અને તેમાં પણ અહિંસાને પ્રથમ સ્થાન
આપેલું છે.

અહિંસા સત્યમક્રોધત્સ્યાગઃ શાન્તિરપશુનમ્ ।

દયા ભૂતેષ્વલોલુપ્તવં માર્દવં દ્વીરબાપલમ્ ॥

(ગી. ૧૬-૨).

અર્થાત કે:-અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ, ત્યાગ, શાંતિ, અપેશુન (માડી ન કરવી), ભૂતોમાં દયા, ઇંદ્રિયોની લલુતા રહિતપણું, મૃદુતા, લજ્જા, ચપલતારહિતપણું, એ બધા ધર્માત્મા મનુષ્યોના કર્તવ્યો છે. બાપુજીએ આ બધા કર્તવ્યોને વશ બનાવ્યા હતા-ભુદ્ધિની સ્થિરતા વગર મન વશ કરી શકાતું નથી અને મન વશ કર્યા વગર આત્મ-સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતું નથી. કહ્યું છે કે,

ઇંદ્રિયો ભુદ્ધિ ને મન જે, અલૌકિક છે અરે કેવા ?

ન મળતાં કોડનાં ખરચે, જગતનાં રાજવી એવાં.

પરમાત્માની પૂર્ણ કૃપાએ મળેલી આ ઉત્તમ બક્ષિસોના સદ્-ઉપયોગ કરી લેવો એ મહાપુરૂષનું ભૂષણ છે. બાપુજીએ આ મર્મ જાણ્યો છે અને કર્મ કર્યું છે. અહિંસા અને સત્યના આચરણે સત્યાગ્રહ ઉદ્ભવ્યો અને તેના પ્રણેતા બાપુજી બન્યા. આફ્રિકાની અત્યાર સુધીની લડતમાં સત્યાગ્રહ નહોતો કરવો પડ્યો. પરંતુ સને ૧૯૦૭માં સત્યાગ્રહની જરૂર પડી. આત્મભોગ આપ્યા સિવાય કાર્ય-સિદ્ધિ થતી નથી. સને ૧૯૦૭ માં બાપુજીએ વધીલાત છોડી અને પ્રજા સેવા માટે બેખ ધારણ કર્યો. શારીરિક કષ્ટો સહન કરવાને હઠયોગ સાધ્યો. સત્યાગ્રહની શરૂઆત થઈ સરકાર સામે સ્વહસ્ત પ્રાપ્તિ માટે નિઃશસ્ત્ર યુદ્ધના મોરચા માંડ્યા. સને ૧૯૦૮માં બાપુજીને એ માસની જેલ થઈ. જેલનો અનુભવ બાપુજીએ અસરકારક શબ્દોમાં વર્ણવ્યો છે. અહિંસક મનુષ્યોને જેલ અને મહેલ સરખાં છે, સુખ અને દુઃખ સમાન છે. જેને સેવા કરવી છે તેને ન્યાં જાય ત્યાં સેવાનું ક્ષેત્ર મળી રહે છે. બાપુજીએ જેલમાં જઈને પણ લોકસેવાજ કરી છે. ન્યાં આત્માનું વિશ્વવ્યાપક સ્વરૂપ ઓળખાયું છે ત્યાં કોઈ જાતનો અંદાજ, મોહ કે ભેદભાવ હોતો નથી. બાપુજીએ નિર્મળ ભાવે સત્યને ઈશ્વર સ્વરૂપ માની સત્યનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે.

ऋषयश्च देवाश्च सत्यमेव हि लोकेऽस्मिन् परं गच्छति चाक्षयम्

અર્થાત કે:—સર્વ ઋષિઓ અને દેવો પણ સત્યને જ મુખ્ય માને છે. તેમ જ આ લોકને વિષે સત્યવાદી પુરૂષો જ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ અને અવિનાશી પદને પ્રાપ્ત થાય છે.

સત્યમેવેશ્વરો લોકે સત્યે ધર્મ : સદાશ્રિત :

સત્ય મૂલાનિ સર્વાણિ સત્યાન્નાસ્તિ પરં પદમ્ ॥

અર્થાત કે:—આ લોકને વિષે સત્ય એ જ સાક્ષાત ઇશ્વરનું સ્વરૂપ છે. સત્યમાં જ ધર્મ રહ્યો છે, અને સત્ય ધર્મ જ સર્વનું મૂળ છે. સત્યથી બીજું કંઈ ઉત્કૃષ્ટ પદ નથી. શાસ્ત્રકારોએ સત્યને ઇશ્વરનું સ્વરૂપ આપ્યું છે તે બરાબર છે. અનુભવ કહે છે કે આ જગતમાં ઉત્પન્ન થયેલી તમામ વસ્તુઓ નાશવંત છે. માત્ર ઇશ્વર (બ્રહ્મ)એ જ અવિનાશી છે, એટલે સત્ય સ્વરૂપ છે. જેનો નાશ હોય તેને સત્ય ન કહી શકાય. વેદ પણ કહે છે કે, **બ્રહ્મસત્યં જગન્મિથ્યા** બ્રહ્મ એ જ સત્ય છે, જગત મિથ્યા છે. સત્યની શોધ કરનારે સર્વત્ર બ્રહ્મ સ્વરૂપ નિહાળવું જ જોઈએ અને પોતે પણ એનું પ્રતિબિંબ છે એમ સમજી આત્મસ્વરૂપને પિછાણવું જોઈએ. આપણે સત્યની શોધમાં જગતને બ્રહ્મ સ્વરૂપ જ માન્યું હતું અને તેથી જ તેઓ અહિંસાના પરમ ઉપાસક બન્યા હતા. તે દ્વારા આત્મનિરૂપણ કરી શક્યા હતા કહ્યું છે કે:—“ખરેખર જ્ઞાનનું સાધન સત્ય છે, છોડ અન્ય બ્રાંતિ.” સત્યને સ્વીકાર્યા સિવાય ઇશ્વરની પ્રતિતિ થતી નથી. ઇશ્વરની પ્રતિતિ વગર સેવાધર્મ સ્વીકારાતો નથી. સેવા કરવી હોય તેને અહિંસક બનવું જ પડે. આપણનું જીવન સેવામય હતું એટલે તેઓ સાચા અહિંસક હતા. ઇશુએ કહ્યું છે કે, “ઇશ્વરને ત્યાં તે શ્રેષ્ઠ અને તે જ આગેવાન છે જેની પરિચર્યા અને સેવા વધારે છે.” ઇશુએ પણ લોક સેવા કરી ઇશ્વરના દરબારમાં મહાનપદ મેળવ્યું છે. આપણે પણ સેવાવૃત્તિએ જ આત્મકલ્યાણ સાધ્યું છે. ઇશુ અને આપુના જીવન બલીદાનો લોકસેવા માટે જ અપાયું છે. દુનિયાના અસ્તિત્વ સુધી તે નહિં જ બુલાય. મહાનુભાવ બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ આપણને અંજલી આપતાં જણાવે

છે કે, “જો હિંદને જીવવું હશે તો સત્ય અને અહિંસાના માર્ગે જ જીવી શકશે.” બાપુજીએ આ માર્ગે આફ્રિકાનો વિજય મેળવ્યો છે અને ભારતનું ગૌરવ વધાર્યું છે, એસ. કે પાટીલ કહે છે કે “સત્ય અને અહિંસાના એમના સિદ્ધાંત દ્વારા જગતમાં એમણે હિંદુધર્મને અને ભારતવર્ષને ગૌરવભર્યું સ્થાન અપાવ્યું.” પ્રો. હેરૅલ્ડ લાસ્કી કહે છે કે “આત્માના ભૌતિક પરમાણુઓ પરના હિંસા સામેના શૌર્યના તથા અન્યાય વિરૂદ્ધ ન્યાયના વિજયના એ પ્રતિક સમાન હતા.” બાપુજીની જીવન પ્રસંશા કરનારાઓએ પણ અહિંસા અને સત્યના માર્ગને જ બાપુજીના કાર્યપ્રદેશનું વિજયવંત પગલું જણાવેલું છે. દરેક ધર્મના મૂળ સ્થાપકોએ પણ સેવાધર્મ મુખ્ય કહ્યો છે અને સેવાના લક્ષણો અહિંસા અને સત્યના સ્વરૂપમાં વર્ણવ્યા છે. હજરત મહંમદ અને ઈસ્લામની કિતાબમાંથી મહંમદ સાહેબે પ્રશ્નોનાં જવાબો આપતાં જે સોનેરી સખુનો કહ્યાં છે તે ઉપયોગી હોઈ આ સ્થાને આપવામાં આવે છે. માત્ર પ્રશ્નોના જવાબોજ આપ્યા છે, મહંમદ સાહેબે જે ઉચ્ચ ભાવનાઓ વિશ્વવ્યાપક દૃષ્ટિએ રજુ કરેલ છે તે ખરેખર મનનિય છે.

“ધમાન માણસને દરેક પ્રકારનો જીલમ કરતાં અટકાવવા માટે છે. કોઈ મોમિન કોઈ પર જીલમ ન કરી શકે.”

“પોતાનો પાડોશી પોતાની પાસે બ્રૂખ્યો પડ્યો હોય ત્યારે પણ જે માણસ પોતે પેટ ભરીને ખાઈ લે છે તે મોમીન નથી.”

“મોમીન તે છે જેના હાથમાં પોતાનો જાન અને માલ સોંપીને સૌ નિશ્ચિત રહે.”

“મોમીન થવા માગતો હોય તો તારા પાડોશીનું બહુ કર અને મુસ્લિમ થવા ઇચ્છતો હોય તો જે કોઈ તારે માટે સાફ માનતો હોય તે જ સૌને માટે સાફ માન.” બહુ હસીસ નહિ કારણ કે ખરેખર વધારે હસવાથી હૃદય કઠોર બની જાય છે.”

“બળવાન તે નથી કે બીજાઓને નીચે પાડી નાખે; આપણામાં બળવાન તે છે કે જે પોતાના ગુસ્સાને કાશુમાં રાખે છે.”

“કોઈ પણ નશ્તાનો ઉપયોગ કરવો એ સૌ પાપોનું પાપ છે.”

મહમદ સાહેબની તરવાર ઉપર શબ્દો ફાતરાવેલા હતા કે જે તેને અન્યાય કરે તેને તું ક્ષમા આપજે તને પોતાનાની વિખૂટો કરે તેની સાથે મેળ કર જે તારા પ્રત્યે શુરાઈ કરે તેના પ્રત્યે તું બલાઈ કર અને હંમેશાં સત્ય બોલ પછી બલે તે તારી વિરુદ્ધ જતું હોય.”

“સૌ પ્રાણીમાત્ર પરમાત્માનું કુટુંબ છે, અને જે આ પરમાત્માના કુટુંબનું બહુ કરે છે તે પરમાત્માને સૌથી પ્રિય છે.”

મહમદ સાહેબનો ઉપરોક્ત ઉપદેશ જો કે ઇસ્લામને ઉદ્દેશીને છે છતાં તેની વિશાળ બાવના સર્વદેશીય છે. આપુણે પણ આવી જ બાવનાઓ વ્યક્ત કરી છે. મહમદ સાહેબે ઇસ્લામ ધર્મના પ્રચારના અનેક સંકટો સહન કર્યાં છે અને અંતે આત્મ બલિદાન આપ્યું છે. એ મુજબ આપુણે પણ બહુ જ ખમતું પડ્યું છે અને અંતે અહિંસા અને સત્યની ખાતર બલીદાન આપ્યું છે. સાચા ધર્મ પ્રવર્તકોએ બલીદાનો આપ્યાં છે. એ સંબંધમાં કિશોરલાલ ધનસ્યામલાલ મશરૂવાલા આપુણના અવસાન પછી લખે છે કે “સોક્રેટિસને મારી ગ્રીકોએ પોતાની જે હાની કરી, કૃષ્ણને મારી યાદવોએ કરી, ઇશુને મારી યહુદીઓએ, તેમ આ બાઈબલે ગાંધીજીને મારીને હિંદુ જનતાને અને ધર્મને કરી છે.” આમાં અહિંસા અને સત્યનો વિજય શબ્દે શબ્દે તરી આવે છે. આપુણે સત્યાગ્રહ એ એમના જીવનનો વિજય હતો.

સુરજના તાપને કોણ ઝીરવી શકે ? હસ્તે મુખડે મરવા ઉભેલાને કોણ મારી શકે ? આત્મ સ્વતંત્રતાના ઉપાસકને કોણ રોકી શકે ? આપુણે એ માસની જેલ તો થઈ, પણ આપુણ એટલે થુલ સત્યાગ્રહી. સત્યની સામે ટકવાની કોઈની તાકાત નથી. દક્ષિણ આફ્રિકાના જનરલ સ્મટ્સે વીસમે દિવસે આપુણને બોલાવ્યા અને સામાધાન કરી છૂટા કર્યા ત્યાં નહીં આહુત આવી. કેટલાક સાથીઓ સામા થયા આપુણે

કરેલું સામાધાન ફેટલાક પઠાણોને ન રૂચ્યું. તેથી પઠાણોએ બાપુજીને સખત માર માર્યો. તે સહન કરી અને પઠાણોને ક્ષમા આપીને પઠાણો ઉપર વિજય મેળવ્યો. ક્ષમા અને સહનશક્તિમાં ફેટલું બળ છે એની પ્રતિતિ બાપુજીના જીવનથી થાય છે. સત્તાધારીઓને વચ નની કિંમત બાગ્યે જ હોય છે. જનરલ રમટસે કરેલું સામાધાન પાણ્યું નહિં. એટલે બાપુજીને ફરીને રણસંગ્રામે ચડવું પડ્યું. બાપુજીને ક્યાં હયાત્મારો ને દારૂગોળો જોઈતાં હતાં? ક્યાં અશ્વ, ઝાંટ, હાથીઓ કે અત્તજાંડાર જોઈતો હતો? આ સત્યાગ્રહમાં ફરીને બાપુજીને બે માસની સગ્ન થઈ. તે હસ્તે મુખડે ભોગવી લીધી. પ્રજા જીવનની પ્રગતિમાં આવા સત્યાગ્રહના બનાવો નવું બળ ઉત્પન્ન કરે છે. એક પ્રતિનિધિ મંડળ લઈ બાપુજી ૧૯૦૬માં ઈંગ્લાંડ ગયા.

દયા અહિંસાનું સ્વરૂપ છે. જેના હૃદયમાં દયા ભરી છે તેનાથી ફેઈનું લેશ પણ દુઃખ જોઈ શકાતું નથી. ભારતવર્ષમાં બ્રિટીશ અમલ વધતો જતો હતો તેમ પાશ્ચાત્ય સુધારા આગળ વધ્યે જતા હતા. ધોળા બગલાના ડાવકાપણથી જનતા છેતરાય છે તેમ હિંદી પ્રજા નવા નવા સુધારાથી છેતરાતી ચાલી. દિવસે દિવસે વિચારોમાં અને વર્તનમાં વિદેશીય આદિલને મજબુત પગ પેસારો કરવા માંડ્યો. સુખના સાધનો કેને ન ગમે? સમુદ્રમંથન પછી અમૃતનો ઘડો લઈ મોહની સ્વરૂપે અમૃત દેવતાઓને પાયું હતું તેમ બ્રિટીશ રાજ્યકર્મચારીઓએ પોતાની પ્રજાના વૈભવ અને સુખ સાધનમાં ખાસ ધ્યાન આપ્યું અને પક્ષપાતી કાયદા પણ બનાવ્યા. જો બાલુસના શરીરનું લોહી ચુસે છે તેમ બ્રિટીશરોએ હિંદનાં સંપત્તિ ચૂસવા માંડી. આ બધું બાપુજીથી શે સહન થાય?

જ્યાં સુધી પરાધીનપણું હોય ત્યાંસુધી સ્વતંત્રતાના ફળો મેળવી શકાય નહિં. સ્વતંત્રતા મેળવવી હોય તો તેના બાધક તત્વોને તજવાં જોઈએ. બાપુજીના મનમાં આ વિચાર આવવાથી સને ૧૯૦૬માં ઈંગ્લેંડથી પાછા ફરતાં “હિંદ સ્વરાજ” નામનું પ્રસિદ્ધ

પુસ્તક લખ્યું અને છપાવ્યું. આ પુસ્તકમાં બ્રિટીશરોની ચાલખાજી ઉઘાડી પાડી હતી, હિંદી પ્રજાની નિર્બળતાના કારણો દર્શાવ્યા હતાં, અને સુધારાઓ કેટલાક હાનીકારક છે તે જણાવ્યું હતું. પોતાના દોષ જોવા કાંઈને ગમે છે? પોતાના કાર્યમાં વિધ્ન કરતી કાંઈ અપનાવે છે? આ પુસ્તકની મહત્તા એટલા ઉપરથી સાબિત થાય છે કે હિંદી સરકારે તે પુસ્તક પર અંકુશ મૂક્યો. ન વેચાય ન વંચાય કે ન ઘરમાં રખાય. વાદળા ગમે તેટલાં હોય પણ સૂર્ય કે ચંદ્રના પ્રકાશને તે રોકી શકતાં નથી. કાયદાનો અંકુશ હોવા છતાં આ પુસ્તકનો પ્રચાર અહોળા પ્રમાણમાં થઈ ગયો. નવો ફાલ ઉત્પન્ન કરવો હોય ત્યારે જમીન સાફ કરી તેમાં જોઈતું ખાતર પૂરવું જોઈએ. એ ખ્યાલ આપુને આવતાં ૧૯૧૦માં જોદાનિસમર્ગની નજીક ઉગતી પ્રગ્ગને દેશસેવાના પાકો શીખવવા ટોલ્સ્ટોય આશ્રમ ખોલ્યો. ટોલ્સ્ટોયના જીવન આદર્શો આપુજીને ઘણા ગમ્યા. પ્રગ્ગના જીવન આદર્શો ધડામાં ટોલ્સ્ટોયના સિદ્ધાંતો અનુકરણિય હતા. તેથી આપુજીએ આશ્રમનું નામ ટોલ્સ્ટોય આશ્રમ આપ્યું. કેટલો ઉચ્ચ આશય? આપુજીને વ્યક્તિગત વિરોધ નહોતો, અન્યાય સામે વિરોધ હતો. અન્યાય અને અનીતિની સામે આપુજીએ આવશ્યક સમયે વિરોધ દર્શાવ્યો છે અને ઉપવાસરૂપી તપોબળે સત્યનો પ્રકાશ પાડ્યો છે. આપુ તપોબળમાં ઉપવાસને મુખ્ય ગણે છે. જો શાસનના તપમાં પણ ઉપવાસને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. પણ આ ઉપવાસો વૈષ્ણવ ધર્મના ઉપવાસો જેવા નથી. ઉપવાસ એટલે નિરાહાર, ઉપવાસ એટલે ઈન્દ્રિયદમન, ઉપવાસ એટલે મનની શાંતિ. ઉપવાસ એટલે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત. સને ૧૯૧૦માં ટોલ્સ્ટોય આશ્રમમાં બે સાથીઓના દોષો માટે આપુજીએ અડવાડિયાના ઉપવાસ કર્યા અને પછીના ચાર માસ પછી એક વખત ભોજન લીધું. કાંઈના દોષો દુર કરાવવા હોય ત્યારે તેનો ત્યાગ કરીને, તેને માર મારીને કે દંડ વસુલ કરીને કરાવી શકાતું નથી, પરંતુ તેના હૃદય ઉપર આઘાત પહોંચે તેવા તપવ્રતનો પ્રયોગો કરવો જોઈએ.

કોઈ આપણને જે ગાળો આપે તે મૂંગે મોંએ સહન કરીએ તો ગાળો દેનારને પસ્તાવો થયા વગર નહિ રહે.

બાપુજીના આ પ્રયોગો આત્મસિદ્ધિના હતા. ઘરમાં, આશ્રમમાં કે સમુદાયમાં પોતાની નેતાગીરીમાં સડો દૂર કરવા માટે નેતાએ આવા પ્રયોગો કરવા જોઈએ. બાપુજીએ આવા પ્રયોગો ઘણું વખત કર્યા છે અને જીવન આદેશની છાપ પાડી છે. જેને જીવન આદેશનો વિકાસ કરવો હોય, આત્મસિદ્ધિ મેળવવી હોય તેને સાત્ત્વિક અખત-રાએ કરવા જોઈએ. અમુક ચીજને અભાવે અમુક ચીજના સેવનથી જીવન નબી શકે છે કે કેમ એવા પ્રયોગો કરવાની બાપુને આદત હતી. બાપુનો સાત્ત્વિક ખોરાક તો ઘણા વર્ષોથી ચાલતો હતો. પણ ફલાહાર કરવાથી માનસિક અને શારિરીક પરિસ્થિતિમાં કેવો ફેરફાર થાય છે તે જોવાની બાપુને ઇચ્છા થઈ. સને ૧૯૧૩માં બાપુ અન્તા-હારી મટી ફલાહારી બન્યા. જીવનમાં કંઈક નવું ચમત્કાર જણાયો, આત્મબળ વધ્યું, મનોનિગ્રહ સ્થિર થયો, અને આત્મચેતનનો દિપક વિશેષપણે પ્રકાશ્યો. ફલાહારના અનુભવના અંતે બાપુજીએ “ફલ રીલીજયન” નામનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું.

સને ૧૯૧૩માં દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારે ફરીને સમાધાનનો બાંધ કર્યો, એટલે બાપુજીએ પણ સત્યાગ્રહ શસ્ત્રનો પ્રયોગ આરંભ્યો. આ વખતે અઢી હજાર જેટલા હિંદી સ્ત્રી પુરૂષોએ બાપુજીનો આગેવાની નીચે સત્યાગ્રહ લડાઈમાં કુચ કરી હતી. બાપુજીની માન્યતા હતી તે આપણે સ્ત્રી પુરૂષોના સમાન હકોનો દાવો કરતા હોઈએ તો સ્ત્રીઓએ પણ કાર્યમાં સાથ આપવો જોઈએ. વળી વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીની-ઓ ભાવિ માટે તૈયાર થવા ઇચ્છતા હોય તો અને આદર્શ જીવન જીવવા ચાહતા હોય તો તેઓએ પણ ધ્યેય પ્રાપ્તિની લડાઈમાં તાલીમ લઈ જીવનના બલીદાનો આપતાં શિખવું જોઈએ. કુટુંબમાં સ્ત્રી પુરૂષો અને બાળકો રહેતાં હોય, એ કુટુંબમાં કોઈના તરફથી અન્યાય ભરી આવે તો વેઠવી પડતી હોય તો તે દૂર કરવાને

સંયુક્ત કુટુંબે સત્યને માર્ગે સામનો કરવો જોઈએ. આ સિદ્ધાંતને અનુસરી બાપુજીએ સત્યાગ્રહની લડાઈમાં સ્ત્રીઓ, પુરૂષો અને બાળકોને જોડ્યાં હતાં. હિંદના સત્યાગ્રહ વખતે નાના બાળક અને બાળકીઓએ સત્તાધીશોને હંકારવા નિડરપણે જે કાર્ય કર્યું છે તે આપણે નજરે જોયું છે. બાળકોને લય રહિત બનાવવા હોય, ભાવનાશિલ બનાવવા હોય, આત્મબળીદાનવાળા બનાવવા હોય, સત્યમાર્ગે બનાવવા હોય, સેવાભાવિ બનાવવા હોય, સંગઠિત બનાવવા હોય તો અચપણ માંથી જ તેમને તૈયાર કરવા જોઈએ. આશ્રમો કાઢી શિક્ષણ આપવાનો હેતુ પણ આ હતો. આ લડાઈમાં એક વર્ષની જેલની સજા થઈ, પણ સવા મહીને બિનશરતી છુટકારો થયો હતો. સને ૧૯૧૪માં સરકાર સાથે સમાધાન થતાં બાપુજીએ સત્યાગ્રહ બંધ કર્યો. બાપુજી ઇંગ્લંડ ગયા. આજ અરસામાં ફ્રેન્ચ જર્મન વૉર શરૂ થઈ કેમ જાણે પૃથ્વી ઉપર પ્રભુનો ક્રોધ ઉતર્યો હોય એવી આ લડાઈ ફાટી નીકળી. તેના તણબા જગતભરમાં ઉડ્યા. મિત્ર રાજ્યોએ એક બીજાને સહકાર આપ્યો. બ્રિટીશ અને અમેરીકા જેવા મહારાજ્યો ફ્રેન્ચની કુમકે ધાયા. હિંદ બ્રિટનનું હોવાથી હિંદ સરકારે હિંદ તરફથી જોઈતો સહકાર આપ્યો. બાપુજી જેવા સમાન દષ્ટિવાળા મહાન પુરૂષને તો મિત્રતાનો હક્ક સાચવવો હોઈ. બ્રિટનને મદદ કરવા અફ્રિકા જઈ હિંદી એન્ગ્લોલન્ડર રચાપી. મહાપુરૂષોની ખૂબી એ હોય છે કે ન્યાય મેળવવા જેની સામે સામનો કરવો પડે છે તેના ઉપર આવતી આફતોમાં સહાય કરવા તૈયાર થવું પડે છે. જલે બ્રિટન તરફથી હિંદી પ્રજાને કેટલીક બાબતમાં અન્યાય થતો હતો, છતાં એક મિત્ર તરીકે બ્રિટનને મદદ કરવી એ પોતાની ફરજ સમજતા હતા. સને ૧૯૧૫માં બાપુજીને જાણાયું હવે અફ્રિકાનું કાર્ય પૂરું થયું છે ત્યારે હિંદમાં જઈ સ્થિર થવું જરૂરનું છે. વિચારને અંતે પોતાના સાથીઓની રજા માંગી.

સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધિને માર્ગે

વસંત તિલકા.

હોયે પરાધીનપણે સુખ કોઇ કાળે,
ખાયે પશુ ન પિંજરે, જીવનિત્ય ખાળે;
રોષેલ વૃક્ષ વિકસે નવ ખંધ ગહે,
સ્વાતંત્ર્ય સર્વ ઇચ્છતાં નિજ આત્મ-હેલે.

“પરાધીનપણે સ્વપ્ને પણ સુખ ન હોય” એ કહેવત પ્રચલિત છે. હિંદુસ્તાન જ્યારથી પરદેશીઓના હાથમાં ગયો ત્યારથી તેના ઉપર ધીમે ધીમે પરોક્ષ અને અપરોક્ષ એક પછી એક આફતો આવતી શરૂ થઈ. સુધારા અને સુખ સગવડતાને નામે અનેક મોહક આવરણો આવવાં શરૂ થયાં. આવાં આવરણોની સામે વિરોધ દર્શાવવા હિંદી નેતાઓએ કોંગ્રેસનું મહામંડળ સ્થાપ્યું. દેશના દાદાનું પદ પામેલા દાદાભાઈએ કોંગ્રેસના પ્રમુખસ્થાનેથી સ્વરાજ્ય શબ્દ ઉચ્ચાર્યો. મહાનુભાવ તિલકે સ્વરાજ્યનાં આંદોલનો પ્રસારાવ્યાં. અને બાપુજીએ સ્વરાજ્ય મેળવવાનો માર્ગ અમરમાં મૂક્યો. બાપુજીએ વિદેશીય રાજ-પદ્ધતિની મનેઝાઓ ઝીણવટથી તપાસી હતી. પ્રજા ઉપર લાદવામાં આવતા સુધારાઓ કેટલા દુઃખરૂપ છે તેનું માપ કાઢ્યું હતું. “હિંદ સ્વરાજ્ય” નામનું પુસ્તક લખી હિંદી પ્રજાની આંખ ઉઘાડી. સુધારાની મોહજળમાં ફસાતી હિંદી પ્રજાને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિનો માર્ગ

ખતાઓ. કુલમાંથી મધપુડા ખનાવવા પરાગ ચુસવાની મધમાખીઓની નીતિ પ્રજા સમક્ષ ખડી કરી. પરંતુ ૧૯૧૫ સુધી આપુણ આફ્રિકામાં રોકાયેલા હોવાથી હિંદને તેમની સેવાનો અલબ્ધ લાભ મળી શક્યો ન હોતો. છતાં આપુણનું હૃદય હિંદની પરિસ્થિતિથી દાઝતું હતું. હિંદની સેવા કરવાની તમન્ના વધતી જતી હતી. હિંદ કરતાં આફ્રિકાનો વિષય વધારે જરૂરનો હતો. હિંદને તો દેશનું સ્વરાજ્ય મેળવવું હતું, ઘરમાં પેઠેલા પરદેશીઓને ઘર બહાર કાઢવાનું હતું. પરંતુ આફ્રિકાનું કાર્ય વધારે વિકટ હતું. પરદેશીઓના ઘરમાં જઈ પ્રમુખીય હક્કો મેળવવાના હતા. નિઃશસ્ત્ર સત્યાગ્રહના પ્રયોગે આપુણએ આફ્રિકાનું કાર્ય સિદ્ધ કર્યું. હિંદમાં આવી હિંદની સેવામાં જીવન સમર્પ્યું અને અંતેએ સેવામાં દેહનું અર્પણ આપ્યું.

આફ્રિકાનો વિજય પ્રાપ્ત કરી સને ૧૯૧૫માં કાયમને માટે વસવાટ કરવા આપુણ હિંદ આવ્યા. આપુણના વિજય કાર્યના સત્કાર રૂપે હિંદી સરકારે “કેસરે હિંદ” ના માનવંત પદથી આપુણના વિજય કાર્યની કદર કરી આફ્રિકાના સેવાકાર્યથી આપુણનું નામ હિંદુસ્તાનમાં જાણીતું હતું. હિંદુ દેશનેતાઓના હૃદયમાં આપુણએ કોંચુ સ્થાન મેળવ્યું હતું. હિંદી પ્રજા આપુણ પ્રત્યે પ્રેમભાવથી જોતી હતી. આફ્રિકાના કાર્ય પ્રસંગે જ્યારે જ્યારે આપુણએ મદદની માંગણી કરી હતી ત્યારે ત્યારે હિંદી પ્રજાએ આપુણની માંગણી ઝીલી હતી અને ખનતો સહકાર આપ્યો હતો. અમદાવાદના અગ્રણી પ્રજાજનોમાં ડૉ. હરિપ્રસાદ મજલાલ દેસાઈ આપુણના કાર્યથી શીદ થયા હતા અને આપુણને મળવાને બહુ જ ઈતેજાર રહેતા હતા. જ્યારે આપુણ મુંબઈ આવ્યા ત્યારે ડોક્ટર સાહેબે આપુણને અમદાવાદ પધારવાનું નિમંત્રણ આપ્યું હતું. કેમ જાણે હિંદી પ્રમુખીય લડતનું કેન્દ્રસ્થાન અમદાવાદ જ નિર્માણ થયું ન હોય ? બન્યું છે પણ એમ જ. તેનું માન ડોક્ટર સાહેબને ફાળે આવે છે. આપુણએ આમંત્રણ સ્વીકાર્યું અને સ્ટેશન ઉપર ડોક્ટર સાહેબ અને તેમના મિત્રોએ આપુણની પ્રથમ વાર જ

મુલાકાત લીધી. કાઠિયાવાડના પહેરવેશની સાદાઇએ, હાલના ખેરિરેરોને માનભંગ બનાવે તેવી રહેણી કરણીએ બાપુજીએ સત્કાર મંડળીના હૃદયમાં ઊંડી છાપ પાડી. વતનમાં જન્મ આવી બાપુજીએ અમદાવાદને આંગણે પગ મૂકી અમદાવાદને પોતાનું બનાવ્યું. ડોક્ટર સાહેબની આગેવાની નીચે સત્કાર મંડળીએ બાપુજીનો પ્રેમપૂર્વક સત્કાર કર્યો અને ડોક્ટર સાહેબ કાયમને માટે બાપુજીના સાથી બની ગયા. અમદાવાદના આગેવાનોને મળી અમદાવાદને આંગણે સત્યાગ્રહનો વિજયધ્વજ પ્રાપ્ત કરવાનો પાયો રોપાયો. સાબરમતિને પવિત્ર કિનારે ન્યાં દધિચિ રૂપીએ આસુરી પ્રકૃતિ ઉપર દૈવી પ્રકૃતિના વિજય માટે દેવોને ઇન્દ્રના વજ્ર માટે પોતાના દેહનું દાન આપ્યું હતું, એજ પવિત્ર સ્થાન નજીક સને ૧૯૧૫ના મેની ૨૫મી તારીખે સત્યાગ્રહ આશ્રમની સ્થાપના કરી. સત્યાગ્રહ એટલે સત્યનો આગ્રહ ન્યાં અસત્યમાર્ગ પ્રવર્તતો હોય ત્યાં સત્યમાર્ગ પ્રવર્તાવવાને સત્યને માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરવી એનું નામ સત્યાગ્રહ. બાપુજીએ આક્રિકાથી હિંદમાં પગ મૂક્યા પછી દેશના ચારે ખુણા ફરી દેશની પરિસ્થિતિનું નિરીક્ષણ કર્યું હતું. અમલદારોની જાલુકમી, કુલમેળાની કસવાટ ભરેલી વ્યવસ્થા, ત્રીજા વર્ગના રેલ્વે ઊતાડોની હાડમારી, ગરીબોની રોટીનો પ્રશ્ન, મીલમજુરોની દુર્દશા, પ્રજાવર્ગની નિર્બળતા વગેરે અનેક પ્રશ્નો સામે સામનો કરવાનો હતો. આ મહત્વ ભરેલું કાર્ય સહેલું ન હોતું. ધનની અને સાથીઓની પુરતી જરૂર હતી. મૃત્યુદશાએ પહોંચેલા પોતાના બે પુત્રો પાસે હતાશ બનેલી ભારતીને નારદજીએ ભક્તિમાર્ગ દ્વારા કોશિશ કરી ઉન્નત કરી, તેમ બાપુજીને પણ કર્તવ્યવચિત પ્રજ્ઞના મનોભાવથી દુર્દશા ભોગવતી ભારતિને ઉદ્ધારવાનું મદદ કાર્ય કરવાનું હતું. પર-વશતાની બેડીમાંથી સ્વતંત્રતાની સીડીએ ભારતને લઈ જવા નિર્માલ્ય પ્રજ્ઞને સતેજ બનાવવાની હતી. ધીમે ધીમે ઉદય પામતા સૂર્યની માફક સત્યને માર્ગે પ્રયાણ કરતા બાપુજીએ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો.

બીનીનારાયણની યાત્રાએ જવું એ કાંઈ સહેલું નથી. વિશેષ

કષ્ટદાર્ઢ યાત્રા હોય તો તે બ્રીનારાયણની છે. હિમાલયના એવરેસ્ટ શીખરની શોધ કરવા જતા અનેક સાહસિક માનવિઓએ પ્રાણપાઈણ કર્યા છે, જતાં હજી શોધ પુરી થઈ નથી. દુનિયાની એવરેસ્ટ શિખર જેવી ગણાતી બ્રિટિશ સરકારને હિંદમાંથી હાંડી કાઢવાને મેંકડા મનુષ્યોએ સ્વદેશ સેવાની અને સ્વારાજ્યની પ્રાપ્તિની યશ્વેદીમાં દેવોને પણ દુર્લભ એવા માનવ જીવનનાં બલીદાનો આપ્યાં છે. બાપુજીએ સત્ય અને અહિંસાના માર્ગે હિંદને આઝાદી અપાવી રામરાજ્યની ઉગતી ઉષાએ મોંઘિરા માનવી દેહનું બલીદાન આપ્યું છે. સંતોષી અને સત્યાગ્રહી માનવી કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં તત્પર અને નિહર હોય છે. જે મહાત્માઓ પ્રાણને બલ્લમય માર્ગ પંચભૂતના દેહને નાશવંત માને છે તેઓને પછી કોઈનો ભય હોતો નથી. બાપુજીએ જીવનમાં કોઈનો પણ ભય રાખ્યો નથી. અભેદ ભાવી અભય હોય છે. એજ ખરો સંત છે, એજ ખરો મહાત્મા છે, એજ ખરો મહાપુરૂષ છે, એજ વંદવા યોગ્ય છે, એજ પૂજવા યોગ્ય છે. ધન્ય છે એવા વીર નરોને! મહાત્મા ભર્તૃહરિ કહે છે:-

રત્નૈર્મદ્વાબ્ધેસ્તુતુષુર્ન દેવા ન મેજિરે મીમવિષેણ મીતિમ્
સુવા વિના ન પ્રયયુર્વિરામં ન નિશ્ચિસાર્થાદ્વિગમન્તિ ધીરાઃ ॥

(ની. શ. ૮૧)

અર્થાત ક્રે:-દેવોએ સમુદ્રમંથનમાંથી નીકળેલાં રત્નોથી સંતોષ ન માન્યો અને ભયંકર ઝેરથી તેઓ ભય પણ ન પામ્યા. અર્થાત જ્યાંસુધી અમરકર અમૃત પ્રાપ્ત ન થયું ત્યાં સુધી તેઓ મંથનથી અટક્યા નહિ. ધીર પુરૂષો નિશ્ચિત અર્થ માટે આદરેલી પ્રવૃત્તિથી અટકતા નથી.

બાપુજીની વિરતા અને ધીરતા એમના જીવનભરના કાર્યોથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. સાબરમતિ સત્યાગ્રહ આગ્રમ સ્થાપ્યા પછી હિંદને આઝાદ બનાવવા માટેની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. પરંતું ટુંક સમયમાં

અમૃતલાલ ઠક્કરની બલામણથી હરિજન દુઢાભાઈ, તેમના પત્ની ધનીબહેન અને બાળક લક્ષ્મીને આશ્રમના નિયમો પાળવાની શરતે દાખલ કર્યા. હરિજનને વિના સંક્રાંતિ આવી રીતે સાથ આપવાથી બળબળાટ વધ્યો. લાંબા સમયથી ચાલતા રિવાજને (રૂઢી) આ પ્રમાણે અપનાવવામાં આવતાં રૂઢીચુસ્તોને ગ્લાની થાય એ સ્વાભાવિક છે. ન્યાં સુધી ધર્મ અને અધર્મ, નીતિ અને અનીતિ, સત્ય અને અસત્ય, હિંસા અને અહિંસાના પ્રશ્નોને જીણવટથી તપાસ્યા નથી, આત્મજ્ઞાને વિચાર્યા નથી ત્યાં સુધી કુવાના દેડકાની માફક કુવાને જ સંસાર માનનારાઓ જ આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુના વિશાળ અર્થને ક્યાંથી સમજી શકે ? રૂઢીબંધનની બેડીમાં ઝકડાયેલાઓ પોતાના દુઃખી માનવ બંધુઓને ક્યાંથી રાહત આપી શકે ? બાપુજીએ સ્વલિખિત ચરિત્રમાં આ પ્રશ્નને જીણવટથી ચર્ચ્યો છે. ઉપસ્થિત થયેલી આફતોનું વર્ણન ક્યું છે. પરંતુ ધન્ય છે બાપુજીની દૃઢતાને, ધન્ય છે એના સાથીઓને ! ગમે તેવા વાવાઝોડાના તોફાનમાં હિમાલયની સ્થિરતાને આંચ નથી આવતી હિમાલય સરખા બાપુજીના સ્થિર હૃદયમાં આવી આફતો તૂણવત હતી. આશ્રમને મળતી મદદ બંધ થઈ. બહિષ્કારનો ધ્વનિ પણ સંભળાયો. બાપુજી અને તેમના સાથીઓ ડરે તેવા ક્યાં હતા ? મહાનુભાવ ભર્તુહરિ લખે છે કે:-

सम्पत्सु महतां चित्तं भवेदुत्पलकोमलम् ।

आपत्सु च महाशैलशिलासंज्ञातकर्कशम् ॥

(નિ. શ. ૬૬.)

અર્થાત કે:-મહાપુરૂષોનું ચિત્ત સંપત્તિના સમયમાં કમળ જેવું ક્રામળ થાય છે અને વિપત્તિઓમાં મોટા પર્વતની શિલાઓના સમૂહ જેવું કઠોર થાય .

કસોટી સખત હતી. પણ પરિણામ તદ્દન વિપરીત આવે તો સાથીઓ સાથે અંત્યજ વાડે જઈ રહેવાની અને મદદ ન મળે તો

મજુરી કરીને કાચું કરવાની નિશ્ચયતાએ બાપુજીએ કસોટીનો સામનો કર્યો. એક કવિએ ગાયું છે કે:-

“ આફત આતી હય મરહો કે ઉપર, નામરહોકુ આફત કયા હૈ ? ”

મરહોની પરિક્ષા આફત વખતે જ થાય છે. પ્રભુએ પોતાના ભક્તોને સહાય કરી હોય તો પણ સખત કસોટીની અવધિએ. જ્યારે આશ્રમ છોડવાનો સમય આવી લાગ્યો ત્યારે રૂ. ૧૩૦૦૦ની અભુ-ધારી સહાયતા એક સખી સદ્ગૃહસ્થ તરફથી બાપુજીને મળી. ન તો તે સદ્ગૃહસ્થ આશ્રમમાં આવેલા કે ન કાઈ જાતની પુછપરછ કરેલી. આરા પ્રસંગે બાપુજીના જીવનમાં પહેલવહેલો જ હતો એમ તેઓ પોતે જ પોતાના જીવન પરિચયમાં લખે છે. સદ્કાર્યને પ્રભુની સહાયતા હોય છે તેનું આ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ.

જે મહાપુરૂષોને લક્ષ્મી વરેલી હોય છે તેઓ ધુળના ઢેફામાં હાથ નાંખે તો પણ અઢળક લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે. જે સંતો દેશ અને પ્રજાની સેવા કરવાનું સદ્ભાગ્ય લખાવી લાગ્યા હોય છે તેઓને સેવાના કાર્યક્ષેત્રો અભુધાર્યા મળી રહે છે. આશ્રમમાં અત્યંત પ્રવેશનો કકળાટ સહનશક્તિએ શાંત પડ્યો. બાપુજીના એ કાર્ય પરત્વે આશ્રમ પ્રત્યે તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ જોનારાઓ પ્રેમ દૃષ્ટિએ જોવા લાગ્યા. આશ્રમનું કાર્ય ધીમે ધીમે આગળ વધતું ચાલ્યું. નવા નવા સાથીઓ મળતા ગયા. બાપુનું કાર્યક્ષેત્ર વિશાળ બનતું ગયું. સને ૧૯૨૭ માં ચંપારણનો પ્રશ્ન ઊભો થયો. કામ કરનાર મજુરો પ્રત્યે માલિકોનો જુલમ અસહ્ય થઈ પડ્યો. રણસંગ્રામની હાકલ વાગતાં રણધેલોવીર ઘરમાં બેસી રહે કે ? બાપુજીને કાને પોકાર આવતાં તેઓ તપાસ માટે ચંપારણ પહોંચી ગયા. સમન્નવટથી અન્યાય દુર ન થાય તો ન્યાય મેળવવા સત્યાગ્રહ કરવો જ પડે. બાપુજીએ સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો. બિહારના વીર કેસરી ગણાતા રાજેન્દ્ર બાપુનો સાથ મળ્યો. બાપુજીને વિજય પ્રાપ્ત થયો. ગરીબોનો બેલો

ઈશ્વર જ હોય છે. ઈશ્વર જાતે નથી આવતો. પોતાના પ્રતિનિધિને મોકલે છે આપુજીએ ઈશ્વરના પ્રતિનિધિ તરીકે યશ મેળવ્યો.

રેટિંગ પ્રવૃત્તિના પગરણુ આ સમયે મંડાયા. ક્રાઈપલુ દેશને સ્વતંત્ર બનાવવો હોય અને પરદેશી ધુસરીમાંથી છુટવું હોય તો પ્રજાએ પોતાના પગ ઉપર ઊભા રહેતાં શીખવું જોઈએ. પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર થાય તો જ દેશ આઝાદ અને એ માન્યતા આપુજીએ સ્વીકારી. ચારે તરફ પરદેશી કાપડના બહિષ્કારનું કાર્ય પુર નોસથી ચાલ્યું. હગલા બંધ કિંમતી વસ્ત્રોની સ્થળે સ્થળે હોળીએ થઈ. દેશ સેવા માટે પૈસા અને ઘરેણાઓનો વરસાદ વરસવા માંડ્યો. પ્રાંતિક પરિવહો શરૂ થઈ. તેમાં પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર પોકારાયો. રેટિંગ ચાલુ થયા. ખાદિ ભંડારો ખુલ્યા. દેશી માલને ઉત્તેજન મળવું શરૂ થયું.

સને ૧૯૧૮ માં મીલ માલિકી અને મીલ મજૂરોનો અમદાવાદનો સ્થાનિક ઝગડો ઊભો થયો. આપુજીએ પ્રશ્ન હાથ ઉપર લીધો. ગરીબ મજૂરો પ્રત્યેનો મીલ માલિકીનો અન્યાય ભરેલો વર્તાવ દુર કરવાને હડતાળ સિવાય બીજો માર્ગ નહોતો. મજૂરોએ હડતાળ પાડી. પ્રશ્ન સહેલો નહોતો. ન્યાય મેળવવામાં સંકટ સહન કરવું જ પડે. મજૂરોની શિથિલતા જોઈ આપુજીએ ઉપવાસ કર્યા. મજૂરો મક્કમ બન્યા, અને મીલમાલિકીને નમતું આપવું પડ્યું. મીલ મજૂરોનો સંઘ અમદાવાદમાં સ્થપાયેલો હતો તે જોરમાં આવ્યો. તેનું પીઠ બળ વધ્યું. વ્યવસ્થિત બંધારણે આખા દેશમાં તેની વિશિષ્ટતા વધી.

ખેડા જીલ્લાનો સત્યાગ્રહ આ સાલમાં ચાલુ થયો. પુરતા વરસાદને અભાવે પાક ઓછો થયેલો છતાં અમલદારોએ ખેડૂતોને પુરતી રાહત આપવાને બદલે મહેસુલ વસુલ કરવા ઠેર ઠેર જપ્તીઓ ચાલુ કરી. આપુજીએ સત્યાગ્રહ આદર્યો. સરદાર લલ્લભભાઈ પટેલ એ વખતે

બેરિસ્ટર હતા. તેઓ બાપુજીનો જન્મભ્રા હાથ બંધા. દેશ સેવાને ખાતર બેરિસ્ટરી છોડી તે છોડી જ. એજ સરદાર વલ્લભભાઈ હિંદના સુઝાની અને તારણદાર તરીકે બાપુજીના ગયા પછી શરદ પૂર્ણિમાના ચંદ્રની પ્રભા પ્રસારી ગુજરાતને ગૌરવાંકિત બનાવી રહ્યા છે. આ લડતમાં ખેડૂતોએ બાપુજીની આગેવાન નીચે ન્યાય મેળવવા અસંખ્ય સંકટો સહન કર્યા. તેનું પરિણામ અંતે વિજયવંત નિવડ્યું. બાપુજી અને તેમના સાથીઓને યથા મળ્યો. અમલદારો સામે કેડ બાંધવાનો પ્રસંગ અને સત્તાની ધુસરીને તાબે નહિ થતાં જાહેર વિરોધ દર્શાવવાનો પ્રસંગ ગુજરાતને આગળે આ પહેલો જ હતો. તેમાં પ્રજાની સહનશક્તિની કસોટી તો થઈ જ, પણ ન્યાય મેળવવાનો માર્ગ મોકળો થયો. સત્યાગ્રહથી સત્યનો વિજય થાય છે તે પુરવાર થયું. બાપુજી પ્રત્યે પ્રજાનું સન્માન વધ્યું. બાપુજીનો પડયો બોલ જીલવાને પ્રજા તત્પર બની.

સને ૧૯૧૪માં યુરોપમાં ફ્રેન્ચ જર્મનનું યુદ્ધ થઈ થયું હતું. તેણે પોતાની પ્રચંડ જ્વાળા પ્રસરાવી. મહાન રાષ્ટ્રોને તેમાં જોડાવું પડ્યું. બ્રિટને ફ્રેન્ચનો પક્ષ લીધો. એટલે હિંદુસ્તાનને માટે બ્રિટનને સહાય કરવાની ફરજ આવી પડી. યુદ્ધ માટે માણસો મેળવવા માટે ભરતોનું કામ ચાલુ કર્યું. સને ૧૯૧૮માં વાઈસરોયે યુદ્ધ પરિષદ બોલાવી. બાપુજીએ તેમાં હાજરી આપી. ભરતી કરવાને બાપુજીએ બીકું ઝડપ્યું. સખત મહેનતના કારણે બાપુજી માંદગીને બીજાને પટકાઈ પડ્યા. હિંદનું ભાવી સુધારવાને નિર્માણ થયેલા બાપુજી મોતની અંત ધડી પછી સાજા થયા. દુધ ન લેવાની પ્રતિજ્ઞા હતી. ડોક્ટરના અભિપ્રાય પ્રમાણે જીવન નિભાવવાને દુધની જરૂર હતી અંતે બકરીનું દુધ ચાલુ કર્યું અને જીવનની છેલ્લી પળ સુધી બકરીના દુધ ઉપર જીવન નિભાવ્યું. હજી બાપુજીને પુરતો આરામ થયો ન હતો ત્યાં તો રોલેટ એક્ટનો સામનો કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો. “ભરોસાની બેસે પાડો જાણ્યાની” કહેવન પ્રમાણે યુરોપનું મહાયુદ્ધ

પૂરૂ થતાં હિંદે કરેલી સહાયતાના બદલામાં હિંદને રાહત આપવાના આપેલા વચનોનો વાયસરોયે ભંગ કર્યો અને કાળા કાયદાની નવા-જેસ કરી. આથી હિંદી પ્રજા ખળભળી ઊડી. આપુલના આદેશ મુજબ સને ૧૯૧૯ની ફટ્ટી એપ્રિલે કાળા કાયદા સામે વિરોધ દર્શાવવાને આખાયે હિંદુસ્તાનમાં હડતાળ પડી. આપુલએ એ કાયદાનો મુખર્ષમાં ભંગ કર્યો. પંજાબના જલિયાનવાળા બાગમાં પંજાબના ગવર્નરની જોહકમીથી નિર્દોષ માનવીઓ ઉપર વરસાદના ફેરાની માફક ગોળીઓનો વરસાદ વરસ્યો. સેંકડો લોકોના બલિદાનો અપાયાં. કુરતા ભર્યા આ હત્યાકાંડે પ્રજાના હૃદયમાં અગ્નિ જવાળા પ્રગટાવી. આપુલ પંજાબ પહોંચી ગયા. પણ સત્તાવાળાએ જલયાનવાળા બાગમાં જતા અટકાવ્યા. આઘાત ઉપર પ્રત્યાઘાતનો પડઘો દેશભરમાં પડ્યો. આપુલએ સમયસચક્રતા વાપરી દેશનું સુકાન હાથમાં લઈ શાંતિ પ્રસારાવી. જલયાનવાળા બાગનો રિપોર્ટ રજુ કર્યો. એ સરકારની આંખમાં કણાની માફક ખુંચ્યો. આપુલના ત્રણ દિવસના ઉપવાસથી વાતાવરણ બદલાયું. સરકાર તરફથી થોડા સુધારા મળ્યા. સરકાર સાથે સામાધાન થયું. આપુલની સલાહથી કોંગ્રેસે સુધારા સ્વીકાર્યા. દિલ્હીમાં ખીલાફત પરિષદનું પ્રમુખપદ સ્વીકારી ખીલાફત સાથેનો જાનૃભાવ વ્યક્ત કર્યો. પ્રજાને કેળવવા હોય, પોતાના વિચારો દેશને ખુણે ખુણે પહોંચાડવા હોય, સત્ય વસ્તુનું સ્કેટન કરવું હોય અને અન્યાય સામે ન્યાય જળવવાના આદેશો પ્રજાસમક્ષ રજુ કરવા હોય તો વર્તમાન પત્રની ખાસ જરૂર છે. આ ધોરણે આપુલએ ગુજરાતીમાં “ નવજીવન ” અને અંગ્રેજીમાં “ યંગ ઇન્ડિયા ” પોતાના તંત્રીપદ નીચે ચાલુ કર્યા અને પ્રજાકીય જાગૃતિના વિષયોને ખૂબ જણવા માંડ્યા. તૃષાતુર ચાતક જળખિંદુથી જીવનજાગૃતિ મેળવે તેવી રીતે પ્રજાએ જીવન જાગૃતિ મેળવવા માંડી. અત્યાર સુધી મહાસભા સરકાર પાસે માંગણીઓ કરીને તેમ જ વિરોધાત્મક કાર્યોનો વિરોધ કરીને સંતોષ માનતી હતી. તેને અમૃતસરની કોંગ્રેસ પછી અસહકારના

સ્વરૂપમાં ફેરવી નાખી. પ્રજાને હાનીકારક કાર્યોનો અહિંકાર સ્વીકારાયો. પરદેશી કાપડનો અહિંકાર મુખ્ય હતો. ખીલાફતનું સંગઠન સધાયું. દેશસેવાની વેદી ઉપર હિંદુ મુસ્લીમ હાથોહાથ મીલાવી ઊભા રહ્યા. મહાનુભાવ બાલગંગાધર તિલક, મુસ્લીમ દેશનેતા મહમદઅલી અને શૌકતઅલી જેવા કાર્યકરો હાથોહાથ મિલાવી આપુણી આગેવાની નીચે કાર્ય કરવાને કટિબદ્ધ થયા. જ્યાં એક્યતા હોય ત્યાં વિજય જ હોય. હિંદની એસેમ્બલીના પહેલા પ્રમુખપદનું માન મેળવનાર દીર્ઘદર્શી કાર્ય કરતા વિકુલભાઈ પટેલ અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ઉપરોક્ત મંડળીમાં મળ્યા, પાંચ પાંડવ અને છટ્ટા કૃષ્ણની માફક દેશનું આગેવાન મંડળ ઝળકી ઊઠ્યું. મહાસભાના સ્વયંસેવકો નોંધવાનું અને ઘેર ઘેર રેંટિઆ પ્રવૃત્તિનું કાર્ય ચાલુ કર્યું. પરદેશી કાપડના અહિંકારનું કાર્ય પુરજોશથી ચાલ્યું અને સ્થળે સ્થળે કિંમતી કપડાઓની હોળીઓની જવાળાઓ સત્તા સામેના વિરોધ રૂપે હૃદયમાં પ્રગટેલી રોશની જવાળા માફક ભભૂકી ઊઠી મગનચુંબી બનવા લાગી. સરકાર સામેના અસહકારનો આ પડઘો દુનિયાભરમાં ફેલાયો. આપુજી જે સત્તાને વફાદાર હતા અને પ્રસંગોપાત સહાય કરવાને તત્પર બનતા હતા તે આપુજી સરકારના વચનભંગથી વિરોધી બન્યા અને અહિંસાત્મક સત્યાગ્રહનો એકો બળવો ચાલુ કર્યો. સરકાર ઉપર તેની ધારેલી અસર થઈ. પંખાબના હાકેમને દુર કર્યો અને શાંતિ પ્રસરાવવાના પ્રયત્નો થયા. પરંતુ રોશનો ફાટી નીકળેલો જવાળામુખી એકદમ શાંત થાય ખરો કે ?

દેશને ઉપયોગી કેળવણી દ્વારા દેશ સેવકો ઊભા કરવા જ જોઈએ. એ હેતુ લક્ષમાં લઈને ૧૯૨૦માં અમદાવાદમાં વિદ્યાર્થી સ્થાપી. સ્વયંસેવકોનું જીવન ધડાવું શરૂ થયું. વિદેશીય પદ્ધતિએ અપાતી કેળવણીને તિલાંજલી અપાઈ. વિદ્યાર્થી માટે નવા પાઠ્ય પુસ્તકો તૈયાર થયા. ઘેર ઘેર રેંટિઆ પ્રવૃત્તિ ચાલુ કરી. નાગપુરની કોંગ્રેસમાં કાયદેસર અને શાંતિને માગે સ્વરાજ્ય માત્ર કરવાનો ઠરાવ

પસાર કરાયો. કૈસરે હિંદ અને બીજી સરકારી નવાજીશો પાછી સોંપાઈ. સરકાર સાથેનો સહકાર બંધ કરવાની શરૂઆત ચાલુ કરી. ધારાસભાનો બહિષ્કાર થયો. સરકારી નોકરીઓ અને પદકો દેશસેવકોએ છોડ્યા. બંગાળના પ્રખર કાર્ય કરતા બાપુ ચિત્તરંજનદાસ (દિશખંધાસ) કોંગ્રેસના ડરાવોને સહમત થયા અને બાપુજીએ આશ-બેલા કાર્યને બંગાળમાં પ્રસારાવવા બીકું ઝડપ્યું અને અસહકારની બંગાળમાં પ્રાણુની આહુતી આપી અમર થયા.

બાપુજીએ ૧૯૨૧ની સાલમાં પ્રવેશ કરતાં સુધી પોતાની આત્મ-કથા લખી છે. મહાસભાનું સુકાન હાથમાં લીધા પછી બાપુજી અનેક દેશનેતાઓના નિકટ સંબધમાં આવ્યા. તેમનું કાર્યક્ષેત્ર વિશાળ અને વિકટ બન્યું. આત્મકથાના અંતભાગમાં સત્ય, અહિંસા, કાર્યદક્ષતા અને આત્મશુદ્ધિનું રજૂાટણ કરતાં બાપુજીએ લખ્યું છે કે “ મેં જેવું જોયું છે, જે માર્ગે જોયું છે તે અતાવવાનો મેં સતત પ્રયત્ન કર્યો છે ને વાંચનારને તે વર્ણનો આપતાં ચિત્તશાંતિ ભોગવી છે, કેમકે તેમાંથી વાંચનારને સત્ય અને અહિંસાને વિષે વધારે આસ્થા બેસે એવી મેં આશા રાખી છે. સત્યથી ભિન્ન કોઈ પરમેશ્વર હોય એવું મેં નથી અનુભવ્યું. સત્યમય થવાને સારૂ અહિંસા એ જ એક માર્ગ છે. એમ આ પ્રકરણોને પાને પાને ન દેખાયું હોય તો આ પ્રયત્ન વ્યર્થ સમજી શકો છો. પ્રયત્ન વ્યર્થ હો, પણ વચન વ્યર્થ નથી. મારી અહિંસા સાચી તોયે કાચી છે, અપૂર્ણ છે. તેથી મારી સત્યની ઝાંખી, હજારો સૂરજને એકઠા કરીએ તો પણ જે સત્યરૂપી સૂરજના તેજનું પૂરું તાપ ન મળી શકે એવા સૂરજના એક કિરણ માપના દર્શન રૂપ જ છે. એનું સંપૂર્ણ દર્શન સંપૂર્ણ અહિંસા વિના અશક્ય છે. એટલું તો હું મારા આજ લગીના પ્રયોગોને અંતે અવશ્ય કહી શકું છું. આવા વ્યાપક સત્યનારાયણનાં પ્રત્યક્ષ દર્શનને સારૂ જીવ માત્રની પ્રત્યે આત્મવત પ્રેમની પરમ આવશ્યકતા છે. અને તે કરવાને ઈચ્છનાર મનુષ્ય જીવનના એક પણ ક્ષેત્રની બહાર

નથી રહી શકતો. તેથી જ સત્યની મારી પૂજા મને રાજ્ય પ્રકરણમાં ખેંચી ગઈ છે. ધર્મને રાજ્યપ્રકરણની સાથે સંબંધ નથી એમ કહેનાર ધર્મને જાણતો નથી એમ કહેતાં મને સંકાય થતો નથી, એમ કહેવામાં હું અવિનય નથી કરતો. આત્મશુદ્ધિ વિના જીવ માત્રની સાથે એકય ન જ સધાય. આત્મશુદ્ધિ વિના શુદ્ધતા અસંભવિત છે. અશુદ્ધાત્મા પરમાત્માનાં દર્શન કરવા અસમર્થ છે. એટલે જીવનમાર્ગનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં શુદ્ધિની આવશ્યકતા છે. એ શુદ્ધિ સાધ્ય છે, કેમકે વ્યક્તિ અને સમષ્ટિની વચ્ચે એવો નિકટ સંબંધ છે કે એકની શુદ્ધિ અનેકની શુદ્ધિ બરાબર થઈ પડે છે અને વ્યક્તિગત પ્રયત્ન કરવાની શક્તિ સત્યનારાયણે સહુને જન્મથી જ આપી છે. પણ આ શુદ્ધિનો માર્ગ વિકટ છે એમ હું તો પ્રતિક્ષણ અનુભવું છું. શુદ્ધ થવું એટલે મનથી, વચનથી ને કાયાથી નિર્વિકાર થવું, રાગદ્વેષ રહિત થવું. એ નિર્વિકારતાને પહોંચવાને પ્રતિક્ષણે મથતાં છતાં હું પહોંચ્યો નથી. તેથી લોકાની સ્તુતિ મને ભોળાવી શકતી નથી. એ સ્તુતિ ઘણી વેળા ડંખે છે. મનના વિકારોને જીતવા જગતને શસ્ત્ર-શુદ્ધથી જીતવા કરતાંયે મને કઠિન લાગે છે. હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી પણ હું મારામાં સંતાઈ રહેલા વિકારોને જોઈ શક્યો છું. શરમાયો છું, પણ હાર્યો નથી. સત્યના પ્રયોગો કરતાં મેં રસ લૂંટ્યો છે. આજે લૂંટી રહ્યો છું. પણ હું જાણું છું કે, મારે હજી વિકટ માર્ગ કાપવાનો છે. તેને સારૂ મારે શૂન્યવત્ બનવાનું છે, મનુષ્ય જ્યાં લગી સ્વેચ્છાએ પોતાને સહુથી હેલેલો ન મૂકે, ત્યાં લગી તેની મુક્તિ નથી. અહિંસા એ નમ્રતાની પરાકાષ્ટા છે અને એ નમ્રતા વિના મુક્તિ કોઈ કાળે નથી. એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે.” ઉપરના શબ્દોમાં બાપુજીએ પોતાનું હૃદય ઠાલવ્યું છે, અને પ્રજાને જીવન સિદ્ધિ સાધવા માટે પોતાના સત્ય અને અહિંસાના પ્રયોગો દર્શાવ્યા છે. સત્યને જ બાપુજીએ પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ જ બોધ્યું છે. એ જ સિદ્ધાંતને જીવનમાં ઉતારનાર વ્યક્તિ આત્મસ્વરૂપ પ્રત્યક્ષનો અનુભવ કરી શકે છે.

આપુજી ખરા હતા. જીવનસિદ્ધિનો કાર્યદક્ષ માર્ગ સફળ કરવાને બીજાઓ ઉપર આધાર રાખવા કરતાં પોતે જ પોતાની ખામીઓ દૂર કરી જીવનની સ્વતંત્રતા મેળવવી એ આપુજીનો સિદ્ધાંત હતો. જીવનની સ્વતંત્રતા એટલે દેશની સ્વતંત્રતા. આપુજીએ કોંગ્રેસમાં આ ભાવના ફેલાવી. દેશને સ્વતંત્ર બનાવવો હોય તો દેશી પગભર થવું જોઈએ. દેશનો પૈસો દેશમાં રહે તો જ દેશોન્નતિ થાય દેશને આઝાદ બનાવવો હોય તો પરદેશ જતું અઢળક દ્રવ્ય અટકાવવું જોઈએ. પરદેશી વસ્તુઓનો મોહ છોડવો જોઈએ. અમદાવાદને આંગણે કે કોંગ્રેસને નોતરી રેંટિયા તથા સભ્યો બનાવવાની ઘોષણા કરી. કોઈપણ સંસ્થાએ કાર્ય કરવું હોય તો પ્રજા પ્રતિનિધિત્વ મેળવવું જોઈએ. સભાસદો બનાવ્યા સિવાય મત મેળવી શકાય નહિ. મત મેળવ્યા સિવાય પ્રતિનિધિત્વ મળે નહિ. આપુજીએ કોંગ્રેસ બંધારણમાં મહત્વના ફેરફારો કરાવ્યા. કોંગ્રેસનું સુકાન હાથમાં લીધું. આપુજીના દિલની મોટાઈ એ હતી કે સ્વાગત મંડળના પ્રમુખનું સ્થાન પોતે ન લેતાં સરદાર વલ્લભભાઈને અપાવ્યું. મહા પુરૂષો આવી જ રીતે સંચાલક પોતે હોવા છતાં મહત્તા સાથીઓને આપે છે અમદાવાદમાં મળેલી કોંગ્રેસનો જમાવ અને પ્રભાવ જુદો જ હતો. લાખોની સંખ્યામાં જનતા ઉભરાઈ હતી. સર્વે લાભ લઈ શકે તેટલા સાડા જુદા જુદા કાર્યક્રમો ગોઠવ્યા હતા. કોંગ્રેસની હરોળમાં આવી શકે તેવો સન્નારીઓની સભાનો કાર્યક્રમ હતો. મૌલાના મહમદઅલીના વિદ્વાન પત્નિએ કોંગ્રેસ પેંડોલમાં મળેલી સન્નારીઓની વિરાટ સભાનું પ્રમુખસ્થાન લીધું હતું. સરોજની નાયકુ જેવી દેશ સેવીકાએ સ્ત્રીઓનો ધર્મ સમજાવી કોંગ્રેસ કાર્યવાહીને અપનાવી લેવા સ્ત્રીઓનાં કર્તવ્ય સમજાવ્યાં હતાં. કોંગ્રેસને સ્ત્રીઓનો સહકાર મળ્યો હોય તે તે અમદાવાદને આંગણેથી. આપુજીની કુશાગ્ર બુદ્ધિએ પરદેશી કાપડના બહિષ્કારનો પ્રશ્ન વિશાળ બન્યો. ખાસ કરીને પરદેશી રાજ્યના અધિકારીઓની ખુશામતભરી મહેરબાની નહિ ઇચ્છતી પ્રજાએ પોતે

જ આઝાદ બનવાના કાર્યક્રમો ધડ્યા. આપુણી બુદ્ધિ વિશાળતા અને સ્વતંત્રતાની ધગશનો પડધો દેશભરમાં સૂર્યના કિરણોની માફક પ્રસરી

બારડોલીનો સત્યાગ્રહ સને ૧૯૨૨માં શરૂ થયો. કાળીપરજના અગ્નિ લોકો ઉપર સત્તાવાળાઓએ બુલમો તો ખુબ ગુમખ્યા; પરંતુ વલ્લભભાઈની સરદારી નીચે સંકટો સહન કરવાને લોકોએ હિંમત કેળવી. પરિણામે વિજય પ્રાપ્ત થયો અને આપુણના કાર્યક્રમને યજ્ઞ મળ્યો. સારા કામમાં સો વિઠ્ઠલ એ પ્રમાણે ચૌરીચોરાના બનાવે આપુણને પાંચ દિવસના ઉપવાસ કરવા પડ્યા અને હિમાલય જેવી બૂલનો સ્વીકાર કર્યો. શુરાઓના શુરાતનની પરિક્ષા બૂલો ઉપર ઢાંક પિછેડો કરવામાં નહિ પણ બૂલો કબુલ કરી તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી આત્મશુદ્ધિ કેળવવામાં જ થાય છે. આપુણ ખરા શુરવીર હતા અને જ્યારે જ્યારે આત્મઘાતક બનાવો બનેલા હોય ત્યારે ઉપવાસ કરી આત્મશુદ્ધિ મેળવવા પોતાની શુરવિરતા દર્શાવતા હતા. આજ અરસામાં સરકારી કાયદાનો ભંગ કરતાં આપુણ પકડાયા. કેસ ચાલ્યો અને છ વર્ષની સજા મળતા કારાગૃહમાં પુરાયા. કારાગૃહ તો આપુણને મન દેવગૃહ હતું એટલે તેઓને તો કાઠ વાતનો ક્ષોભ નહોતો થયો. પરંતુ પ્રજામાં સત્તાધીશો સામે રોષની લાગણી ઉદ્ભવી અને વલ્લભભાઈ જેવા બાહોશ સરદારની સરદારી નીચે આપુણએ નિર્દેશ કરેલા કાર્યક્રમો ચાલુ જ રાખ્યા. પ્રભુ પ્રેરણા ભુદી જ હોય છે. સને ૧૯૨૪માં જેલમાં આપુણ બિમાર પડ્યા. દર્દ બયાનક હતું. છતાં ડોક્ટરોએ સમયસૂચકતા વાપરી એપેન્ડી સાઈટીસનું ઓપરેશન કર્યું. દેશના સદ્ભાગ્યે આપુણની તબિયત સુધરી. જનતાએ અને સરકારે બચકર આફતમાંથી મુક્તિ મેળવી. જેલમાંથી આપુણ પણ મુક્ત થયા. સરકારે પોતાનો દુરાગ્રહ છોડી દીધો. એજ સાલમાં ભેલગામમાં મળેલી કોંગ્રેસના પ્રમુખપદે આપુણની

વરણી થઈ. પ્રસુખપદ શોભાવ્યું. ક્રૌંચિસને સ્વતંત્રતાના સલેપાટ ઉપર ફેરવામાં ફેરવેલું નિવડયા. કેવી વિભુની ઘટના ! ચરખાના પ્રચાર માટે સને ૧૯૨૫માં ચરખા સંઘ સ્થાપ્યો. એજ ચરસામાં માયાવી મોહમાં ફસાએલા એક સાથીના દોષને કારણે પાપનું પશ્ચાતાપ કરી દોષ કરતા સાથીનું હૃદય સુધારવા બાપુજીએ સાત દિવસના ઉપવાસ કર્યા. મહાત્માની મહત્તા આવા કાર્યોથી જ સિદ્ધ થાય છે. દોષ કરનારને ઠપકો આપીને નહિ, તેનો બહિષ્કાર કરીને નહિ, તેના ઉપર ક્રોધ કરી તિરસ્કારનો દષ્ટિએ નહિ, પરંતુ પોતે જ ઉપવાસ કરી દોષીતાને શુદ્ધ બનાવવાનો આવે માનનિય પ્રયોગ કરનારાઓ બાપુજી જેવા મહાત્માઓ જવલ્લે જ મળી શકે છે. બાપુજીએ મહાત્માનું પદ મેળવ્યું હોય તો તે આવા અનુકરણિય પ્રયોગોથી. લોકોને જીવનમાં મહાન ઉપયોગી થઈ પડે તેવી આત્મકથા બાપુજીએ પોતે જ લખી છે. તેની શરૂઆત પણ આજ સમયથી થયેલી હતી. બાપુજીની આત્મકથા એટલે માનવ જીવનનો મોક્ષદાયી પદાર્થ પાડ. વિરોધમાં કહીએ તો મનુષ્યને મનુષ્યત્વ શીખવતો ધર્મગ્રંથ. સત્ય અને અહિંસાના આત્મસંયમી પ્રયોગોથી વિજય મેળવનાર નૈતિક માર્ગદર્શક અદ્ભુત ચિંતા સ્વમુખે સ્વદોષોનું વર્ણન કરનારાઓ બાપુજી જેવા વિરલ નર મળવા મુશ્કેલ છે. આત્મબળની ખરી કસોટી પ્રશંસાદર્શક વર્ણનોથી નહિ, પરંતુ જીવનમાં થઈ ગયેલા દોષ વર્ણનથી થાય છે. જીવનમાં કરેલા દોષો બાપુજીએ પોતે જ આ પુસ્તકમાં વર્ણવી જનતાને આત્મશુદ્ધિનો પાઠ શીખવ્યો છે. કાણુ ગ્રહણ કરશે આવા ઉત્તમ માર્ગને ?

અત્યારસુધી સ્વતંત્રતાને માટે ક્રૌંચિસે જે જે ઠરાવો કર્યા હતા તે મર્યાદિત હતા. અમુક અંશે જ સ્વરાજ્યને લગતી માગણીઓ માગવામાં આવી હતી. આ માગણીઓનો સ્વીકાર એક વરસમાં ન થાય તો સ્વતંત્ર સ્વરાજ્ય માગવાનો ઠરાવ સને ૧૯૨૮માં કરાવ્યોમાં મળેલી ક્રૌંચિસમાં કરાવ્યો અને એજ ધોરણે માંગણી મંજૂર ન થતી

-દિકરા મોટો થા પરણાવિશું-એજ નીતિએ ચાલતી બ્રિટિશ રાજ-નીતિને ઉઘલાવવા સને ૧૯૨૯ની લાહોરની કોંગ્રેસના સ્વતંત્ર સ્વ-રાજ્યનો ઠરાવ આપુછએ પસાર કરાવ્યો. તા. ૨૬મી જાનેવારીએ નક્કી કર્યા મુજબ આખા હિંદમાં સ્વાતંત્ર્ય દિન ઉજવાયો આ રીતે સમયમૂલ્યક આપુછ સ્વરાજ્યને માર્ગે ધીમે ધીમે આગળ વધતા ચાલ્યા અને પોતાનું અંતિમ ધ્યેય સાધ્ય કરવાને માટે કાર્યક્રમે અમલમાં મૂકતા ગયા.

આપુછની યુદ્ધિમત્તા અને કાર્યની ખરી કસોટી સને ૧૯૩૦માં થઇ. આ સમયે હિંદની એસેમ્બલીના પ્રમુખ તરીકે શ્રીયુત વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ ખીરાજતા હતા. ના. વાઈસરોય સાથે તેઓશ્રીનો એટલો નિકટ સંબંધ હતો કે લગભગ ના. વાઈસરોય જેટલી સત્તા ભોગવતા હતા આવી જવાબદારીભરેલી સત્તા ભોગવવાને શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ પહેલા જ હિંદી હતા. તેઓશ્રીએ પોતાના પદ ઉપર રહીને ઘણી કુનેહ અને દીર્ઘદષ્ટિથી પોતાની જવાબદારી સંભાળી હતી. રાજ્ય-વહીવટની ખુરશી ઉપર બેસીને તેઓએ જે આહોશીબરેલું કાર્ય કર્યું છે તે દેશને માટે ઘણું જ હિતકર નિવડ્યું છે. તેમની કાર્ય પદ્ધતિની બ્રિટિશ હાકેમે અને રાજદ્વારી મહાપુરૂષોએ પ્રશંસા કરી છે. આપુ-છની સાથે રહી સેવા કાર્યની તાલીમ મેળવી દેશ સેવા માટે પોતાનું સર્વસ્વ જીવન અર્પણ કરનારા હિંદના મહાપુરૂષો પૈકી શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ હતા. આપુછએ અલગ રહી કાર્ય કર્યું ત્યારે શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલે પ્રાધાન્ય જવાબદારી ભોગવતો હોદ્દો સ્વીકારીને કાર્ય કર્યું છે. એ પણ હિંદ જુલો શકે તેમ નથી સામુદાયિક સત્યાગ્રહના ભેરચા મંડાયા. કોંગ્રેસ સત્યાગ્રહના સરમુખત્યારનું પદ આપુછને અપાયું. આ સમયમાં આપુછએ જે કાર્ય કર્યું છે તે બે દષ્ટિએ હિતાવહ છે. મીઠાનો સત્યાગ્રહ કરવા આપુછએ દાંડીની કુચ આરંભી. ધાર્યું હોત તો રેલ માર્ગ કે અન્ય વાહનોથી ત્યાં જઈ શકત. પરંતુ આપુછને સત્યાગ્રહની સાથે જનતામાં જોષ લાવવો હતો. ૧૨મી માર્ચે

પ્રાતઃકાળમાં સત્યાગ્રહ આશ્રમથી આપુલએ મક્કમ સાથીઓ સાથે પગપાળા કુચ કરી. મોટી યાત્રાએ જતા ભાવિક મહાપુરૂષોને પ્રાચીન સમયમાં સંખ્યાબંધ સગારનેહીઓ વળાવવા જતા તેમ, હાલ યાત્રાના સંઘો કાઢી જનતાનો આશિર્વાદ મેળવતા સંઘપતિઓ વિદાય થાય છે તેમ, આપુલ અમદાવાદની જનતાના ભાવભર્યા આશીર્વાદો સાથે હજારો ભાઈ બહેનોના સરઘસ સાથે શહેરમાં થઈ વિદાય થયા. બીજમે, પિતાના મનોરથો પૂરવા જીવન પર્યાંત ધ્વજચર્યવ્રત પાળી રાજપદનો ત્યાગ કરવાની બીજમપ્રતિજ્ઞા લીધી. એજ પ્રમાણે આપુલએ જનતાના મનોરથો પૂર્ણ કરવા “સ્વરાજ્ય મેળવ્યા સિવાય સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં પગ મુકીશ નહિ” એવી બીજમ ઘોષણા કરી. આપુલ વચ્ચે પળ્યા પણ અમદાવાદના ક્રોડ ન પુરાયા. આઝાદી મેળવતાં સુધી અમદાવાદને આંગણે પગ મૂક્યો નથી. આઝાદી પ્રાપ્ત કર્યા બાદ આપુલનું ભાવભીનું સ્વાગત કરી આપુલના દર્શન કરી પાવન થવા તલસી રહેલી અમદાવાદની જનતાના ક્રોડ કુદરતે પૂરા થવા દીધા નહિ. આપુલને અણુધાર્યા વિધાતાએ પોતાની ગોદમાં લઈ લીધા.

અગ્નિનો એક તણખો સંસર્ગિક વસ્તુઓને સળગાવી મૂકે છે તેમ આપુલની દાંડીની કુચે કરી ઠેક ઠેકાણે મુકામો થાય અને ભાષણો અપાય, હજારો લોકોની મેદની આપુલના પડયા બોલ ઝીલે, દર્શન કરી પાવન થાય. સત્યાગ્રહની ટુકડીઓમાં સેવકોની ભરતી થાય. દાંડી પહોંચતા સુધીમાં તો આપુલએ આખાએ ભારતમાં સત્યાગ્રહની જવાળા પ્રગટાવી દીધી. સરકારની આંખ ઉઘડી. અંતે આપુલને પકડયા, પણ દાંડીને સત્યાગ્રહ બંધ ન રહ્યો. એક પછી એક આપુલના ગોઠવેલા કાર્યક્રમ પ્રમાણે મહાપુરૂષો સરદારી લેતા ગયા અને જોલ ભેગા થતા ગયા. માર ખાવાને અને કષ્ટ સહન કરવાને ટેવાયેલા સેવકો ભારતમાતાની કુખને ઉજળી રહ્યા. લગભગ લાખ જેટલા ભાઈ બહેનોએ જોલો ભરી દીધી. પરિણામે સરકારને સમાધાનનો માર્ગ લેવો પડ્યો. ધન્ય છે આપુલની કાર્યદક્ષતાને!

બ્રિટીશ વડાઓની આંખ ઉઘડી પણ તે નટની રમત રમવા પુરતી. ના. વાઈસરોય ઈરવીન સાહેબે આપુજનો બીનશરતી છુટકારો કર્યો, કેલ કરારો કર્યા. પણ તેથી કાંઈ સંતોષ થયો નહિ. કાગળ ઉપર લખાયેલા કરારો કે આપેલા વચનો પાળવાની રાજનીતિ હોય ત્યાં પ્રજાનો કચવાટ ન હોય. અગ્નિનો ભડકો થાય તે ઠારવાને પાણીનો છંટકાવ કરવાની રાજનીતિએ ઈંગ્લંડના વડાઓએ ઈંગ્લંડમાં હિંદી પ્રજાનો અવાજ સાંભળવા ગોળમેજી પરિષદ ગોઠવી. સને ૧૯૩૧માં કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિ તરીકે આપુજ ઈંગ્લંડ ગયા. બહુ માન આપ્યું. શહેનશાહના બંગલામાં આદરમાન મળ્યું, પાર્ટીઓ ગોઠવાઈ, પણ આ બધું નાટક હતું. હૃદયની ભાવના નહોતી. આપુજએ તો પાર્લામેન્ટ સમક્ષ જોરદાર બાષામાં સચોટ દલીલો સાથે ભારતનો કેસ રજુ કર્યો. પણ રાવણની સભામાં ગયેલા હનુમાન અને અંગદની સત્ય વાતોને રાવણે ઠોકરે મારી હતી. વિભીષણની સાત્વિક રાજનીતિ દર્શક શિખામણોનો આદર રાવણે કર્યો ન હોતો. આપુજ ગયા હતા ભારતની પ્રજાને સંતોષકારક સમાધાનીનો માર્ગ મેળવવા અને સત્ય અને ન્યાયનું દોહન કરવા. પણ ગયા તેવા જ પાછા આવ્યા. નાટક પુર થયું.

આપુજ બ્રિટિશ રાજદારીઓની જાળમાં ફસાયા નહિ, પણ હિંદ આવતાં પકડાયા. બ્રિટિશ વડાઓના હૃદયનો ભાવ ખુલ્લો થયો. આપુજએ ગોળમેજીમાં સત્તાવાહિ બાષામાં જણાવ્યું હતું કે “કોઈ પણ પ્રકારે હરિજનોને હિંદુ સમાજમાંથી દુર કરવા મતાધિકારની લાલચમાં બાંધશે તો તેનો સામનો કરવા પોતે પ્રાણ પાથરશે.” છતાં વડા પ્રધાને રાજ રમત રમતાં હરિજનોને છુટા (અલગ) પાડવાના ઈરાદાથી પોતાના ચુકાદામાં હરિજનોને મતાધિકાર આપવાથી આપુજનું અંતઃકરણ દુઃખાયું. સાત દિવસના ઉપવાસ કર્યા. અંતે સરકારે નમતું આપ્યું અને આપુજએ ઉપવાસ છોડ્યા.

સને ૧૯૩૨માં અરપર્શતા દુર કરવા માટે જોરદાર પ્રચાર

આરંભ્યો હરિજન બંધુ અને હરિજન ચાલુ કર્યા. કોઈ પણ કારણસર બાપુજીનું હૃદય દુભાતાં આત્મસિદ્ધિ માટે એકવીસ દિવસના ઉપવાસ શરૂ કર્યા. જ્યારે જ્યારે સંત મહાત્માઓના હૃદય દુભાય છે ત્યારે ઉપવાસ દ્વારા તેઓ આત્મશુદ્ધિ માટે ઉપવાસ કરે છે અને તેની જાદુઈ અસર બોળ્યો ઉપર થાય છે. ઇલેક્ટ્રીક બત્તીના બટનને દબાવતાં જેમ કરંટ ચાલુ થાય છે અને રોશની પ્રગટે છે, તેમ મલિન અંતઃકરણમાં શુદ્ધ અંતઃકરણની તપશ્ચર્યાનો પાવર લાગુ થાય છે. બાપુજીના જીવનથી અને તેમના ઉપવાસ કરવાની પ્રણાલિકાથી આ સિદ્ધાંત સત્ય મનાય છે. બાપુજીના ઉપવાસની અસર હરેક વખતે થયેલી છે અને તેમાં તેઓ ફોલોઅર્સ નીવડ્યા છે. આ વખતે પણ બીનશરતે જોલમાંથી છુટયા. પરંતુ કાર્ય કરનારને આફતો સામી જ ઊભી હોય છે. ટુંક મુદતમાં જ બાપુજીએ મનાઈ હુકમનો ભંગ કર્યો અને સરકારના મિજબાન બન્યા અને ૧૯૩૩. આ વખતે બાપુજીના કાર્યને પુરી સળવડતા જોલમાં નહિ મળવાથી ઉપવાસનું અમોઘ શસ્ત્ર બાપુજીએ અજમાવ્યું. અંતે શરત વગર છુટયા. રાજકારણમાંથી નિવૃત્ત થયા. જો કે દશરથ જેવા મહાન ચક્રવર્તી વશિષ્ઠ ગુરૂને પુછ્યા સિવાય રાજકાર્ય કરતા ન હોતા, તેમ કોઈ પણ રાજકીય કાર્ય બાપુજીને પુછ્યા સિવાય થતું ન હોતું. વશિષ્ઠ ગુરૂએ ધર્મોપદેશનું કાર્ય કર્યું હતું, તેમ બાપુજીએ ગ્રામોદ્યોગનું કાર્ય હાથમાં લીધું; કારણ કે ગામડાઓના ઉદ્ધાર સિવાય સમગ્ર દેશનો ઉદ્ધાર થવો અશક્ય છે એમ બાપુજીને લાગ્યું. તેથી ગ્રામોદ્યોગ સંઘ સ્થાપ્યો. સેવા કરનારને સેવાનું ક્ષેત્ર તો જોઈએ. બુદ્ધિશાળી સેવકો સમયની જરૂરિયાત પ્રમાણે સેવાનું ક્ષેત્ર ઉભું કરી લે છે. વાસ્તવિક રીતે તો મીલના દરેક ખાતાઓનો આધાર એજિન ઉપર હોય છે. એજિનનો સંચાલક અને રક્ષક ઈજનેર હોય છે. દેશ સ્વાતંત્ર્યની લડતના ડાઈવર તો બાપુજી જ હતા. સને ૧૯૩૪માં કોઈ પણ નવિન કાર્ય આરંભતી વખતે પ્રયોગશાળા તો જોઈએ જ.

આપુજીએ મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં સને ૧૯૩૬ માં સેવાગ્રામ આશ્રમ સ્થાપ્યો અને વર્ધાની વૃદ્ધિ કરવા માંડી. ધીમે ધીમે સેવાગ્રામ અહિંસક સત્યાગ્રહની લડતનું કેન્દ્ર સ્થાન બન્યું. પ્રજા કેળવણીના બિન બિન વિચારો ચર્ચાના લાગ્યા. પહેલી અગત્ય શિક્ષણ પદ્ધતિને અપાઈ વર્ધા શિક્ષણ યોજના ઘડવામાં આવી ગૌ સંરક્ષણનો પ્રશ્ન પણ વિચારાયો. અખતરા રૂપે ગૌરક્ષણ શાળા સ્થાપી અને શિક્ષણ ક્રમ ચાલુ કર્યો.

સને ૧૯૩૯ માં રાષ્ટ્રીય યજ્ઞવળનો નવો ઇતિહાસ શરૂ થયો. દેશી રાજ્યો અને પ્રજા વચ્ચે અથડામણ થઈ. કાંઠયાવાડમાં દેશી રાજ્ય પ્રજા પરિષદો તો ઘણા વર્ષોથી ભરાતી આવતી હતી. પરંતુ બ્રિટીશ તાલિમમાં ઉઝરેલા અને સત્તાના લોભી રાજકર્તાઓએ પરિપક્વતા ડરાવેને સત્કાર્યા નહોતા. રાજકોટમાં ટેબરભાઈએ લડતની શરૂઆત કરી. બ્રિટીશની માફક પ્રજાક્રિય હક્કોની માંગણી કરી. માંગણી કેળુ સ્વીકારે ! સત્યાગ્રહ ચાલુ થયો. અનેક સ્વયંસેવકોએ વિરાવાળાની જોહુકમી સહન કરીને જોલો ભરી દીધી. સરદાર વલ્લભભાઈ રાજકોટ આવી ગયા, પણ વિરાવાળા સમજ્યા નહિ. લડાઈને પવન સૌરાષ્ટ્રના ચારે ખૂણામાં પ્રસર્યો. સ્વયંસેવિકાઓ અને સ્વયંસેવકો સત્યાગ્રહ અપનાવવા પ્રાણની પણ પરવાર કર્યા સિવાય રાજકોટમાં ઉભરાવા લાગ્યા. સ્વરૂપ વધારે ઉગ્ર બનતાં આપુજી પોતે રાજકોટ આવ્યા. મામલો વધારે વિચિત્ર બન્યો. આપુજીએ મામલો શાંત કરવા આમરણાંત ઉપવાસ શરૂ કર્યો. અંતે વાયસરોય સાહેબ વચ્ચેમાં પડ્યા. આપુજીએ ઉપવાસ છોડ્યા અને રાજકોટ છોડ્યું દેશી રાજ્યો અને પ્રજા વચ્ચેના જંગબગીચાં ચડેલો પ્રશ્ન અણઉકેલ થોડા સમયને માટે શાંત પડ્યો. સને ૧૯૪૦ માં જરૂર જણાતાં વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ ચાલુ કર્યો. આઝાદ મનુષ્યને કાયદાના અન્યાય ભરેલા બંધનો બાંધી શકતા નથી. આપુજીને હરિજનમાં પ્રગટ કરવાના લેખો અગાઉથી સરકારને ખતાવવાનું ફરમાન થયું. આપુજીએ

હરિજન બંધ ક્યું. ફરમાન ન સ્વીકાર્યું. સને ૧૯૪૧ માં કોંગ્રેસની આગેવાની છોડી દીધી અને ફક્ત સલાહકાર રહ્યા. સને ૧૯૪૨નો મામલો અંતિમ પરિણામે પહોંચ્યો. કોર્પસ મીશનની મુલાકાત થઈ. પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. હરિજન ફરીને ચાલુ ક્યું. “અંગ્રેજો ચાલ્યા જાવ” એવો ધ્વનિ ગગનગામી બન્યો. મુંબઈમાં કોંગ્રેસ પ્રતિનિધિ મંડળની સભા મળી. કાર્યાવાહિને ઝીણવટ દૃષ્ટિએ ચર્ચા કર્યા પછી તા. ૮મી ઓગસ્ટની રાત્રીએ “અંગ્રેજો ચાલ્યા જાવ”નો ઠરાવ પસાર કર્યો. સરકાર આ ઠરાવની રાહ જોઈને બેઠી હતી. સરકારે તરત જ તમામ કાર્યાવાહકોને નોતર્યા અને જેલ ભેગા કર્યા. બાપુજીને આગા-ખાનનો મહેલ મળ્યો વાઈસરોય સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો. ઠરાવ રદ થાય તો જેલવાસીઓને મુક્તિ આપવા સરકારનો ઈરાદો હતો. પરંતુ બાપુજીએ લેશ પણ નમતું આપ્યું નહિ. આજ અરસામાં બાપુજીના જીવન ઉપર જાજરો આઘાત થયો તેમણે એકવીસ દિવસના ઉપવાસ ચાલુ કર્યા. અશક્તિ ઓટલી બધી વધી પડી હતી કે સારવાર કરનાર ડોક્ટરોએ આશા મુકી દીધી હતી. લગભગ અડધા દિવસો વિતતાં અમુક સમયને માટે બાપુજી તદ્દન અચેતન અવસ્થામાં જણાયા હતા. સરકાર પણ પળની હકિકતથી વાકેફ રહેતી હતી. બાપુજીનું અવસાન જેલમાં થાય તો સરકારને કલંક લાગવાનો ભય હતો. પરંતુ જેને રામની રક્ષા હોય તેને ભય કોનો ? હિંદી પ્રજાને સ્વરાજ્ય મેળવી આપવાની પ્રતિજ્ઞા પુરી કર્યા સિવાય બાપુજીનો આત્મા પરલોક સિંધાવે એ વિધાતાને પણ ન ગમ્યું. ધીમે ધીમે બાપુજીને આરામ થયો. પ્રજાએ પ્રભુનો ઉપકાર માન્યો અને સ્થળે સ્થળે બાપુજીના પુનર્જીવન માટે પ્રાર્થનાઓ થઈ. સને ૧૯૪૪ માં કુદરત અવળી બેઠી. કરતુરબા માંદાં પડ્યાં અને અંતે ટુંક માંદગી ભોગવી આગાખાન મહેલમાં સ્વર્ગવાસ પામ્યા. પોતાની જીવન જોડી સદાને માટે વિખુટી પડતાં આઘાત કોને ન થાય ? બાપુજી તો ઝાની હતા. પ્રભુમય જીવન ગુજરતા હતા. છતાં લૌકિક

દષ્ટિએ આઘાત તો થાય જ. કસ્તુરબાનું સ્મારક યોગ્યું. લાખો રૂપિયા ભરાયા અને ખાસ કરીને ભારતની સન્નારીઓના સંરક્ષણાર્થે ઉપયોગમાં લેવાય. શિક્ષણ શાળાઓ, સુવાવડ ખાતાઓ અને સ્ત્રી ઉદ્યોગાલયો કસ્તુરબાના નામ સાથે ઠેક ઠેકાણે ચાલુ થયાં. કસ્તુરબા ગયા બાદ બાપુજીની બિનશરતી મુક્તિ થઈ. ઝીણા સાહેબના પાકિસ્તાનના પ્રશ્ને દેશમાં કાલાહલ મચાવી મુકયો હતો. તેને શાંત પાડવા ઝીણા સાહેબની સાથે મુલાકાત ગોડવાઈ. દરેક રીતે બાપુજીએ નમતું આપવા છતાં પણ ઝીણા સાહેબ ન સંતોષાયા અને દિવસે દિવસે આ પ્રશ્ન ઉઘ્ર બનતો ગયો. સને ૧૯૪૫ માં વાઈસરોયે સીમલામાં લીગ અને કોંગ્રેસ પ્રતિનિધિઓની પરિષદ બોલાવી. તેમાં બાપુજી કોંગ્રેસના સલાહકાર તરીકે ગયા. ધણી ચર્ચાઓને અંતે પરિષદ નિષ્ફળ નિવડી. જ્યાં દૂષા બેઠો રમાતા હોય અને ઝીણા સાહેબ જેવા લોડ ચર્ચિતના હાથમાં રમતા હોય ત્યાં સફળતા કઈ રીતે મળે ? અનેક વખત મીશનો આવ્યાં અને ગયાં. અનેક પ્રકારે બાપુજીએ છુટાછોટા આપી. કોઈપણ રીતે ભારત આઝાદ બને અને એક પણ ભારત સંતાનનો ભોગ આ નિમિત્તે આપવો ન પડે એવી બાપુજીની મુરાદ બર ન જ આવી. ૧૯૪૬ માં ઝીણા સાહેબના કોધને જવાળામુખી અંગાળમાં નૌઆબલી પ્રગણામાં ફાટી નીકળ્યો. હિંદુઓ ઉપર અમાનુષિક અત્યચારો થયા. હજારો લોકો ઇસ્લામીઓનો ભોગ થઈ પડ્યા, ઘરઆર વિનાના થયા અને બહેન દિકરીઓની લાગે હુંટાઈ. બડકે બળતા નૌઆબલીનો અગ્નિ શાંત કરવા બાપુજીએ નિડરપણે નૌઆબલીનું પર્યટન કર્યું. શાણા ઇસ્લામીઓએ સાથ આપ્યો, અગ્નિ શાંત થયો. તેનો જ પડઘો ગિહારમાં પડ્યો. કલકત્તામાં ઇસ્લામીઓએ કેર વર્તવ્યો. દેશમાં લાલાકાર વર્તી રહ્યો. છતાં બાપુજીએ અહિંસા અને સત્યનો માર્ગ ન છોડ્યો. તેમનો આદેશ એક જ હતો કે વેરને વધારવું નહિ. બળતા અગ્નિને શાંત કરવા પાણી છાંટવું પણ આ-સતેલ ન છાંટવું. આજે જ્ઞાન બૂલી શરૂ બનેલાઓ કાલે સાન ઠેકાણે

આવતાં મિત્ર બનશે. પ્રેમ અને ભાતુભાવથી એકતા સાધી શકાશે. આપુલએ કલકત્તાનો દાવાનળ શાંત કરવા ઇસ્લામી લતાઓમાં નિર્ભય રીતે પ્રવેશ કર્યો. શાણા ઇસ્લામીઓએ આપુલનો આદર કર્યો અને આદેશને માન આપ્યું. હથિયારો આપુલને ચરણે ધર્યાં. આપુલના પ્રભાવનું પરિણામ આટલેથી ન જ અટક્યું. બિહારનો દાવાનળ આપુલની આજ્ઞા થતાં હોલવાયો. પાકિસ્તાન અને હિંદુસ્તાનની ચર્ચા વધારે જોરદાર બની. ઝીણા સાહેબ અને લીગ કમીટીઓએ અનેક પ્રકારની ધમકીઓ આપી. ભારત મુત્સદ્દીઓના ઉર અકળાયાં. હિંસા સામે અહિંસાથી જનની આહુતિઓ આપવી પડે છે અને કૃણ મળતું નથી. હિંસા સામે તો હિંસા જોઈએ જ આવા ઉદ્દગારો સંભળાવા લાગ્યા. પરંતુ આપુલની સત્યનિષ્ઠા વિજયી બની કોંગ્રેસ કમીટી પોતાના અહિંસાના ડરાવથી લેશ પણ ન ડગી.

ભારત અને ઇંગ્લાંડના ગ્રહ બદલાયા. ચર્ચિલ સરકારની જગ્યાએ એટલી સરકાર આવી, પાર્લામેન્ટમાં હિંદનો પ્રશ્ન ખૂબ ચર્ચાયો. હિંદનો ગૃહકલહ શાંત પાડવા લોર્ડ માઉન્ટબેટન સાહેબને વાઈસરોય તરીકે મોકલ્યા. તેઓ સાહેબે લીગ અને કોંગ્રેસના વડાઓની મુલાકાત લીધી. હિંદના મોટા શહેરોમાં ફરી પ્રજાના અવાજને સાંભળ્યો. આપુલ સાથે ખૂબ મસલત કરી. પશ્ચિમે હિંદુસ્તાન અને પાકિસ્તાનના ભાગલા પડ્યા. બંને પક્ષે તે સ્વીકાર્યા. વહેંચણી થઈ ગઈ. આપુલની ઉદારતા કોંગ્રેસે માન્ય રાખી અને દેશના ભલાને ખાતર સમયને વધાવી લીધો. સને ૧૯૪૭ના ઓગસ્ટની પંદરમી તારીખે વાઈસરોય સાહેબે હિંદને સ્વતંત્રતા બક્ષી. વડાપ્રધાન જવાહરલાલને હિંદનો કબજો સોંપ્યો. પાકિસ્તાન ઝીણા સાહેબને સોંપ્યું. આખાએ હિંદમાં પૂર ભભકાથી આઝાદ દિન ઉજવાયો. આપુલના જય ધ્વનિએ ગગન-મંડળ ગાળી બેઠું. પાકિસ્તાનના નેતા લીગ કમીટીના પ્રેસીડેન્ટ ઝીણા સાહેબ બન્યા. આપુલને નહોતો સત્તાનો મોહ કે નહોતો આયાનો મોહ ! એમને તો મોહ હતો સત્ય-અહિંસા પાલનનો અને

દેશસેવાનો. દેશ આઝાદ બન્યો. બાપુજીની સ્વરાજ્ય મેળવવાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થઈ. પરંતુ સત્ય અને અહિંસાની ખરી કસોટી તો હવે જ હતી. પંજાબમાં શીખ ઇસ્લામીઓના ઝગડે ફેરવતાં ગયો. પાકિસ્તાનના નેતાઓ મનમાન્યું પાકિસ્તાન મેળવવા છતાં પણ ન સંતોષાયા હોય એવું જણાયું. તેમની ભાવિ મુરાદ શું હશે એ તો પરમાત્મા જાણે. પણ કાવત્રાખોરોનાં કાવત્રાઓ ઉઘાડાં પડી ગયાં. પાકિસ્તાનના નિરાધાર હિંદુઓ ઇસ્લામીઓના જુલ્મે લાખોની કરોડોની મીલકતો ચૂકી, ઘરબાર અને બેરોં છાકરાઓના બચીદાનો આપી, નિરાશ્રીતો તરીકે હિંદમાં આવવા લાગ્યા. આવા કષ્ટો દશોથી હિંદી જનતાના હૃદયો ધ્રુજી ઊડ્યાં. જ્યાં પરમાત્માની ઈચ્છા જુદી જ હોય ત્યાં કાવત્રાખોરો શું કરી શકે? દગો દગાને ખાય છે! દિલ્હીનું કાવતું ખુલ્લું પડી ગયું અને દિલ્હીમાં નાદીરશાહી કત્લેઆમ ચાલી. આ બધું બાપુજીથી કેમ સહન થઈ શકે? તેઓએ આ હત્યાકાંડ શાંત કરવા ઉપવાસ શરૂ કર્યાં. બન્ને કોમોના આગેવાનોની બાંહેધરીથી બાપુજીએ ઉપવાસ છોડ્યા. મામલો કાબુમાં આવતો ગયો. સ્વરાજ્ય તો મેળવ્યું પણ તેને રામરાજ્ય બનાવવાનાં સ્વપ્ના બાપુજીએ સેવવા માંડ્યાં. કાળની ગતિ કાણુ કહી શકે છે? બાપુજીની શારીરિક અશક્તિ તો ઘટતી જતી હતી, પરંતુ આત્મિક શક્તિ જરાયે ઘટી નહોતી દેશ આઝાદ બનતાં ઊલટી વધી હતી. રોજીંદું કાર્ય આગળ ધપાવે જતા હતા. વશિષ્ઠ ગુરૂનું પદ ચાલુ જ હતું. હિંદી પ્રધાનો બાપુજીની દોરવણી પ્રમાણે ચાલતા હતા. બાપુજીને મન તો મુસલમાનો અને હિંદુ સમાન જ હતા. પાકિસ્તાનમાંથી આવેલા હિંદુ નિરાશ્રીતોનો સત્કાર ચાય એ જ પ્રમાણે મુસ્લીમ નિરાશ્રીતોનો પણ સત્કાર થવો જ જોઈએ એ બાપુજીનો સિદ્ધાંત હતો. આજ સિદ્ધાંતે બાપુજી પ્રત્યે વૈર લેવાનું ગાંડાઓનું ગાંડપણ વધ્યું. તા. ૨૦-૧-૪૮ ના રોજ બાપુજી ઉપર કોઈ ગાંડાએ બોંબ ફેંક્યો, પણ નિષ્ફળ ગયો. બાપુજીને નહોતો ચોક્કી પડેરો કે નહોતો અંગ રક્ષકો. કોઈ પણ મળી શકતું.

પ્રાર્થનામાં વિના સંકોચે સૌ કોઈ આવી શકતા. જ્યાં જીવનનો મોહ નથી, આત્મા અમર છે, પંચભૂતનો દેહ પંચભૂતમાં સમાવાનો છે, પ્રારબ્ધ યોગે નિર્માણ થયેલા કાર્યો અવશ્ય બનવાનાં છે એવી દૃઢ માન્યતાવાળા બાપુજીને બય કોનો હોય ? નારાયણની ઈચ્છાને તો સૌ કોઈએ વધાવી લેવી જોઈએ. બાપુજીનું કાર્ય પુરું થયું. એમનો અંતકાળ સમીપ આવી પહોંચ્યો. તા. ૩૦-૧-૪૮ સાંજના પાંચમાં પાંચ મીનીટ ઓછીએ નિયમ પ્રમાણે પ્રાર્થનામાં જતાં સેંકડો માણસોની મેદની વચ્ચે નથુરામ ગોડસે નામના યુવકે બાપુજી સમક્ષ આવી નમન કર્યું. અંતે ત્રણ ગોળીઓના ઘા કર્યા. બાપુજીના મુખમાંથી રામ સ્મરણનો ધ્વનિ નિકળતો સંભળાયો. બાપુજી પડી ગયા. ક્ષણમાં શોકના વાદળો ઢિંદને ચારે ખૂણે છવાઈ ગયાં. વિધાતાની ગતિ પાસે નિષ્ણાત ડોક્ટરો પણ શું કરી શકે ? બસ ? બાપુજી ગયા તે ગયા ! ! ભારત જનતાને રડતી મૂકી, રામનામની ધુન વચ્ચે બાપુજી પરલોક સીધાવ્યા ! ! ! ભારત મૈયાનો સાચો સત્યાગ્રહી સપુત ભારતમૈયાને આઝાદ બનાવી ધિટીથી સામ્રાજ્યનો યુગ પલટો કરી, ભારતમૈયાનું ઔરવ ઝળકાવી, અમર જ્યોતિ વડે દિગંતમાં ઝળક્યો. ધન્ય છે બાપુજી જેવા સાચા સપુતને ! ધન્ય છે ભારત મૈયાને ! !

દિવ્યતાએ શોભતી, દિગંતમાં જ્ય ભારતી !
 આઝાદ બનાવી બાપુજીએ, યશ વધાયું ભારતી !
 પુત્ર હો તો બાપુ જેવા ! માત હો તો ભારતી !
 દિગંતમાં દિપી રહે, સુત પ્રિય પ્રેમી ભારતી !

બાપુજીના અશ્રમે અને સહાયક મિત્રો

વસંત તિલક

લુગર્ભમાં અખૂટ સમૃદ્ધિ છે ભરેલી,
સિદ્ધિ સુધા સમ વનસ્પતિએ વરેલી,
માટી થકી કનક નિકળતું પ્રયત્ન,
સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરતાં મનુષ્યો સુયત્ન.

પ્રયત્ન કરવાથી અતિ મુશ્કેલ કાર્ય હોય તો તે પણ ક્ષણદાયી નિવડે છે. હાલના વિદેશીય શોધકોએ વિજ્ઞાન કળાની એટલી બધી શોધખોળો કરી છે કે જેના પરિણામે જોઈ આપણે તાબુન થઈએ છીએ. પુષ્પક વિમાનમાં એસી રામચંદ્રજી લંકાથી અયોધ્યા ગયાની રામાયણની વાતોને નહિ માનનારી પ્રજા આજે હવાઈ વિમાનોની પ્રગતિથી માનવા લાગી છે. રેડિયો દ્વારા હજારો ગાઉ દૂર બેઠે બેઠે બોલવામાં આવતું આપણે સાંભળી શકીએ છીએ. વાયુનઃ મોજા દ્વારા મોકલાએલા સંદેશાઓ હજારો ગાઉ દૂર જાણી શકાય છે. આથી પ્રાચીન કાળની આત્મયોગ સિદ્ધિ દ્વારા તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રવૃત્તક સિદ્ધિઓને માનવી પડે છે. હિંદુસ્તાનની આ પ્રાચીન કળાઓનો પ્રાદુર્ભાવ હાલની નવીન પ્રગતિઓએ પુરવાર કરી બતાવ્યો છે અને પુરાણોમાં કથાયેલી કેટલીક અસંભવિત કથાઓને સંભવિત માનવાની ફરજ પાડી છે. પ્રાચીન સમયના હિંદના ઇતિહાસો અવ-

લોકતાં ઉત્તમ ક્રાંતીની વિદ્યાજ્ઞાની પ્રતિતિ છે. હિંદના માનવીઓની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ પણ ઉત્તમ ક્રાંતીની હતી. એટલે પ્રજાવર્ગ વિશેષ કરીને આત્મ દર્શિય પ્રગતિથી વિભુષીત હતો એ નિશ્ચંક છે એવું પુરાણોની કથાઓ ઉપરથી જણાય છે.

પ્રજાની સારી સંસ્કૃતિનો આધાર કેળવણી અને સંગતિ ઉપર રાખી શકાય છે. હિંસક પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓને પણ કેળવી તેની પાસેથી ધારેલું કાર્ય સિદ્ધ કરી શકાય છે. તેના દાખલાઓ આપણે સરકસોમાં જોઈ શકીએ છીએ. જ્યારે પશુઓ અને પક્ષીઓને પણ યોગ્ય કેળવણી દ્વારા સંસ્કારી બનાવી શકાય છે, ત્યારે માનવ જીવોને સંસ્કારી બનાવવાની વાત કાંઈ મુશ્કેલ નથી. પણ આ બધું યોગ્ય પ્રયત્નથી બની શકે.

પૃથ્વીમાં અનેક પ્રકારની સમૃદ્ધિઓ ભરેલી છે. હિંરા અને માણેક જેવાં અતિ કિમતી પદાર્થો ભૂમિમાંથી નિકળે છે. માનવજીવોને ઉપયોગી અનેક પ્રકારના ખનીજ પદાર્થો પૃથ્વીના પડમાંથી કાઢવા માં આવે છે. માનવદેહોને સુશોભીત બનાવનારી અને માયાવી બનાયેલી સુવર્ણ જેવી ઉમદા ધાતુ માટીમાંથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. વિવિધ પ્રકારની વનસ્પતિઓ કે જે ફળ ફળાદિ જેવા ઉત્તમ સ્વાદિષ્ટ ખાદ્ય પદાર્થો ઉપરાંત આરોગ્યવર્ધક ગુણોથી ભરપૂર તેમજ આત્મ સંજીવની જેવી અમૃત તુલ્ય ઔષધિઓથી ભરેલી છે તે પણ પ્રયત્ન કરવાથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. એજ પ્રમાણે મનુષ્યોમાં મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટે સુચત્નો કરવા જરૂરનાં છે. દૈવી ભારતની સંસ્કૃતિ, પ્રાચીન સમયથી રૂપી મુનિઓના આશ્રમોમાંથી આત્મદર્શિય અને તત્ત્વજ્ઞાનની કેળવણી દ્વારા પ્રજા વર્ગને મળતી હતી. એ સમયે નહોતું મોહમાયાનું કાળજળ કે નહોતો આડમ્બરી વૈભવ ભોગવવાનો શોખ, નહોતી ધનલોલુપતા કે નહોતો સ્વાર્થ સાધવાનો દુરાગ્રહ. છતાં પ્રજાવર્ગ દૈવી વૈભવો ભોગવવા સાથે સંતોષી અને સુખી હતો.

ક્રમેક્રમે રાજકાંતિઓના ફેરફાર સાથે, ફળવણીની પદ્ધતિના ફેરફાર સાથે દેશની સંસ્કૃતિએ યુગ પલટો ખાધો. માનવ જીવનના ઘડતરો બિન બિન દૃષ્ટિએ ધડાવા લાગ્યાં. આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિને બદલે આધિભૌતિક સંસ્કૃતિનું બળ વધવા માંડ્યું. તેમણે ઇસ્લામી અને ખ્રિસ્તીના રાજ્ય અમલમાં તો નહિ ધારેલો અને નહિ અનુભવેલો એ વિષમ કાળ અનુભવવો પડ્યો. યુગ યુગના ફેરફાર સાથે આવા ફેરફારો થયા કરે છે. રામ રાજ્યના સમય પછી આવી દશા અનુભવાતી હતી. શ્રી કૃષ્ણચંદ્રના પ્રાદુર્ભાવે પુનઃ ફેરફાર થયો અને પાંડવ કૌરવોના મહાયુદ્ધે દિશા બદલી. ફરીને રાજર્ષિ યુધિષ્ઠિરનું ધર્મ રાજ્ય સ્થપાયું. પાંડવોના સ્વર્ગારોહણ પછી પરીક્ષિતના સમયમાં પુનઃ ફેરફાર થયો. ત્યાર પછીના હજારો વર્ષોમાં ભારતે અનેકવિધ ફેરફારો અનુભવ્યા. ભારતના સદ્ભાગ્યે વીસમી સદીના મધ્યકાળમાં આપુજી જેવા મહાપુરૂષ ઉત્પન્ન થયા અને તેમણે પ્રાચીન સંસ્કૃતિના પાયા રૂપ સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાંતોનો પુનરોદ્ધાર કરી ભારત-મૈયાને પરાધિનતાની બેડીમાંથી મુક્ત કરી. આ દૈવી ચમત્કૃતિયુક્ત બનાવ આપણી નજર સામેનો છે.

આપુજીએ દેશ પરદેશ ફરી પ્રજા જીવનની પરિસ્થિતિનું નિરીક્ષણ કર્યું. વેદ, વેદાન્ત, પૃરાણો અને ભારતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અવલોક્યાં. સાંપ્રત સમયની પ્રજાની અધોગતિ નિહાળી આપુજીનું દિલ દુભાયું અને પુનઃ પ્રજોત્થાપન કરવા કચ્છર કરી. મહાપુરૂષોના જન્મો પ્રજોત્થાપન માટે હોય છે. આપુજીનો જન્મ પણ ભારતોદ્ધાર માટે હતો. જન્મથી જ આપુજીનું હૃદય સેવા કાર્યમાં પ્રવર્તક હતું અને જેમ સમય વીતતો ગયો, અનુભવ અને અભ્યાસ વધતા ગયા તેમ તેમ તેમની સેવા ભાવના પણ વધતી ગઈ. આપુજીના જીવન કાર્યો આપણે અગાઉના પ્રકરણમાં અવલોકી ગયા છીએ. પરંતુ માનવ જીવનનું નવું ઘડતર ઘડવાના પ્રયોગો વિસ્તારથી જણાવવાની જરૂર જણાય છે તેથી તેમનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

અનુભવોના અંતે બાપુજીએ અનેક વખત જીવન પલટા કર્યા છે. પરંતુ તેમના જીવનનો ખરો પલટો તો આપણે અગાઉ જણાવો ગયા છીએ તેમ સને ૧૯૦૪માં અંગ્રેજ લેખક રસ્કીનનું **Unto the Last** નામનું પુસ્તક વાંચ્યા પછી જ થયેલો છે. એ પુસ્તક બાપુજીને એટલું બધું ગમ્યું કે પોતે તેનું “સર્વોદય” નામનું બાર્ષાતર કથું. સાથે સંકલ્પ કર્યો કે વફીલાત છોડી ખેડૂત તરીકેનું તદ્દન સાદું જીવન ગુજારવું અને પ્રજાવર્ગનું આદર્શમય જીવન ઘડતર ઘડવા પ્રયોગશાળા (આશ્રમ)ની યોજના કરવી. હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન રૂપીએ પ્રજાના બાળકોને આવી રીતે તૈયાર કરતા હતા એ વાત તેમના લક્ષમાં આવી. વિચારને અંતે તેનો અમલ કરવા પ્રેરાયા. સમયના ફેરફારની સાથે કાર્ય પદ્ધતિમાં પણ ફેરફાર કરવો પડે છે. એ વિચારી એક જ સ્થાનમાંથી માનવજીવન આદર્શના અનેક સિદ્ધાંતો શાંખી શકાય એવી પદ્ધતિ સ્વીકારી. બાપુજીએ માનવ જીવનની ઉન્નતિ અર્થે સ્થાપે ત્રણ પ્રયોગશાળાઓનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન આપણે અગાઉ વાંચી ગયા છીએ. તે પૈકીની પહેલી પ્રયોગશાળા એ શ્રીનીકસ આશ્રમ, દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવેલા જોહાનીસબર્ગ અને ડર્બન વચ્ચેના શ્રીનીકસ સ્ટેશન નજીક બાપુજીએ સો એકર જમીન ખરીદી શ્રીનીકસ આશ્રમ કહો કે ટોલ્સ્ટોય આશ્રમ કહો તેની સ્થાપના કરી. તે પહેલાં ઇન્ડિઅન ઓપીનીયનના વ્યવસ્થાપક મી. વેસ્ટ કે જેઓ બાપુજીના પરમ મિત્ર હતા તેમને બાપુજીએ પોતાના વિચારો જણાવ્યા. તેઓએ પણ બાપુજીના વિચારોને સંમત થઈ કાર્યમાં સામેલ થવા જણાવ્યું. આ આશ્રમનું મુખ્ય ધ્યેય સ્વાશ્રય ઉપર તે રચાયેલું હતું. ખરું મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરવાના આદર્શ ગુણો ઉપર તે રચાયેલું હતું. મારા અને તારાપણાનો બેદ ટાળી બાતબાવ ભરી ઐક્યતા સધાય, પરાવલંબી બનવા કરતાં, સ્વાવલંબી બનાવ, આત્મ-દર્શિય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય. અનેક પ્રકારના જીવનવિગ્રહોથી દૂર થઈ સમાનતાની દૃષ્ટિએ પરસ્પર સ્વમાન સચવાય, સત્ય અને અહિંસાના

માર્ગે આત્મકલ્યાણ સધાય, સ્વાર્થ, મોહ, અને માયાના આવ-
રણોમાં કલુષિત બનેલા આત્માને સંતોષ પ્રાપ્ત થાય, સાદું ભોજન,
સાદો પહેરવેશ અને સાદી રહેણીકરણી સાથે સ્વધર્મ પાલનની
ઉત્તમ ભાવના મેળવી શકાય, તત્ત પાલન, કાર્ય નિયમન અને
શિસ્તને આ આશ્રમની પ્રણાલિકાએ પ્રથમ સ્થાન આપ્યું હતું.
આશ્રમના વ્રતો અને નિયમો નીચે પ્રમાણે હતા. (૧) બ્રહ્મચર્ય વ્રત
પાળવું. (૨) સૂક્ષ્મ સત્યવ્રત પાળવું. (૩) કામ મુખ્યત્વે અંગનું
સમજવું. (૪) અક્ષર જ્ઞાન મેળવવાનો હેતુ હોય તો તે ભૂલી જવો.
સહેજે અને જરૂર પડે વધે તે ભલે. (૫) અક્ષરજ્ઞાન કરતાં ચારિત્ર
હાવવું એ આપણું કર્તવ્ય છે એમ મન સાથે નિશ્ચય કરવો. (૬)
ન્યાયના કે કુટુંબના અન્યાયની સામે નિર્ભયપણે થવાનો વિચાર
રાખવો અને (૭) ચોખ્ખી ગરીબાઈ ધારણ કરવી.

ઉપરના સાતે વ્રતો પળાવા કઠિન તો હતાં. પરંતુ મન ઉપર
અંકુશ મૂકતાં તે પાળી શકાય છે. મન-વચન અને કાયાથી વ્રતો
પળાય તોજ તેનું સાચું પાલન કર્યું ગણાય, મન માંકડા જેવું
ચંચલ છે. તેને વશ કરવું મુશ્કેલ છે. વાણી વિલાસનું નિયમન પણ
સહેલું નથી અને કાયા તો દુબ્ધર ગતિમાં લઈ જનારી ઇન્દ્રિયોને
આધીન હોવાએ જાણે અજાણે પણ જ્ઞાન ભૂત્યા બનાવી મૂકે. આવી
સ્થિતિમાં બાપુજી જેવાનું સાત્ત્વિક નેતૃત્વ હોય તો જ કાર્ય સિદ્ધ થઈ
શકે. સમય પરત્વે ભૂલો થાય તો નિડરપણે જાહેર કરવાનું આત્મબળ
ફળવવું હોય તો કરેલી ભૂલોનો પશ્ચાત્તાપ કરવો. એ બાપુજીના આશ્રમ
શિક્ષણોની પ્રણાલિકાએ પ્રતિત થાય છે.

અક્ષર જ્ઞાન કરતાં આત્મિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ જીવન
સિદ્ધિનો મુખ્ય મંત્ર છે. હાલની ફળવણી સ્વાર્થમય, મોહમય અને
વૈભવી ભાવના ઉત્પન્ન કરનારી છે. ઉત્તમ ચારિત્ર્ય એજ ફળવણીનું
પ્રથમ પગથિયું છે. એ તરફ બહુધા ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે. આવી

કેળવણીને બાપુજીના આશ્રમોમાં લેશ પણ સ્થાન ન હોતું એવું અનુભવે સિદ્ધ થાય છે.

નિયમસરની કાર્યક્રમની પદ્ધતિ પણ એટલી જરૂરની છે. યુરૂ અને શિષ્યો વચ્ચે પિતા પુત્રની ભાવના હોય તોજ જીવન આદર્શ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. બાપુજી આશ્રમના પિતા હતા. શિષ્યો તેમના પુત્રો હતા. ક્યાં છે આ ભાવના હાલની શિક્ષણશાળા-ઓમાં ? બાપુજીને કોઈ માસ્તર કે ગુરૂજીના નામથી સંબોધતા નહોતા, પણ બાપુજી નામથી સંબોધતા હતા. કેવો સાત્વિક ભાવનાનો ઉત્તમ પ્રયોગ ! બાપુજી આશ્રમવાસીઓની ભૂલો સુધારવા ક્રોધ કરતા નહોતા, ઠપકો આપતા નહોતા કે મારતા પણ નહીં; પરંતુ સ્વયં ઉપવાસાદિ પ્રયોગો કરી બાન બૂધ્યાને ઠેકાણે લાવતા. જોવામાં આવે છે કોઈ શિક્ષણશાળાઓમાં આવા આત્મદૃષ્ટિય પ્રયોગો ? નિયમ તે નિયમ. તેમાં ન હોય અપવાદને સ્થાન. બાપુજીના આ આશ્રમનો કાર્યક્રમ નીચે પ્રમાણે હતો.

સવારે ૫ વાગ્યે ઊઠવું. પ્રાર્થના અને સ્વાધ્યાય.

સવારે ૬ થી ૭ દાંતણુ અને શૌચાદિ.

સવારે ૭ થી ૯-૩૦ અંગ મહેનત, ખોદવું, ગોડવું, ધાસ કાઢવું. બીની કચારી કરવી, ફળઝાડ રોપવા, ફળઝાડની સારવાર કરવી, ફળ ઉતારવા, આળુખાણુ સ્વચ્છતા કરવી, પાંચખાણું સ્વચ્છ કરવું, સૌ સૌને સેપિલા કાર્યમાં લાગી જવું.

સવારે ૯-૩૦ થી ૧૦ સ્નાનાદિ.

સવારે ૧૦ થી ૧૨ જમવાનું અને આરામ.

બપોરે ૧૨ થી ૪ અક્ષરજ્ઞાનના વર્ગો અને પ્રેસનું કામ વારાફરતી બે દુકડે થાય.

બપોરે ૪ થી ૫ સ્વાધ્યાયન સમય.

સાંજના ૫ થી ૬ જમવાનું.

સાંજના ૭ થી ૮ પ્રાર્થના, કથાવાચન. અન્ય વાર્તાવિનોદ.

સાંજના ૮ થી ૯ સ્વાધ્યાયન સમય. મનપસંદ વાચન.

સાંજના ૯ થી ૫ ઊઘ.

હાલના મોડિંગ હાઉસો, છાત્રાલયો, વિદ્યાપીઠો કે શિક્ષણ-શાળાઓમાં જોવામાં આવે છે આવા નિયમબદ્ધ કાર્યક્રમો? અલ્પાંશિ હશે કોઈ સદ્ભાગી સ્થાનમાં ! પ્રભુ ભાવનાનો તો લોપ જ થતો ચાહ્યો છે ! પરલૌકિક ભાવનાને બદલે ઐહિક ભાવના પોષાય છે. શિક્ષણશાળાઓ વેપારીની પેઢીઓનો અનુભવ કરાવે છે. આવી સ્થિતિમાં ઉચ્ચ ભાવના પ્રાપ્ત કરવી મુશ્કેલ છે. બાપુજીના આશ્રમમાં તો ઉચ્ચ ભાવના જ પોષાતી હતી.

બાપુજીની કેળવણી આત્મિક કેળવણી હતી. પુસ્તકોનું વાંચન ભાવી જીવનમાં અનુકરણિય સાધના રૂપે હતું. ઇન્દ્રિય દમન અને રસાસ્વાદનો ત્યાગ આત્મસિદ્ધિના પ્રાધાન્યપદ્ધે હતાં. પરોપકાર અને સેવા આત્મકલ્યાણની ચાવી ગણાતી. ભ્રાતૃભાવ અને સમાનતા સાચા મનુષ્યવને સાધ્ય કરનાર પગલારૂપે માનતાં. શ્રમ, દમ, યમ, તપ, વ્રત આત્મોન્નતિના સાધન મનાતાં. બાપુજી પોતે વિદ્યાર્થી અવસ્થા ભોગવતા અને વિદ્યાર્થીઓમાંથી નાના મોટાનો ભેદ ટાળવા એકાગ્ર ચિત્તે કાર્ય કરવામાં વિદ્યાર્થીઓની સાથે જ રહેતા. આવો વાતસલ્ય-ભાવ જ્યાં કેળવાતો હોય ત્યાં માટીમાંથી સોનું નિકળે તેમ માટીમાંથી માનવી કેમ ન બનાવી શકાય ! આવા પ્રકારની શિક્ષણ પદ્ધતિ બાપુજીના આશ્રમમાં જ જોવામાં આવી છે. બાપુજી જાતે જ અનેક અખતરા-રાઓ કરતા હતા અને વિદ્યાર્થીઓ પાસે કરાવતા હતા વ્રત પાલનની દૃઢતા અને મન ઉપર સંયમ મેળવવાનો તો બાપુજીનો ઉદ્દેશ હતો. બાપુજી કહેતા કે “જેણે ઇન્દ્રિયો જીતી તેણે જગત જીત્યું અને જીવ જીત્યો તેણે ઇન્દ્રિયો જીતી.” જેને સાચુ પ્રભુત્વ

પ્રાપ્ત કરવું હોય તેમણે સર્વવ્યાપક જીવાત્માઓની સેવા કરવામાં નહાનમ નજ સમજવી જોઈએ. પ્રાણીમાત્રની સેવા તેજ સાચી સેવા છે. એજ સાચો ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે કહેલો નિષ્કામ કર્મ યોગ્ય છે. આપુલના મિત્ર મી કેલનબેક કે જેઓ અગીયાના અધિકારી હતા તેઓ વિદ્યાર્થીઓને ત્યાં સુધી શીખવતા કે ઝાડપાનને કાપ મૂકવામાં કે વાળવામાં નાના બાળકને મૃદુતાથી નરતર મૂકવા કે વાળવા જેટલી કાળજી રાખવી જોઈએ, કારણ કે વનસ્પતીઓમાં પણ જીવ છે. માંદાની માવજત આપુલને બહુજ પ્રિય હતી અને એને જ તેઓ સાચી સેવા ગણતા હતા. આપુલના બંધા આશ્રમોમાં માંદાઓની માવજતને વિભાગ ખાસ રાખવામાં આવેલ છે. મહાન કિંમતી ઔષધિઓ અને ઈજેક્શનો કરતાં પણ માટીના પ્રયોગો કરીને આપુલએ ઘણાં દર્દીઓને દર્દ મુક્ત કર્યાની કથાઓ, આપુલની સાધના અને જીવનપોથીમાંથી મળી શકે છે. શારીરિક કેળવણી માટે હાલના જેવા અખાડાઓ કે અંગ કરસતના સાધનો આપુલએ નહોતા વસાવ્યા. ખેતીનું કાર્ય અને ખેતીવાડીના સાધનો એજ આપુલના અખાડાઓ અને અંગ કસ્ટરના સાધનો હતાં. આવા પ્રત્યક્ષ અનુભવોને મગજમાં ઊતારવા અને અમલમાં મૂકવા સુધારાને પંથે વળેલા અને વિદેશીય વાતાવરણમાં પરવશ બનેલાઓને કુરસદ કર્યા છે ? શ્રદ્ધા કર્યા છે ? આપુલએ આ આશ્રમ દ્વારા આધ્યાત્મિક કેળવણીના યોગે અનેક સાચા દેશભક્તો, સેવકો અને સહાયક મિત્રો ઊભા કર્યા છે.

આપુલનું બીજું આશ્રમ તે અમદાવાદને આંગણે પવિત્ર સાબરમતીને તીરે આવેલું “સત્યાગ્રહ આશ્રમ.” આ આશ્રમના નિયમો ફિનિકસ આશ્રમથી કંઈક જુદા જ હતા, કારણ કે આફ્રિકાથી હિંદ આવ્યા બાદ હિંદના ચારે ખૂણે ફરી હિંદુસ્તાનની પ્રજાની પરિસ્થિતિનું જે નિરીક્ષણ કર્યું હતું અને કુંભકર્ણની ગાઢ નિદ્રા અનુભવતી પ્રજાની આત્મવિહુણી નિર્બળતા જોઈને આપુલને દુઃખ થયું હતું તે

દૂર કરવા, પ્રગ્નને જાગૃત બનાવવા, નિડર બનાવવા, આત્મબળ ત્રેરવા અને સાચા ધર્મનું જ્ઞાન કરાવવાનું કાર્ય કરવાનું હતું અને તે દ્વારા દેશની પરાધિનતા ટાળવાનું હતું. જેથી આશ્રમવાસીઓ માટે નીચેના નિયમો સ્વીકાર્યા હતા. સત્ય, અહિંસા, અસ્તેય, અપરિગ્રહ અને બ્રહ્મચર્ય આ પાંચે ધર્મશાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલા મહાવ્રતો હતાં. આ વ્રતોનું પાલન થાય તો ધારેલી સર્વ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ શકે આ ઉપરાંત દેશની અધોગતિના કારણે રૂપ દુષ્ટ કૃત્યોને દૂર કરવા અસ્વાદ, જાતમહેનત, સ્વદેશી અને અસ્પૃશ્યતાનું પાલન આશ્રમવાસીઓ માટે નિયમિત હતું. અહિંસા અને સત્ય સાધવાં હોય તો આ નિયમોનું પાલન કરવું જ જોઈએ. બ્રહ્મચર્ય આ બધા નિયમોના સાધન રૂપે બાળાચ લિંગમે બ્રહ્મચર્યવ્રત પાલનથી કાળને પણ અશક્ત બનાવ્યો હતો. આપુણએ પોતાનો દેવી પ્રભાવ જગત ઉપર પ્રસરાવ્યો હોય અને અનેક વિરોધી મહાનુભાવોને નિઃશસ્ત્ર મહાત કર્યા હોય તો તે બ્રહ્મચર્યવ્રતના પાલન પછી જ હિંદની અસ્પૃશ્યતાએ કરોડો હિંદુઓને પરધર્મી બનાવ્યાનું કાર્ય આપુણથી શે સાંખી શકાય ? આપુણના આફ્રિકાના કાર્યે હિંદી પ્રગ્ન આપુણના નામથી પરિચિત બની હતી. પરંતુ અમદાવાદ વરયા પછી પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાની અભિલાષા થાય એ સ્વાભાવિક છે. રોજને રોજ અનેક ધનવાનો, વિદ્વાનો, અમલદારો, ફિલસૂફો, પ્રગ્નસેવકો આપુણને મળવા આવતા. નારદજી એ દારિકામાં શ્રી કૃષ્ણને ઘેર જતાં બિન્ન બિન્ન કાર્યોમાં શ્રી કૃષ્ણને જોયા હતા. તે પ્રમાણે આપુણને પણ કોઈ ઘંટીએ દળતા જુએ; કોઈ હાથમાં દેગડો લઈ ફૂવા ઉપર પાણી ભરવા જતાં જુએ, કોઈ જમીન સાફ કરતાં જુએ, કોઈ રસોડામાં જુએ, કોઈ વાંચતા લખતાં જુએ, કોઈ મિત્રો સાથે મંત્રણા કરતા જુએ. આપુણના આવા કાર્યાનુભવે આપુણએ ટુંક સમયમાં જનતાનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો તો.

જેમ જેમ સમય આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ આશ્રમ દ્વારા નવી નવી યોજનાઓ અમલમાં મૂકાતી ગઈ અને તેમાં વિશેષ ભાગ

સફળતા પણ મળતી ગઈ. આશ્રમની ખ્યાતિ અને પ્રતિષ્ઠા દિવસે દિવસે વધવા માંડી, દેશપરદેશના મહાન પુરુષો બાપુજીની આ પ્રવૃત્તિથી ચકિત થઈ ગયા અને બાપુજીના દર્શન તથા વાર્તાલાપ માટે અધીરા બની આશ્રમમાં આવવા લાગ્યા. કેટલાક વિદેશી મિત્રો તો બાપુજીના આફ્રિકાના કાર્યથી બાપુજી ઉપર ફીદા થઈ ગયા હતા અને બાપુજીના પરમભક્ત બન્યા હતા. મો. પોલાકે તો બાપુજી આફ્રિકામાં જઈ ગયા પછી સત્યાગ્રહ સૈન્યની સરદારી લીધી હતી અને ઈન્ડીયન એસોસિયેશનના તંત્રી તરીકે કામ કર્યું હતું. મી. ફીલીપ્સ કે જેઓએ આફ્રિકામાં બાપુજી ઉપર પદાણોએ હુમલો કરેલો એ સમયે ઘણી સુંદર સહાયતા કરી હતી અને બાપુજીને પોતાને ઘેર હૃદયની સેવા અર્પી હતી. આવા તો બાપુજીના ઘણા મિત્રો હતા કે જેઓ બાપુજીની પ્રવૃત્તિને શિરોમાન્ય માનતા હતા. આવા મિત્રો અવારનવાર આશ્રમમાં આવતા રહેતા અને બાપુજીના સહવાસમાં આનંદ માનતા. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ કે જેઓ એ વખતે યુરોપીયન શૃણુગારમાં બેરીસ્ટરી કરતા હતા તેઓ ભગવાન મહાવીર પદ્મશિષ્ય અનેલા ગૌતમ-મુનીની માફક બેરીસ્ટરી તથા વિદેશીય શૃણુગારોનો ત્યાગ કરી બાપુજીના પદ્મ શિષ્ય બની ગયા. વસોના દરબાર ગોપાળદાસે તો પોતાના રાજપદનો પણ ત્યાગ કર્યો અને રાજરાણી ભક્તિબા સાથે બાપુજીને શરણે મસ્તકો ધર્યાં. વડોદરાના સેસન્સ જજ અખ્યાસ તૈયબજી સાહેબ જેવા વિદેશીય રહેણી કરણીમાં જીવન ગુજરનાર મહાપુરુષ પણ દેશને ખાતર વિદેશીય રહેણી કરણીનો ત્યાગ કરી બાપુજીની સેવા બાવનાને આધિન થયા. ક્રમેક્રમે દેશના નેતાઓ બાપુજીના વિચારોને જ અનુસરવા લાગ્યા અને કોંગ્રેસે પણ બાપુજીની યોજનાઓ સ્વીકારવા માંડી. સર્વાંશિ હિંદને સ્વતંત્ર બનાવવાની દરેક યોજનાનો પાયો તે આ સત્યાગ્રહ આશ્રમ જ. વિદેશીય કાપડનો ત્યાગ અને સ્વદેશી માલના પ્રચારની પ્રવૃત્તિનું મૂળ કેન્દ્ર સત્યાગ્રહ આશ્રમ. રેંટીયા પ્રવૃત્તિ, ખાદી બંડાર, અને ખાદીના જ કપડા પહેરવાની પ્રતિજ્ઞાઓ આ આશ્રમ-

માંથી જ લેવાણી. બાપુજી સાથે ઘણાઓએ પોતાને હાથે કંતિલું અને પોતાને હાથે વણેલું કપડું વાપરવાની દદતા આ આશ્રમમાંથી મેળવી. દેશને ખાતર અનેક કષ્ટ સહન કરવાનું નાના મોટાનો બેદ ત્યજી બાતૃભાવે રહેવાનું અને જેલમાં જવાનું મનોબળ પણ આ આશ્રમમાંથી કેળવાયું. અન્યાયની સામે ન્યાય મેળવવાતન મન ધનના ભોગે અહિંસક સત્યાગ્રહની શરૂઆત આ આશ્રમમાંથી જ થઈ. ખેડા જીલ્લામાં તો નાના મોટા ઘણા સત્યાગ્રહો થયા છે, પણ તેની પ્રવૃત્તિનું પગલું આ આશ્રમ જ ગણાતું હતું. પ્રાંતિક પરિષદો, જીલ્લા પરિષદો અને તાલુકા પરિષદોનું અંધારણુ આ આશ્રમમાંથી ધડાતું હતું. કોંગ્રેસનું સુકાન ફેરવી રાજશાસનના અન્યાય સામે મોરચા માંડવા પ્રાંતિક સભાઓ, તાલુકા સભાઓ, ગ્રામ્ય સભાઓ વિ. નું નિયમિત અંધારણુ આ આશ્રમમાંથી જ ધડાયાં કોંગ્રેસના મેમ્બરો મેળવી મતાધિકાર પ્રમાણે રાજવ્યવસ્થાપૂર્વકના કાર્યો આ આશ્રમમાંથી જ શરૂ થયા. હિંદુ મુસ્લિમ ઐક્યતા, અપૃથક્તા નિવારણુ વિ. સ્થનાત્મક કાર્યક્રમો આ આશ્રમમાંથી પ્રગતિમાન બન્યા. ડરપોક બનેલી પ્રજાના હૃદયમાં નિડરતા અને આત્મબળની અમોઘ શક્તિઓ આ આશ્રમમાંથી જ પ્રાદુર્ભાવ પામી. અમુલા દેહના આત્મબલિદાનો આપવાની આત્મિક શક્તિ પણ આ આશ્રમમાંથી ઉદ્ભવી. સ્વદેશી ઝાંડાનો પ્રચાર અને ધારાસભાઓનો બહિષ્કાર કોંગ્રેસ દ્વારા અમલમાં મૂકાયો હોય તો તે આ આશ્રમની પ્રેરણાથી. સને ૧૯૨૧ની જાત્રીસમી કોંગ્રેસની બેઠક અમદાવાદને આંગણે મળી અને પ્રાણવિહુણ દેહમાં યોગબળના મંત્રોદ્વારા પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવે તેમ કોંગ્રેસ કાર્યવાહીનું પુનર્જીવન આ આશ્રમની પવિત્ર ભૂમિમાંથી પ્રકાશ પામ્યું. સાથે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ. ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના આ આશ્રમની ઉચ્ચ ભાવનાનું પરિણામ સુચવે છે. આટલેથી જ આ આશ્રમની પ્રતિષ્ઠા અને ઉપયોગીતા પૂરવાર થતી નથી. દેશભરમાં બ્યાપી રહેલા વેદમંત્રો જેવા મત્સ્ય અને

અહિંસાના દૈવી મંત્રો દેશભરમાં આ આશ્રમમાંથી હિચારાયા કે જે મંત્રોના પરિણમે દેશ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી શકેલ છે આ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાનો કાર્યક્રમ આ આશ્રમમાંથી જ ઘડાયેો સને ૧૯૩૦ના માર્ચની ૧૨મી તારીખના પવિત્ર પ્રભાતે બાપુજીએ ૮૦ ચુનંદા સ્વયંસેવકોની સાથે દાંડી મીઠા સત્યાગ્રહની કૂચ કરી અને દેશ ભરમાં સત્યાગ્રહનો દાવાનળ સળગાવ્યો. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ તો બારડોલીના વિજય પછી પ્રજા જાગૃતિના પ્રખર બ્યાખ્યાનોથી સરકારની આંખમાં કણુની માફક ખૂંચ્યા હતા અને રાસમાંથી તેમને પકડી ત્રણ મહિનાની જેલમાં સાબરમતી લઈ ગયા હતા. દાંડીકૂચની એક જ દિવસ અગાઉ સરદાર સાહેબ આશ્રમના આંગણે બાપુજીના દર્શન કરી હસ્તે મૂખડે સાબરમતી પધાર્યા હતા. આ બારડોલીની લડતના પગરણોનું પ્રગતિગમનસ્થાન તે આ સત્યાગ્રહ આશ્રમ. સત્યાગ્રહ આશ્રમની જેટલી મહત્તા વર્ણવીએ તેટલી ઝોછી છે. સ્વરાજ્ય મેળવ્યા સિવાય આ આશ્રમમાં ફરી પગ મૂકી શક નહિ એવી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી બાપુજીએ દાંડીની કૂચ કરી હતી. બરાબર સત્તર વર્ષ અને પાંચ માસે બાપુજીએ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી પરંતુ અમદાવાદના કમલાગ્યે બાપુજીના પવિત્ર પગલા પૂનઃ આ આશ્રમમાં પ્રાપ્ત થયાં નથી. આશ્રમને કાંઠે સાબરમતી ચંદ્રભાગાના સંગમ ઉપર બાપુજીના પવિત્ર અરિષ્ઠ અને ભસ્મ પંથરાવવાની અને બાપુજીનું નામ અમર રાખવાની પવિત્ર ક્રિયાઓ દબદબા ભર્યા સરખસ અને સભા દ્વારા કરવામાં આવેલ છે, જે આશ્રમની પ્રતિબાનો પ્રભાવ વૃદ્ધિગત કરે છે.

નડીયાદના જાણીતા વયોવૃદ્ધ વકીલ ગોકળદાસ તલાટી, રવી-શંકર મહારાજ, રાવજીભાઈ અને મોહનલાલ પંડ્યા જેવા મહારથી સૈનિકોએ બાપુજીનું શરણું સ્વીકાર્યું હતું. ભાવનગરના દિવાન સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી જેવાએ પણ અવારનવાર બાપુજીના આશ્રમમાં

આવી અનેક ચર્ચાઓ કરેલી અને ખાદી પહેરવાનું વૃત્ત લીધેલું. વિદેશીય સન્નારીઓ પણ બાપુજીના દર્શને આવતી હતી. મીરાં બહેન તો બાપુજીના કૌટુંબીક હોય એ રીતે બાપુજીની સાથે જ રહેતાં હતાં. મીઠા સત્યાગ્રહની મુસાફરી દરમ્યાન ગાંધીજીના મતાદારો, મુખીઓ, તકાડીઓ, રાવણીઓ અને નાના મોટા અમલદારોએ પણ રાજનામઃ આપી સાચી દેશભક્તિ પ્રદર્શીત કરી હતી. ખેડા જીલ્લાના ડેપુટી કલેક્ટર મોરારજીભાઈ પોતાનો હોદ્દો છોડી બાપુજીના સેવા સૈન્યમાં જોડાયા હતા. આ બધી પ્રગતિનું પ્રથમ પગથીયું એ આ સત્યાગ્રહ આશ્રમ જ. મીઠા સત્યાગ્રહના વિજય પછી બાપુજીના કાર્ય પરત્વે જનતાની અપૂર્વ શ્રદ્ધા જન્મી હતી. મીઠા સત્યાગ્રહમાં લગભગ એક લાખ ભાઈ બહેનોએ જેલ યાત્રા કરી પોતાના દેહોને પવિત્ર બનાવ્યા હતા. પ્રચંડ જવાળામુખીના લાવારસનો પ્રકોપ કયઃ સુધી ઝીલી શકાય ? જ્યાં સામુદાયિક પ્રજા પ્રકોપ જવાળામુખીની માફક ફાટી નીકળે ત્યાં ગમે તેવી બળવાન સસ્તનત હોય તો પણ તેને નમતું આપવું જ પડે છે. સત્યાગ્રહના મોરચાઓમા આવું અનેક વખત બન્યું છે. ઝીણી દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો ગુજરાતનું નંદનવન સત્યાગ્રહના જવાળામુખી તરીખે ઉપનામ પામ્યું છે. તેમાંયે ખેડા જીલ્લાએ પ્રાધાન્યપદ મેળવ્યું છે અને રાસ ગામના પ્રજાજનોએ અવધિ કરી છે. ડોસા, ડોસીઓ, બાળક, બાળકીઓ, યુવાન યુવતીઓ જેઓને સુધરેલી પ્રજા અજ્ઞાન અને અણસમજી લેખે છે તેજ પ્રજાએ બાપુજીનો પડતો બોલ ઝીલી તન મન ધનના ભોગે અનેકવાર સત્યાગ્રહની લડતને વિજયવંત બનાવી છે, જેમાં ખારડોલી વિભાગના દુબળા લોકોનો હિસ્સો કંઈ ઓછો નથી. આજ આશ્રમની વિચાર શ્રેણીએ વાનરસેના, માંજર-સેના અને પ્રભાતફેરીએ તો કમાલ કરી છે. આ બધો પ્રતાપ બાપુજી અને બાપુજીના સત્યાગ્રહ આશ્રમનો જ ગણાય. તેની ગૌરવભરી કાર્ય-વાહી ભારતના ઇતિહાસમાં અમરત્વ પ્રાપ્ત કરશે.

બાપુજીનું ત્રીજું આશ્રમ તે સેવાશ્રમ. આ સેવાશ્રમે વધારે દુનિયામાં નામચિન બનાવ્યું. વર્ધાના આગેવાનો પ્રથમથી જ બાપુજીના કાર્યમાં જોડાયા હતા અને આગળ પડતો ભાગ લેતા હતા. બાપુજીના કાર્યક્રમમાં લાખો રૂપિયા વર્ધાના ધનિકાએ આપ્યા છે. આ સેવાશ્રમની કાર્યવાહી એક જ શબ્દમાં કહીએ તો જનતાની સેવા માટે યોજાઈ હતી. ભારતની જનતાને સુખી કરવી હોય તો તેને પરાધિનતામાંથી મુક્ત કરવી જોઈએ પરાધિનતા સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય દૂર થઈ શકે નહિ. આત્મભોગ આપ્યા સિવાય સ્વાતંત્ર્ય મેળવી શકાય નહિ એટલે જેમ જેમ સમય વધતો ગયો. તેમ તેમ સેવાશ્રમની સેવાનું કાર્ય પણ વધતું ગયું. તે રાજકીય પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર બન્યું. દેશના મુત્સદ્દીઓ, કોંગ્રેસના કાર્યવાહકો અને અનેક દેશભક્તો બાપુજીની પર્ણકૂટીએ આવવા લાગ્યા. એક પછી એક વ્યૂહ રચનાઓ રચાતી ગઈ કાર્યક્ષેત્રો વિશાળ બનતાં ગયાં અને જનતાનો સહકાર પણ વધ્યો. આ આશ્રમમાં મુખ્યત્વે દશ વિભાગોમાં કાર્ય ગોઠવાયું. આશ્રમ, તાલીમસંઘ, દવાખાનું, ખાદી વિદ્યાલય, ચરખા સંઘ, ગૌરક્ષણશાળા, શિક્ષણ વિભાગ, વિ. સૌથી પ્રથમ દેશમાં ચાલતી કેળવણીનો પ્રશ્ન ચર્ચાયા, કારણ કે વિદેશીય પદ્ધતિએ અપાતી કેળવણી વિદેશીત લેખકોના ચાલતાં પાઠ્ય પુસ્તકો અને વિદેશીય વાતાવરણમાં ઉછરેલા શિક્ષકોથી અપાતી કેળવણીએ જનતાના આચાર વિચારમાં મોટો ફેરફાર કર્યો હતો. તેથી દેશને અનુકુળ કેળવણી આપવા વર્ધા-શિક્ષણ યોજના મુકરર કરવામાં આવી અને તેનો પ્રચાર સારાથે દેશમાં પ્રસારાવ્યો. ગૌરક્ષા અને ગૌવધનો વિકટ પ્રશ્ન વારંવાર ચર્ચાતો હતો. અંગ્રેજ રાજસત્તા હોય ત્યાં સુધી અને સમગ્ર પ્રજાને એક મત ન હોય ત્યાંસુધી ગૌવધ બંધ કરવો અશક્ય હતો. પરંતુ ગૌરક્ષણની શાળા દ્વારા નિષ્ણાત ગૌરક્ષકો ઉભા કરવામાં આવ્યા. પરિણામે સેવાશ્રમ ખરેખર સેવાનું ક્ષેત્ર બની ગયું, પરંતુ સ્વરાજ્ય

મેળવી પ્રજાની સાચી સેવા બજાવવાનું કાર્ય હજી તો અધૂરું જ હતું. તે પણ કેમ્પેસ કાર્યવાહીની મંત્રણા પછી ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટની ૮મી તારીખે મુંબઈમાં મળેલી કેમ્પેસ કાર્યવાહીએ ‘ અંગ્રેજો ચાલ્યા જવ ’ ના ઠરાવથી પૂર્ણ કર્યું. આટલી હદ સુધીની હિંમત મેળવવાનું માન બાપુજીની વિચારશ્રેણી અને સેવાગ્રામની બાપુજીની પશુકૂટીની મંત્રણાને જ ફાળે આવે છે.

ઉપરના ત્રણે આશ્રમોની કાર્યવાહી ઉપદ્રવ દૃષ્ટિએ આપણે જોઈ ગયા. આંતર દૃષ્ટિએ તો તેમાં યાહોમ કરેલી વ્યક્તિઓ જ જોઈ શકે. બાપુજીની કુશાગ્ર બુદ્ધિ માપ કાઢ માપી શક્યું નથી. તો મારા જેવો અદ્વય બુદ્ધિ કંઈ રીતે માપી શકે ? ક્રમેક્રમે જનતાને જાગૃત કરવા, અન્યાય સામે ન્યાય મેળવવાની અહિંસક લડત લડવા અને આખરે યાહોમ કરવા સુધીની તાલીમ આશ્રમો દ્વારા બાપુજીએ આપી છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના શ્રીનીકસ આશ્રમે મનુષ્યત્વ અર્પ્યું. સાબરમતિ સત્યાગ્રહ આશ્રમે નિડરતા અને લડતની વ્યૂહ રચના પ્રેરી, અને સેવાગ્રામ આશ્રમે સાચી સેવા ઉત્પન્ન કરી બલિદાન આપવાની અમોઘ શક્તિ જનતામાં અર્પી. શંકરના પશુ પતાકા બાણ જેવા બળવાન છતાં અહિંસક દૃષ્ટિએ સત્ય અને અહિંસાના સાત્વિક સત્યાગ્રહ શસ્ત્રથી બાપુજીએ દેશની સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવામાં જે વિજય મેળવ્યો છે તે ઉપરોક્ત ત્રણે આશ્રમોની કાર્ય પ્રણાલિકાને આભારી છે એમ કહેવામાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી. બાપુજીનું મંતવ્ય હતું કે પ્રભુ સેવા સિવાય પ્રભુની કૃપા મેળવી શકાય નહિ. પ્રભુની કૃપા મેળવ્યા સિવાય પ્રભુત્વ ભાવના પ્રગટે નહિ અને કાર્ય સિદ્ધિ થાય નહિ. વેદ અને ઉપનિષદ પણ કહે છે- ‘ ઉપાસના વિનાનો કર્મયોગ વિધિની સહાયતા વગરના પૂરૂષાર્થ જેવો છે ’. આત્મિક ભાવના પ્રાપ્ત કરવી હોય તો પ્રભુની ઉપાસનાને પ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ. મૂર્તિઓની પૂજા કરવી એટો ઉપાસનાના માર્ગદર્શક સાધન રૂપે છે. સાચી ઉપાસના તો શ્રદ્ધાપૂર્વક આંતરિક

ભાવનાએ પ્રભુની પ્રાર્થના કરવી એજ છે. આપુણએ દરેક આશ્રમમાં સવાર સાંજની પ્રભુ પ્રાર્થનાનો ક્રમ ખાસ રાખ્યો હતો. આશ્રમોમાં પોતે હોય કે ન હોય તો પણ આ ક્રમ દઢતા પૂર્વક સચવાતો અને પ્રભુમય વાતાવરણથી આશ્રમ યુજતો હતો. આપુણ જ્યાં હોય ત્યાં આ ક્રમ સાચવતા. સંખ્યાબંધ માણસોની મેદની વચ્ચે પ્રાર્થનાઓ કરતા અને રામ નામની ધૂનથી ગગનો ગળવતા હતા. પ્રાણીમાત્રના આત્મરૂપે વિકસી રહેલો રામ, રામરાજ્ય ધાર્મિક રાજનીતિએ રામાયણમાં યોગ્યેલ રામ વિરાટ સ્વરૂપે સર્વવ્યાપક રામ એક જ હોઈ રામ નામનું ઉચ્ચારણ આત્મશુદ્ધિ પ્રેરક છે. એજ રામનું રટણ આપુણએ સ્વીકાર્યું હતું અને રામ નામના ઉચ્ચાર સાથે અંતિમ રામનું શરણું સ્વીકાર્યું હતું.

જેને આપુ' જગત મિત્ર રૂપે જ લાસતું હતું, જેને નહોતો પક્ષપાત, નહોતો ભેદાભેદ કે નહોતી મારા તારાની ભાવના, એ આપુણના મિત્રોની ગણતરી કરવી અશક્ય છે. એક જ શબ્દમાં કહીએ તો આપુણએ પ્રાણીમાત્રને સમાન ભાવે જોયાં છે અને સમાન ભાવથી તેની સાથે વર્ત્યા છે. છતાં ઉપર જણાવી ગયા તેમ આપુને સહકાર આપવા અનેક મિત્રોએ આત્મભોગ આપ્યા છે, તેમના નામો નિર્દેશ કરવા અસ્થાને નથી. વિકૃલભાઈ પટેલે જે કાર્ય કર્યું છે, તે આગળ વર્ણવ્યું છે. વિદેશીય મિત્રોમાં મી. સી. એફ. એન્ડ્રયુઝ, (જર્મન) ફેલનએક એતો આપુણના શખ્યો જેવા હતા. સરોજની નાયકુ જેવી નિડર સન્નારીઓને દેશસેવિકા બનાવવામાં આપુણની પ્રેમમય ભાવનાએ જે આદોલનો દેશજનમાં પ્રસરાવ્યા છે તે ભારતની પ્રજા ભૂલી શકે તેમ નથી, તેમ આપુણના આ ત્રણે આશ્રમો પવિત્ર દેવમંદિરો જેવા ગણાશે.

આપુણના સિદ્ધાંતો

માલિનિ.

અચલ નિયમ જેના સર્વદા એક ધારા,
કરત સહન કષ્ટો કાર્યમાં આવનારા;
પ્રભુ પર પુર શ્રદ્ધા સ્વર્થ ના મોહ લેશે,
જીવન વિજય પામે પ્રેમી પ્રજાય દેશે.

સંસારનો કાર્યક્રમ કુદરત પ્રેરિત નિયમે હમેશાં ચાલ્યા જ કરે છે. સૂર્ય-ચંદ્રનું ઉગવું અને અસ્ત થવું, ગ્રહમંડળનું પરિક્રમણ, વસ્તુઓની નિયમિતતા, તડકો અને ટાક, મેઘની મહેરબાની, ફળાદિ વનસ્પતિઓની ફળદ્રુપતા વિગેરે કાર્યો નિયમ પ્રમાણે થયા કરે છે. મનુષ્ય જીવનની મહત્તા પણ નિયમ પાલનમાં જ વિજયી અને છે. શારીરિક આરોગ્યતા સાચવવાને માટે આરોગ્ય રક્ષક નિયમો પાળવાની જરૂર છે, તેમ આત્મસિદ્ધિને માટે આત્મિક નિયમોને પાળવાની જરૂર છે. મનોબળ મેળવ્યા સિવાય અને કષ્ટ સહન કરવાની તાકાત ફેળવ્યા સિવાય આજીવન આંતરિક નિયમો પાળી શકાતા નથી. નિયમો પાળ્યા સિવાય જીવનને તંદુરસ્ત રાખી શકાતું નથી, તેમ આત્માની અનુપમતા સાધ્ય કરી શકાતી નથી.

આપુણએ આત્મોન્નતિ પ્રાપ્ત કરી હોય તો અનેક કષ્ટો સહન

કરવાથી મેળવેલી તાકાતે. જીવન સિદ્ધિ સાધ્ય કરવાને માટે જીવન સિદ્ધિતા મુકરર કરવામાં બાપુજીએ અનેક પ્રયાસો કર્યા છે અને તેમાં સફળતા મેળવી આત્મબળ કેળવ્યું છે. કાયદા કાનુનના બંધારણ વગર રાજસત્તા નબી શકતી નથી. ધર્મોના નિયમો નક્કી કર્યા સિવાય ધર્મનો પ્રચાર કરી શકાતો નથી, તેમ જીવનના સિદ્ધિતા અને તે પાળવાની મક્કમતા રાખ્યા સિવાય જીવનને ઉન્નત કક્ષાએ લઈ જઈ શકાતું નથી. બાપુજીએ જીવન સિદ્ધિતા નક્કી કર્યા હતા અને આખર સુધી પાળ્યા હતા. સૌથી પહેલો સિદ્ધાંત સત્યનો હતો. આપણા ઋષી મુનીઓ અને શાસ્ત્રકારો પણ સત્યને જ પ્રાધાન્ય આપે છે. સત્યને પ્રભુ સ્વરૂપ માનેલ છે. કહ્યું છે કે:—

સત્યેન ધાર્યતે પૃથ્વી સત્યેન તપતે રવિઃ ।

સત્યેન ઘાતિ વાયુઃ સર્વં સત્યે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥

“ પૃથ્વી સત્ય વડે ધારણ થયેલી છે. રવિ સત્ય વડે તપે છે. સત્ય વડે વાયુ વાય છે. બધું સત્ય વડે રહ્યું છે.” સત્ય ઉપર જગતનું મંડાણ છે. શ્રુતી અને સ્મૃતિ પણ સત્યને બ્રહ્મ સ્વરૂપ માને છે. શ્રુતી કહે છે કે “ બ્રહ્મ સત્યં જગત મિથ્યા ” બ્રહ્મ સત્ય છે, જગત મિથ્યા છે. અનેક મહાપુરુષોના કથનો પણ સત્યને જ પ્રથમ સ્થાન આપે છે. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસે કહ્યું છે કે “ સાચું બોલવું એ કળિયુગમાં તપશ્ચર્યા કર્યા બરાબર છે.” કળિયુગમાં બીજી જાતની તપશ્ચર્યા કરવાનું કઠણ છે. જો કોઈ સત્યને જ બરાબર વળગી રહે તો જરૂર તેને ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થાય.” સંત તુલસીદાસજી પણ કહે છે કે:—

સત્ય ષ્વચન અરુ નમ્રતા પરસ્ત્રી માત સમાન ।

इनसे हरि ना मिले (तो) तुलसीदास जमान ॥

બાપુજી બાળપણથી જ સત્યના આગ્રહી હતા. જીવન સત્યાગ્રહી બનાવવું હોય તો અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થવું પડે છે. મહાન કષ્ટો સહન કરવાની સહિષ્ણુતા રાખવી પડે છે. બાપુજીએ સત્યનો

સિદ્ધાંત જીવનમાં ઉતારતાં અનેક કષ્ટો સહન કર્યાં છે. મુસીબતો પણ પેઠી છે. અસત્ય સામે સત્યનો વિરોધ કરનારાઓ સ્વમાન સાંઘે કાર્યસિદ્ધિ પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓ હિંદીઓ ઉપર કેટલી મુગ ધરાવતા હતા તે તો જાંબ જાહેર થઈ ચુક્યું છે. ગોરાઓ તો એમજ માનતા કે હિંદીઓ એટલે કુલી. અનેક પ્રકારના અપમાનો સહન કરીને માત્ર પૈસા મેળવવાની ઈચ્છાથી 'સે'કડો હિંદીઓ દક્ષિણ આફ્રિકાના જુદા જુદા ગામોમાં જઈ વસ્યા હતા. જ્યાં ધન પ્રાપ્તિની ઈચ્છા હોય ત્યાં માનાપમાનને બાંજુએ મુકાય છે. બાપુજી આફ્રિકા ગયા ત્યારે તેમણે આ બધું જોયું, સાંભળ્યું અને જાતે પણ અમુલ્યું. ડરબનથી પ્રિટોરીયા જતાં બાપુજી પર અસહ્ય વિતરકો વિત્યાં છે. તેનું વર્ણન બાપુજીએ આત્મકથા અને સત્યના પ્રયોગોમાં સ્વહસ્તે કર્યું છે. ડરબનમાં રહેતા હિંદી ધનાઢ્ય શેઠ અબ્દુલ્લા દાદા દક્ષિણ આફ્રિકાના મશહુર વેપારી હતા. તેમણે બેરિસ્ટર થયેલા બાપુને કેસના કામે રોકેલા એટલે બાપુજીને પુરતી સગવડતા આપવામાં ક્યાસ રાખી ન હતી. પરંતુ સત્યાગ્રહી બાપુજી સ્વમાન કેમ ગુમાવે? પહેલા વર્ગની ટીકીટ હોવા છતાં ત્રીજા વર્ગમાં બેસવાનું બાપુજી પસંદ કરે ખરા? નાતાલની રાજધાની બેરિસ્ટર્સ'ગ ટ્રેન પહોંચી. બાપુજીને પહેલા વર્ગમાંથી ત્રીજા વર્ગમાં જવા ગાર્ડે સુચવ્યું. પહેલા વર્ગની ટીકીટ હોવા છતાં બાપુજી ત્રીજા વર્ગમાં કેમ જાય? કેટલી મુસીબત? ગોરાઓ પાસે હિંદીઓને બેસવાનો અધિકાર નહિ. કેવું આશ્ચર્ય! ગોરાઓની તુમાખી આથી વિશેષ કંઈ હોઈ શકે? બાપુજીને બળાત્કારે નીચે ઉતાર્યા. ટ્રેન ચાલી ગઈ. બાપુજીએ આખી રાત સખત ડંડીમાં સ્ટેશન ઉપર ગુજરી. રેલ્વે મેનેજરને અને અબ્દુલ્લા શેઠને તારો કર્યા. બીજે દિવસે રવાના થઈ ચાર્લ્સટાઉન પહોંચ્યા. અબ્દુલ્લા શેઠના તારથી હિંદી વેપારીઓ મળવા આવ્યા હતા. બાપુજીએ મુસાફરીની મુશ્કેલીઓ જણાવી. વેપારીઓને નવાઈ ન લાગી. તેમણે જણાવ્યું કે વંધારે

વખત રહેશે તો વધારે અનુભવ થશે. ત્યાંથી સિગરામની મુસાફરી ચાલુ થઈ. ગોરાઓએ અંદર ખેસવા ન દીધા. કચવાટે મને બાપુજી હાકનારની પડખે ખેડા. થોડે દૂર જતાં એક ગોરાએ બહારની હવા ખાવાની ઇચ્છાથી બાપુજીની જગ્યાએ ખેસવા માંગણી કરી. બાપુજી આ માંગણી સ્વીકારે ખરા? આગ્રહને અંતે બાપુજીને માર ખાવો પડ્યો. ધક્કા ખાઈ નીચે ઊતરવું પડ્યું. આ અન્યાયભરેલી વર્તણૂંક સિગરામમાં ખેટેલા એક ખે સજ્જનોને ન રૂચી. અંતે સમાધાન થયું. બાપુજી સ્ટેન્ડર પહોંચ્યા. ત્યાં પણ વેપારીઓ સામા આવ્યા હતા. બાપુજીએ ત્યાં પણ પોતાની કથા કહી સંભળાવી. અમે તો આવા અપમાનો રોજ સહન કરીએ છીએ તેમ સમજાવ્યું. બાપુજીએ સિગરામના મેનેજરને અરજ કરી. બીજે દિવસે સિગરામમાં ખેસવાની સગવડતા મળી અને બાપુજી જોહાનિસબર્ગ પહોંચ્યા. હોટલવાળાએ ઉતારો ન જ આપ્યો. અંતે મહમદ કાસમ કમરૂદીનની દુકાને ગયા. શેઠ અબદુલ ગની બાપુજીની રાહ જોઈને ખેડા હતા. પરસ્પરની દુઃખની કહાણી વર્ણવાઈ. બાપુજીને આ બધું સાંભળીને હૃદયમાં ધણું દુઃખ થતું હતું. ત્યાંથી મહા મુસીબતે પહેલા વર્ગની ટિકીટ લઈ રવાના થયા. અધવચ ગાર્ડે ત્રીજા વર્ગમાં જવા કહ્યું. પણ બલા અંગ્રેજ ઉતાડની બલમનસાઈથી નિર્વિધે બાપુજી પ્રિટોરીયા પહોંચ્યા. સત્યને માટે બાપુજીને આથી વિશેષ વેઠવું પડ્યું છે. બાપુજી આફ્રિકા વસ્યા હોય તો હિંદીઓના સ્વહક્કના રક્ષણના જ માટે. તેનું વર્ણન અગાઉના પ્રકરણોમાં આવી ગયું છે. આખરે સત્યનો જય છે. એ બાપુજીના પ્રયોગો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. શ્રુતી કહે છે કે સત્યં વદ સત્યં ચર.

સત્યનો પ્રભાવ અલૌકિક છે. સત્યમેવ જયતે સત્યથી જ વિજય પ્રાપ્ત થાય છે. બાપુજીએ સત્યને માટે ઘણું લખ્યું છે. બાપુજીનો સત્યાગ્રહ સત્યને જ માટે હતો. સત્ય પાળવું અને અસત્ય સામે સત્યાગ્રહ કરવો એ સાચા સત્યાગ્રહીનું લક્ષણ છે. બાપુજીએ

સત્યનું આચરણ કયું છે અને સત્યને માટે આફ્રિકા અને હિંદમાં સત્યાગ્રહોના જંગો ખેડ્યા છે. અનેક વખત જેલ જત્રાઓ કરો છે. પ્રજાવર્ગમાં સત્યનો પ્રકાશ પાડ્યો છે. સત્તાધારીઓના હૃદયમાં પણ સત્યનો પ્રભાવ પ્રગટાવ્યો છે અને આખરે સર્વત્ર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે. આફ્રિકામાં દિંદી પ્રજા માટે મેળવેલા પ્રજાકીય હક્કો અને હિંદે પ્રાપ્ત કરેલું સ્વરાજ બાપુજીના સત્યાગ્રહનું શુભ પરિણામ છે. ધન્ય છે બાપુજીના સત્યાગ્રહી જીવનને.

જ્ઞાન્તિ પર્વના ૧૬૨મા અધ્યાયમાં ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં બીષ્મ સત્યનો મહિમા જણાવે છે કે, “ સત્ય એ જ પરમ ગતિ રૂપ છે. સત્ય ધર્મ રૂપ છે. સત્ય તપ રૂપ છે, સત્ય યોગ રૂપ છે, સત્ય સનાતન ધર્મ છે, સત્ય ઉત્તમ યજ્ઞ રૂપ છે, અને સત્યના આધારે જ સર્વ કંટક ટકી રહ્યું છે.

x x x x

“ સર્વલોકમાં સત્યના તેર પ્રકાર માનવામાં આવ્યા છે. સત્ય, સમતા, દમ, અમાત્સર્ય, ક્ષમા, હી, તિતિક્ષા, અસૂયતા, ત્યાગરૂપ ધ્યાન, આર્યત્વ, ધૃતિ, દયા અને અહિંસા.

x x x x

“ તેમાંથી સત્ય એટલે જેનું સ્વરૂપ અવિનાશી છે અને અવિકારી છે તે. આવું સત્ય, સર્વ પ્રકારના ધર્મોની સાથે વિરોધ નહિ ધરાવનારા યોગ વડે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. તેમજ ઇચ્છાનો, દ્વેષનો, કામનો તથા ક્રોધનો નાશ કરીને પોતાના ઉપર, પોતાના પ્રિય જન ઉપર, અપ્રિય જન ઉપર અને શત્રુ ઉપર પણ જે સમાન દષ્ટિ રાખવી તેનું નામ સમતા કહેવાય છે. દમ એટલે બીજા કોઈ પણ સાંસારિક વિષયો પર રૂપૃદ્ધ ન રાખવી, ગંભીરતા ધારણ કરવી અને ધીરજ રાખવી તે. આ દમ સર્વ પ્રાણીઓને અભય આપનાર

છે, સર્વ રોગોને શાંત કરનાર છે, અને જ્ઞાન વડે તેને મેળવી શકાય છે. વિદ્વાનો કહે છે કે દાન અને ધર્મમાં સંયમ રાખવો તેનું નામ અમાતસર્ય કહેવાય છે. જે પુરૂષ વિત્ય સત્યમાં જ નિષ્ઠા રાખનારો હોય છે, તે મત્સર વિમાનો થઈ શકે છે. તેમજ જે મનુષ્ય ક્ષમાના વિષયભૂત અગ્રિય વાક્યોને સહન કરે છે તે મનુષ્ય ક્ષમાવાન ગણાય છે, કેમકે અગ્રિય અગ્રિય ગમે તે વાતને સહન કરવી તેનું નામ ક્ષમા કહેવાય છે. સત્ય જાણીને કરનારો અને લોકમાં માન્ય ગણાયેલો સાધુપુરૂષ એ ક્ષમાગુણને સારી પેઠે પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જે સુદ્ધિમાન પુરૂષની વાણી અને મન નિત્ય શાંત રહે છે, તે પોતાનું અત્યંત કલ્યાણ કરે છે. તે કોઈ વિષયમાં ગ્લાનિ પામતો નથી અને તે પુરૂષમાં જે મુખ્ય ગુણ રહેલો હોય છે તે હ્રી (લજ્જા) છે. આ લજ્જાગુણ ધર્માચરણથી મેળવી શકાય છે. કેવળ ધર્મને જાળવી રાખવા માટે જે કંઈ અગ્રિય આદિને સહન કરવામાં આવે તેનું નામ તિતિક્ષા અથવા ક્ષાંતિ કહેવાય છે. આ તિતિક્ષા ગુણનો લોકહિતાર્થે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને તેની પ્રાપ્તિ ધૈર્ય દ્વારા થઈ શકે છે. સર્વ પ્રકારના વિષય ઉપરના સ્નેહને છોડી દેવો તેને ત્યાગ કહે છે. આ ત્યાગ રાગદ્વેષ રહિત થયેલા પુરૂષથી જ થઈ શકે છે. ખીજાથી થઈ શકતો નથી. જે ગુણનો આશ્રય કરીને દંભ તથા રાગદ્વેષથી રહિત થયેલો પુરૂષ સર્વ પ્રાણીઓનું યત્નપૂર્વક કલ્યાણ કરે છે તેનું નામ આર્યત્વ કહેવાય છે. જેને લીધે મનુષ્યને સુખમાં કે દુઃખમાં કોઈ જાતનો વિકાર થતો નથી તે ગુણનું નામ ધૃતિ કહેવાય છે. પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનારા સુદ્ધિમાન પુરૂષ એ ધૃતિ ગુણનું નિત્ય સેવન કરવું અને સર્વથા ક્ષમાવાન તથા સત્યનિષ્ઠ થવું. હર્ષ, ભય અને ક્રોધનો ત્યાગ કરવાથી પાંડિત પુરૂષ દયાગુણને સંપાદન કરે છે. મન, વચન કર્મથી કોઈ પણ પ્રાણીનો દ્રોહ ન કરવો તેનું નામ જ અહિંસા કહેવાય છે. તેમજ સર્વ કોઈના ઉપર અનુગ્રહ કરવો અને યથાશક્તિ દાન આપવું એ સત્ પુરૂષોનો સનાતન ધર્મ છે.”

બાપુજીએ સત્યના ઉપરોક્ત દરેક ગુણો સિદ્ધાંત તરીકે માની જીવનમાં ઉતાર્યા છે. સત્ય વિષે બાપુજી પોતે લખે છે કે, “સત્યનો જય થાઓ. મારા જેવા હજારો ભલે નાશ પામે, પરંતુ સત્યનો જય થાવો. મારા જેવા સત્ય માણસને માટે પણ સત્યને લેશ પણ નીચું ઉતરવાનો પ્રયત્ન ન થાવ.”

x

x

x

x

હું મરી જાઉં તો મારા મરવાથી બધાં અંદરે અંદર લડવા મંડી પડે તો શું થાય એનો વિચાર પણ મેં કરી રાખ્યો હતો. મેં વિચારી રાખ્યું હતું કે બચાવવો હશે તો ઇશ્વર મને બચાવી લેશે. અહિંસાથી ભરેલો માણસ મરશે તેનું કશું પણ સાઈંજ આવશે. હું તો ગરીબ માણસ છું. મારી કશી વિસાત નથી. તો મારા મરવાથી લડી મરવાનું શું ?”

સત્યપ્રિય બાપુજીના ઉપરોક્ત કથનો હૃદયભેદક છે. આત્માવર્તનો સત્ય સનાતન ધર્મ જેટલે અંશે ઉણપ ધરાવે એટલે જ અંશે તેની અધોગતિ થાય. આ અધોગતિમાંથી તારવા અને દેશને આઝાદ બનાવવા બાપુજીએ સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાંતો પ્રજા સમક્ષ મૂક્યા છે. દેશને મળેલી આઝાદીને ગૌરવવંતિ બનાવવી હોય તો સત્ય સનાતન ધર્મનો પૂનરોદ્ધાર કરવો અતિ આવશ્યક છે.

બાપુજીનો બીજો સિદ્ધાંત દયા અને અહિંસાનો હતો. બંનેનું સ્વરૂપ લગભગ એક જ છે. દયા વગર અહિંસાનું પાલન થઈ શકતું નથી અને અહિંસાના પાલન સિવાય દયા દર્શાવી શકાતી નથી. બાપુજીએ પૂર્ણાનુભવ અને અભ્યાસ પછી જ આ સિદ્ધાંત જીવનમાં ઉતાર્યો છે અને જીવન-સમક્ષ મૂક્યો છે નવીન. કાર્મની પહેલાં પ્રથમ તો સમાજને અશક્ત અને અસ્વીકર લાગે છે. પણ જ્યારે તેના ગુણ પરિચ્છિન્નો દષ્ટિ ગોચર થાય છે ત્યારે જ તેની સિદ્ધતા સિદ્ધ થઈ શકે છે. જો કે હિંદુસ્તાન માટે આ સિદ્ધાંત નવો

નથી, પરંતુ આચરણમાં મૂકી ફળના પ્રાપ્તિ કરાવનાર તરીકે નવો લાગે. હિન્દનાં શાસ્ત્રકારોએ પણ દયા અને અહિંસાને મહત્વ આપેલું છે. મહાવીર ભગવાને જીવનચર્યાથી તે સિદ્ધ કરી બતાવેલ છે. આર્યાવર્તની વિશિષ્ટતા દયા અને અહિંસાની સંસ્કૃતિ ઉપર હતી. ઇસ્લામી રાજ્યના સમય પછીથી તેનો લોપ થયો અને તેનો પ્રાદુર્ભાવ બાપુજીએ પ્રત્યક્ષ કરાવ્યો. જે કાર્ય દેવો પણ નથી કરી શક્યા તે કાર્ય આ કળિયુગના જમાનામાં બાપુજીએ કરી બતાવ્યું છે. દેવ અને દાનવોના યુદ્ધો સત્ત્વમય હતાં. ત્યાર પછીના ઇતિહાસકારોએ વર્ણવેલા રાજકીય યુદ્ધો પણ રાજ્યમય હતાં. ફક્ત બાપુજીનું અહિંસાત્મક સત્યાગ્રહી યુદ્ધ અશસ્ત્ર હતું. એ અશસ્ત્ર યુદ્ધનો ચમત્કાર કેઈ અલૌકિક જ નિવડ્યો છે. વિજ્ઞાનકળાનો પ્રગતિમાં મનુષ્યોના સંહારને માટે અનેક નવીન શસ્ત્રો ઉદ્ભવતા જમાનામાં અશસ્ત્ર યુદ્ધથી વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હોય તો તે બાપુજીએ અને તેમના અહિંસાત્મક સત્યાગ્રહના પ્રયોગે.

“ અહિંસા પરમો ધર્મ ” । સર્વ શાસ્ત્રકારોએ અહિંસાના સુત્રને પરમધર્મ રૂપે માનેલ છે. માત્ર તેને આચરણમાં મૂકવાની આત્મશ્રદ્ધા જોઈએ. તે મેળવવી મુશ્કેલ છે. વર્તમાન યુગમાં અનેક યુવકોએ અને યુવતીઓએ અહિંસાત્મક સત્યાગ્રહની લડતમાં જીવન બલ્લીદાન આપી અમર નામના કરી છે એજ અહિંસાધર્મ પાલનનું મહાન ગૌરવ. અનેક સત્યાગ્રહી વિરપુરુષોએ જેલોના અસહ્ય કષ્ટો સહન કરવા છતાં પણ મર્યાદા નથી આપી એજ અહિંસાનું પ્રાબલ્ય. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ જેવાએ ઉઘાડી છાતીએ ગોળીઓ ઝીલવાની હિંમત બતાવી તે અહિંસા ધર્મના મનોબળે. બાપુજીને અહિંસાત્મક સત્યાગ્રહ નિર્બળ પ્રજાને સબળ બનાવવાને પારસમણીરૂપ નિવડ્યો છે. દુનિયાની પ્રજાને આકાશમાંથી ખરતા તારાની અન્યથા જેવી અન્યથા આ પ્રયોગે ઉપજાવી છે. સાચા અહિંસકની સામે ગમે તેવા ભયાનક શસ્ત્ર બળો પણ કામ કરી શકતાં નથી તે બાપુજીએ પોતાના અહિં-

સાત્મક સત્યાગ્રહ પ્રયોગથી સિદ્ધ કરી આપ્યું છે અહિંસા વિશે આપુ-
જીએ પોતે ઘણું ઘણું લખ્યું છે. તે તેમણે લખેલા પોતાના આત્મ-
કથનમાંથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

આપુજીની દયા વીર પુરુષોને પણ શરમાવે તેવી હતી. દયા
શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવાથી કે હૃદયમાં અરેકારો ઉપજાવવાથી દયા
ધર્મનું ખસન થઈ શકતું નથી. ભોજન કર્યા વગર ક્ષુધા મટતી
નથી, પાણી પીધા વગર તૃષ્ણા છીપતી નથી, તેમ કર્તવ્ય બળવ્યા
સિવાય ધર્મપાલન થઈ શકતું નથી. શિખીરાજીએ સાચળમાંથી
ભારોભાર માંસ કાઢી આપી કપોત પક્ષીને ખચાવ્યું. રંતીદેવે અનેક
દિવસોના ઉપવાસ પછી પારણા સમયનું પાણી પણ અતિથીઓને આપી
દીધું. આવા તો અનેક દર્શાંતો છે આપુજીએ દયાના સિદ્ધાન્તનું ડગલે ને
પગલે પાલન કર્યું છે. એના અનુકરણિય ઉદ્દેશો એમની જીવન-
કથામાંથી મળી શકે છે. દયાની સાથે સેવાધર્મના સિદ્ધાન્તને પણ
અનુસરવું પડે છે. દયા હોય તોજ સેવા થઈ શકે. મનુષ્યમાત્રની
સેવા કરવી એ પણ મહાન ધર્મ છે, કારણ કે જગત ધ્વજમય છે,
જગત ચેતનમય છે. ચેતનમય શક્તિમાં ન્યાં જોઈએ ત્યાં ધ્વજતોજ
આભાસ થાય છે. ધ્વજ એટલે ઇશ્વરત્વ. આપુજીએ આ સિદ્ધાન્ત
પણ સ્વિકાર્યો હતો. પાંડવોના અશ્વમેધ યજ્ઞમાં ભોજન પછીના એઠા
પતરાળા ઉપાડવાનું કાર્ય જેમ શ્રીકૃષ્ણે બળવ્યું હતું તેમ આપુજીએ
આંજણે આવેલા અતિથીઓના પેશાબની થાળી ઉપાડીને બહાર ફેંકી
દેવાનું અને જેલમાં જાજર સાફ કરવા સુધીના કાર્યો કરીને સેવા
ધર્મનું મહત્ત્વ દુનિયાને બતાવ્યું છે. આપુજીના સેવા ધર્મના અનેક
ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ છે. નિર્માલ્ય અનેલી પ્રજાને સ્વમાનનું
ભાન કરાવી સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવા સુધીનું પ્રજાકીય સેવાકાર્ય આપણી
આંખોની સામે મોજુદ છે. આથી વિશેષ કયા દર્શાંતોની જરૂર છે ?
જે કાર્ય હિંદુસ્તાનને માટે અત્યાર સુધી કાઈ નથી કરી શક્યું તે
આઝાદી પ્રાપ્ત કરવાનું મહાન કાર્ય આપુજીએ કરેલું છે. એજ એમની
સેવાવૃત્તિનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે.

ત્યાગ-વચન-સેવા થઈ શકતી નથી. ત્યાગ એજ સેવાનું સ્વરૂપ છે. સેવા કરનારાઓએ ત્યાગવૃત્તિ, જરૂર કેળવવી જોઈએ જ. ત્યાગ આદ્ય વસ્તુઓનો કયો એ ખરો ત્યાગ નથી. માનસિક ત્યાગ એ ખરો ત્યાગ છે. બળવા પહેર્યા, જંગલમાં જઈ વસ્યા કે બીજા માગી ઉદરનિર્વાહ કર્યો, પણ માનસિક કલ્પનાઓનો અને ઉદ્ભવતિ અભિલાષાઓનો ત્યાગ નથી થયો ત્યાં સુધી સાચો ત્યાગ નથી. કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ પછી યુધિષ્ઠિરને સંતાપ થતાં ખરો માર્ગ બતાવવા શાન્તિ પર્વમાં અર્જુનાદિ સર્વે બન્ધુઓએ યુધિષ્ઠિરને રાજલક્ષ્મીનો ત્યાગ નહિ કરતાં ઉપભોગ કરવા વિનંતી રૂપે કહેલાં કથનો સાચા ત્યાગની નિશાની રૂપ છે. બલે સંસારમાં હોય, બલે કુટુંબમાં વસ્યો હોય બલે અઢળક લક્ષ્મીનો માલિક હોય, રાજ્યપદ ભોગવતો હોય છતાં આસક્તિ રહિત જીવન ગુજરનાર સાચો ત્યાગી છે. ગીતા પણ ત્યાગીની પ્રશંસા કરે છે. જનકવિદેહીના, બીષ્મ પિતામહના અને કૃષ્ણાદિ મહાપુરુષોનાં કાર્યો સાચો ત્યાગ સૂચવે છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસ કહે છે કે ‘કાદવમાં રહેનારી માછલીની આસપાસ કાદવ હોય છે. તે હંમેશાં કાદવમાં જ રહે છે, પણ પોતાના શરીરને કાદવનો એક ડાઘ પડવા નથી દેતી. એમ વૈરાગ્યવાન પુરુષો સંસારમાં અનાસક્તપણે રહે છે.’ સંસાર છોડ્યો છે પણ મમતા છોડી નથી એ ઉભય બ્રહ્મ થાય છે ચંદ્રકાન્તમાં આ વિષે ઘણું દર્શાવેલું આપેલાં છે. મહેલો જેવા મકાનોમાં રહેવું, કાશ્મીરી ઉંચી જાતની સાલો આઢવી, ઘી દૂધના પૌષ્ટિક પદાર્થોનું ભોજન કરવું અને સાર્વજનિક કાર્યોના કારણરૂપે નામાભિધાનની મમતા રાખવી એને ત્યાગ કેમ કહી શકાય ?

આમુખ સાચા ત્યાગી હતા. જીવન નિભાવવા માટે અમુક સાપ્તિક પદાર્થોનું જ ભોજન કરતા હતા. દૂધ-ધોના માફક પદાર્થોનો ત્યાગ કર્યો હતો. હાથે કાતેલી અને વણેલી ખાદીના શરીર ઢાંકવા પૂરતા જ કપડાનો ઉપયોગ કરતા હતા. મદુલીમાં ગ્રામ્યજીવન મુજબ

સ્વાતંત્ર્ય જ તેમણે અબ્ધાસ સેઓ હતો. પોતે સ્થાયી આશ્રમોમાં સાદ્ય અને સાત્વિકતાનો જ આભાસ જણાવતો હતો. હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કર્યા છતાં પણ સત્તા સ્વીકારવાની મમતા ત્યાગી હતી. અધિકારની સત્તા કે દ્રવ્યની લાલચમાં તેઓ કદી કાંઈથી લલચાયા નથી. તેઓની ત્યાગવૃત્તિએ જ હિંદુસ્તાનને આઝાદી મળી છે એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નહિ કહેવાય. બાપુજી ત્યાગી બન્યા છે. તેણે સ્થાપેલા ત્રણે આશ્રમો તેમની ત્યાગવૃત્તિના પરિણામરૂપે જોનાર જોઈ શકે છે. મનોનિગ્રહ વિના ત્યાગ સંભવી શકતો નથી. મન ઉપર વિજય મેળવનાર મહાપુરુષો જ સર્વત્ર વિજય મેળવી શકે છે. જ્ઞાન સંપાદન કર્યા સિવાય મનોનિગ્રહ થઈ શકતો નથી. સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસ કહે છે કે “ જ્યાં સુધી દેહાત્મકલુષિ ટળે નહિ ત્યાં સુધી જ્ઞાન થાય જ નહિ. ” સાર્વાત્રિક ઈશ્વરત્વભાવના પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય સાચા જ્ઞાની બની શકાતું નથી. રામકૃષ્ણ પરમહંસ કહે છે કે “ હે ઈશ્વર ! આ જે કંઈ છે તે અધું તારું જ છે. દેહ, મન, ધર, કુટુંબ, જીવ અને જગત એ સર્વ તારું છે. મારું કંઈ નથી. ” એ જ્ઞાન કહેવાય છે.

બાપુજીની ભાવના આવા ઉંચા પ્રકારની હતી અને તેથી તેમણે અહિંસાનો સાચો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો હતો. બાળકની સાથે બાળક, યુવાનની સાથે યુવાન, વૃદ્ધની સાથે વૃદ્ધ, સાધુની સાથે સાધુ, સત્તાધીશની સાથે સત્તાધીશ, વીરની સામે વીર, ધર્મમંત્રીની સામે ધર્મમંત્ર, દયાર્દ્રીની સામે દયાર્દ્ર, યુવતીની સામે યુવતીની ભાવનાઓ બાપુજીએ સદા સેવી છે. જોગ-એમના જ્ઞાનની મર્યાદાનું અને વિવેકનું મહાન લક્ષણ હતું. વિવેક ન હોય તો જ્ઞાન, ત્યાગ, દયા અહિંસા આદિ બધા સિદ્ધાન્તો પાળવામાં બિનતત્વ જણાય છે. કહેવત છે કે “ વિવેકો વસ્ત્વો નિશ્ચિત્ત્વમ્. ” વિવેક એ જગતને જીતવાનું સાધન છે. વિવેક એટલે વિશ્વસ્ય. પ્રેમ વિવેકનો સમેજીડીઓ છે. પ્રેમ વગરના મનુષ્યોના હૃદયમાં વિવેકને સ્થાન હોતું નથી. પ્રેમ એટલે પ્રભુમય.

જીવન. આત્મવિકાસ એટલે આત્મસ્વરૂપની પિછાન. આત્મસ્વરૂપની પિછાન થાય ત્યારે જ જીવન મુક્તિના સાધનો સાધ્ય કરી શકાય છે. બાપુજીને નરસિંહ મહેતાનું નીચેનું ભજન બહુ જ વહાલું હતું.

“ જ્યાં લગી આત્મનો તત્વ ચિન્થો નહિ
ત્યાં સુધી સાધના સર્વ જુડી. ”

બાપુજીએ મહાન દુઃખનોત્તર પણ જીવ્યા હોય, અતિરથી અને મહારથીઓને નમાવ્યા હોય તો તે પ્રેમથી. ઇશ્વરોપાસના એ પ્રેમનું લક્ષણ છે. બાપુજીનું જીવન રામમય હતું. સવાર સાંજ રામની ધૂનમાં જ તેઓ મશગુલ રહેતા હતા. ગીતા એ રામની ઉપાસનાનું પરમ સાધન હતું. ગીતા તો ઘેર ઘેર વંચાય છે તેથી શું ! ગીતાનું જ્ઞાનપાન કર્યા સિવાય અને જીવન કાર્યમાં ઉતાર્યા સિવાય પઠન પાઠન નકામું છે. બાપુજી પોતે જ લખે એ કે “ જ્યારે જ્યારે હું બહુ બારે મુશ્કેલી-ઓથી ઘેરાઈ જઈ છું, ત્યારે ત્યારે હું ગીતામાતા પાસે દોડી જઈ છું અને એમાંથી મારું સમાધાન ન થયું હોય એવું કદી બન્યું નથી ” બાપુજી લખે છે કે દેશોત્થતિના કાર્યમાં, પ્રત્યેક શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં ગીતાજીનું શિક્ષણ આપવું જરૂરી છે. હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન સનાતન સંસ્કૃતિનો પ્રાદુર્ભાવ ગીતાનું જ્ઞાન જીવનમાં ઉતારવાથી જ ધર્મ શકશે. ગીતા વિશ્વધર્મ સૂચવે છે. વિશ્વ ધર્મનું પાલન, માનવ જીવનની મહત્તા સાધ્ય કરી હોય તો તે ગીતાજીના આદેશોનું પાલન કરવામાં. નિર્મળતા, પરોપકારવૃત્તિ અને નિડરતાથી બાપુજીનું જીવન સૂર્યના પ્રકાશની માફક પ્રકાશી રહ્યું છે. પારસમણીના સ્પર્શથી લોહ કંચન બને તેમ બાપુજીના સંસર્ગથી માટીમાંથી માનવી બન્યા છે.

નિયમિતતામાં બાપુજી કેટલા મક્કમ હતા તેનું દૃષ્ટાન્ત શ્રીનીકસ આશ્રમમાંથી મળી શકે છે. બાપુજીએ શ્રીનીકસ આશ્રમ અને ઈડિઅન ઓપિનિયન ચાલુ કરી માટીમાંથી માનવી પેદા કરવાનું કાર્ય શરૂ

કયું. તેની પ્રારંભકાળે કસોટી થઈ. ઇડિઅન ઓપિનિયન યંત્ર ઉપર ગયું અને એન્જિન બગડ્યું. નિયમસર પ્રાતઃકાળે પત્ર પ્રસિદ્ધ થવું જ જઈએ. માણસોને જગાડ્યા. કાર્યનું મહત્વ સમજાવ્યું. થાકેલા માણસોએ બાપુજીની સાથે આખી રાત કામ કર્યું. પત્રની પ્રતિષ્ઠા વધી. બાપુજીએ પોતાના જીવનકાર્યો નિયમિત રીતે કર્યા છે અને જગતને ખતાવી આપ્યું છે કે નિયમસર કામ કરનાર માનવી પોતાના કાર્યમાં વિજય મેળવી શકે છે. જેલમાં હો કે સીમલાની ટેકરી ઉપર હો, યુરોપમાં હો કે આશ્રમમાં હો, દરેક સ્થળે બાપુએ નિયમ સાચવ્યો છે અને જીવનનો અમુદ્ય સમય નકામો જવા દીધો નથી.

બાપુજી જે પ્રયોગો સમાજ સમક્ષ મૂકતા ગયા તેનો અખતરો પ્રથમ પોતે જ કરતા હતા. આજકાલ પ્રયોગશાળાઓ પ્રયોગો કરવાનું મથકુર છે. પરંતુ તે પારકા છોકરા જતી કરવાની કહેવત પ્રમાણે. તેના એક બે દાખલા અત્રે આપવા ઉચ્ચિત છે. બાપુ જોહાનિસબર્ગ રહેતા હતા. એ વખતે કસ્તુરબા હિંદમાંથી ત્યાં આવ્યા. સ્ટીમરમાં રમત રમતાં રામદાસનો હાથ ભાંગ્યો. દાકતરે પાટો બાંધ્યો. બાપુજીએ પોતાનો પ્રયોગ ચાલુ કર્યો. વિલાયતી કે દેશી દવાઓ કરતાં સામાન્ય વસ્તુઓ ફટલી અસરકારક નીવડે છે તેનો પ્રયોગ બાપુજી કરતા હતા. રામદાસનો પાટો છોડ્યો. ઘા જતે ધોયો. હાથ એટલો ખદખદી ગયો હતો કે જોતાં કંપારી છુટી. બાપુજીએ મન દઢ રાખી માત્ર માટીના પાટા બાંધવાનો પ્રયોગ શરૂ કર્યો. થોડા દિવસમાં હાથ સારો થઈ ગયો. માટી ફેટલું સરસ કામ કરે છે તેના ઉદાહરણો ઘણાં છે, પણ ડોક્ટર અને વૈદ્યોના મોહમાં પડેલાઓને આવા પ્રયોગો નિર્માલ્યતા જરેલા અને શરમિદા લાગે છે. બાપુજીએ તો ઉપવાસ, માટી અને પાણીને આત્મશુદ્ધિનાં સાધનો માન્યાં છે.

બાપુજીનો સ્વાશ્રયનો સિદ્ધાંત જીવનની સાદાઈને વધારે મહત્વ આપે છે. જેમ અને તેમ જરૂરીયાત પુરતી વસ્તુઓ રાખવી. દરેક

કાર્ય હાથેકરી ક્ષેત્રું અને ખારકા હિપર આંધાર રાખવો નહિ. આ સિદ્ધાંતિ આપુલએ મહેરવેશ સહો પહેર્યો હતો. ધરની વસ્તુ પણ સાદી હતી. જોડે દળવાની ધંદી જાવ્યા અને આટો દળવાનું કાર્ય પોતે તથા છોકરાએ કરવા માંડ્યું. ધીમે ધીમે કામ કરવાનો હિમંગ વધતો ગયો. કસ્તુરબા પોતે પણ ધંદી ફેરવતાં હતાં. અને આખંતુક લેકિને પણ તેમાં રસ પડતો હતો. કાર્ય કરવામાં બળાત્કાર કરતાં પ્રેમની બાવના વિજય મેળવે છે. માબાપોના શુણ્દોષ બાળકોમાં ઊતરે છે. એ આપુલની માન્યતા દઢ હતી અને એજ દષ્ટિએ આપુલએ પોતાના કુટુંબીઓને અને સમાજમમાં આવનારાઓને પોતાની જાતનો પદાર્થ પાઠ આપ્યો છે. આપુલએ જીવનને યશનામી બનાવ્યું હોય, કાર્યમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હોય, અને દુનિયાભરની પ્રજાના મન જીત્યા હોય તો તે આ સિદ્ધાંતોથી છે.

એ ધૈર્યની સમાનતા વગર રથ બરાબર ચાલી શકતો નથી. માનવજીવન રથ યશસ્વી બનાવવાને માટે એ ચક્રોની સમાનતા જોઈએ. સ્ત્રી અને પુરુષ જીવન રચના એ ચક્રો છે. સ્ત્રી સહચારીણી હોય, પતિના કાર્યમાં ઉત્સાહી બની સહકારી બનનારી હોય તો પુરુષ પોતાનો જીવનરથ ઈચ્છાનુસાર વહન કરી શકે છે. આપુલના જીવનરથમાં કસ્તુરબાનું સહકારીત્વ ડગલે અને પગલે અનુકૂળ હતું. દંપતિ જીવનની શરૂઆતમાં રાજકોટના વસવાટ દરમિયાન કસ્તુરબાનું વર્તન કંઈક અસંતોષી હતું, એવું એ સમયના આપુલના પ્રસંગ હિપરથી સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ આપુલની સમયસચકતા અને સાત્ત્વિક પ્રયોગોને અંતે કસ્તુરબા આપુલને અનુકૂળ થઈ શક્યાં છે.

વ્રતપાલનમાં જેટલા આપુલ આગ્રહી હતા તેટલા જ કસ્તુરબા હતાં. ડરબનમાં કસ્તુરબાની બચંકર જીવલેણ માંદગી વખતે બંનેના વ્રતપાલનની કસોટી થઈ હતી. જે ડોક્ટરની સારવાર નીચે હતા તેમણે આપુલને જણાવ્યું કે જીવાડવાં હોય તો દારૂ અને માંસ

આપવાની ખાસ જરૂર છે. આપુણએ તેવી રજા આપવાની ના પાડી. પણ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યતાના હિમાયતી આપુણએ જણાવ્યું કે “કસ્તુરબાની ઈચ્છા હોય તો તે લઈ શકે છે.” કસ્તુરબાને સમજાવવામાં આવતાં તેમણે ચોખ્ખું જણાવી દીધું કે “મારે ધાંસનો સેરવો નથી લેવો. મનખાદેહ વારંવારે નથી આવતો. જલે તમારા યોજામાં હું મરી જાઉં, પણ મારાથી આ દેહ વટલાવાશે નહિ. મને અહીંથી સ્વછ જાવ.” આપુણને દઢતાપૂર્વકના કસ્તુરબાના ઉપરોક્ત જવાબથી સંતોષ થયો અને ડોક્ટરના પૂર્ણ આગ્રહ અને દરદી કદાચ રસ્તામાં મરણ પામશે એવો હૃદયભેદક અભિપ્રાય હોવા છતાં કસ્તુરબાએ આપુણને હિંમત આપી—“મને કંઈ નહિ થાય.” હિંમતભર્યા આ શબ્દોથી આપુણને હિંમત આવી અને કપડાની ઝોળીમાં ડરબનથી ફીનીકસ લઈ ગયા. માથુસ વૃતપાલન અને સલના પ્રભાવ વડે ગમે તેવાં કપ્પો વેડીને પણ પુનઃજીવન મેળવી શકે છે તેનું આ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ છે. કસ્તુરબા જીવલેણ ઘાતમાંથી બચ્યા અને દંપત્તિનું વૃતપાલન અડગ રહ્યું. વૃતપાલનનો આવો ઉત્તમ સિદ્ધાંત પાળનારાઓ આત્મા ઉપર વિજય મેળવી શકે છે.

જીવનમાં આપુણએ દેશની અને જગતની સેવા કરવાને આત્મબળ અને દિવ્યશક્તિ પ્રાપ્ત કર્યાં હોય તો તે અલ્પચર્યાપાલનની પ્રતિજ્ઞા પછી જ. આપુણએ અલ્પચર્યાનું વૃત લીધા પછી જેમ જેમ તેનો પ્રભાવ વધતો ગયો તેમ તેમ અલ્પચર્યાના સિદ્ધાંત ઉપર આપુણની દઢતા વધતી ગઈ. અલ્પચર્યાનું પાલન કરવું હોય તો સાત્ત્વિક અને સાદા ખોરાકની જરૂર છે. તેથી આપુણએ દૂધ પણ છોડ્યું. જીવન-પર્યાંત ગાય ભેંસનું દુધ લીધું નથી. જ્યારે નાતાલમાં ઝુલુ લોકોનો અળવો થયેલો ત્યારે આપુણ પોતાના સાથીઓ સાથે ઘાયલ થયેલાઓની સારવાર કરવા ગયા હતા. આ વખતે તેઓએ જે સેવાકાર્ય કર્યું છે તે અનુકરણિય છે. આપુણ લખે છે કે આવું બળ અલ્પચર્યા-પાલનની પ્રતિજ્ઞાથી મળી શક્યું છે. આપુણના શબ્દોમાં કહીએ તો

“અહિં મારા ધ્વજચર્ય વિષેના વિચારો પરિપક્વ થયા. મારા આશીર્વાની જોડે પણ મેં તેની કેટલીક ચર્યા કરી. ઇશ્વરદર્શનને સારૂ ધ્વજચર્ય અનિવાર્ય વસ્તુ છે. એ તો મને હજી પ્રત્યક્ષ નહોતું થયું. પણ સેવાને અર્થે આવશ્યક છે એમ હું સ્પષ્ટ જોઈ શક્યો. મને લાગ્યું કે આવા પ્રકારની સેવા તો મારે ભાજે વધારેને વધારે આવશે અને જો હું ભોગવિલાસમાં, પ્રજ્ઞેત્પત્તિમાં, સંતતિ ઉછેરમાં રોકાઈ તો મારાથી સંપૂર્ણ સેવા નહીં થઈ શકે. મારાથી બે ધેડે નહીં ચડાય. જો પત્નિ સગર્ભા હોત તો હું નિશ્ચિંત મને આ સેવામાં ન જ ઝંપલાવી શકત. ધ્વજચર્યના પાલન વિના કુટુંબવૃદ્ધિ એ સમાજના અબ્યુદય માટેના મનુષ્યના પ્રયત્નની વિરોધી વસ્તુ થઈ પડે. વિવાહીત હોવા છતાં ધ્વજચર્યનું પાલન કરાય તો કુટુંબસેવા સમાજ સેવાની વિરોધી ન થાય. આવા વિચારોના વમળમાં પડી ગયાથી વ્રત લઈ લેવા કંઈક અધીરો પણ બન્યો. આ વિચારોથી મને એક પ્રકારનો આનંદ આવ્યો ને મારો ઉત્સાહ વધ્યો. કલ્પનાએ સેવાનું ક્ષેત્ર બહુ વિશાળ કરી મૂક્યું. સેવાનો સિદ્ધાંત અમલમાં મુકવાનો હોય તો ધ્વજચર્ય પાલનનો સિદ્ધાંત પહેલો અમલમાં મુકવો જ જોઈએ એવું બાપુજીનું કથન અને જીવન અનુસરવા યોગ્ય છે.

બાપુજીની એવી વૃત્તિને કસ્તુરબાએ શોભાવી છે, બાપુજીના પ્રયોગોને કસ્તુરબાએ સફળ બનાવ્યા છે. બાપુજીના સિદ્ધાંતોનું કસ્તુરબાએ અનુકરણ કર્યું છે. એકંદરે બાપુજીએ જીવનકાર્યમાં યશ પ્રાપ્ત કર્યો હોય તો તે કસ્તુરબાના સહકારીત્વથી જ. પતિનના સહકાર સ્ત્રિવાય પતિ કોઈ કાર્યમાં સફળતા મેળવી શકતો નથી એના અનુભવો આપણી સામે પ્રત્યક્ષ છે. આખર સુધી કસ્તુરબાએ બાપુજીની આરા પાળી છે, એમના કાર્યને સહકાર આપ્યો છે અને સાચો પતિ ધર્મ બજાવ્યો છે. કસ્તુરબાની પાછળ થયેલું લાખો રૂપીઆનું કસ્તુરબા સ્મારકફંડ અને તેના ચાલુ થયેલા અનેક કાર્યો કસ્તુરબાના જીવનની યજ્ઞમાળા રજુ કરે છે.

આપુળનો આત્મવિકાસ એટલો ઉચ્ચ કાટીનો હતો કે તેમણે દેશોન્નતિમાં આત્મોન્નતિ માનેલ છે અને તેથી જ દેશોન્નતિ કરવાને દેશને જીવનનું બલિદાન આપ્યું છે. સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ વગર દેશોન્નતિ થઈ શકે નહિ અને પ્રજાકીય જાગૃતિ સિવાય સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ થઈ શકે નહિ એ સિદ્ધાન્ત આપુળએ સ્વીકાર્યો હતો અને તેને માટે જીવન પર્યાંત અથાગ પરિશ્રમ સેવ્યો છે. સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો સ્વદેશી વસ્તુઓનો પ્રચાર આવશ્યક છે. હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિને જાળવવાની દુનિયામાં પ્રાધાન્યત્વ ભોગવતી હતી તે તેની વિશિષ્ટતા ને મૂળ સિદ્ધાન્તોએ પ્રેરેસર આનંદશંકર આપુભાઈ ધ્રુવે વિદ્યાપીઠમાં બાળ્ય આપતી વખતે હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિને લક્ષમાં રાખી કામ કરવા ઉપર બાર મૂક્યો હતો. દેશ પરતંત્ર બન્યો ત્યારથી મૂળ સંસ્કૃતિનો નાશ થતો ચાલ્યો. પરદેશી ધુંસરીમાં પરદેશી વાતાવરણે સામ્રાજ્ય ચલાવવા માંડ્યું. આપુળએ દેશની નાડ તપાસી પ્રજાને જાગૃત બનાવી અને સ્વદેશોભિમાનનું બી રોપો નાખ્યું થતી પ્રાચીન સંસ્કૃતિને સત્કારવા પ્રજાને હાકલ કરી. દેશની હુંડાટી લક્ષ્મી દેશમાં રાખવાના કાર્યક્રમો રચાયા. રચનાત્મક કાર્યક્રમ અને આત્મોદ્ધારની યોજના પ્રચારમાં મૂકવા માંડી. ખાવાને અનાજ, પહેરવાને કપડાં જોઈએ તે દેશમાંથી મળી શકતાં હોય તો પરદેશીથી શા માટે મોહિત બનવું પડે? આપુળના આ સિદ્ધાન્તે સ્વદેશી કારીગરી અને સ્વદેશી વસ્તુઓને ઉત્તેજન મળ્યું. ઘેર ઘેર રેંટીઓ ફરવા લાગ્યા અને તાંતુયજ ચાલુ થયા. પ્રો. આનંદશંકર ધ્રુવે વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ કહ્યું હતું કે “ રેંટીઓ એ તમારો તાંતુયજ છે. યજ્ઞ જેટલી પવિત્ર બુદ્ધિથી કાંતવાનું અને વણવાનું કર્મ કરો. રૂમાંથી સુતરનો તાંતણો ખેંચો તેમ બુદ્ધિનો તાંતણો પણ મગજમાંથી ખેંચો. અને જેમ સુતરને વણો તેમ બુદ્ધિના તારને પણ આત્મામાં વણો.” આપુળએ આ સિદ્ધાન્ત જીવન પર્યાંત પાળ્યો છે. કદિ રેંટીઓ ચલાવ્યા વગર રહ્યા નથી. આની સાથે આપુળનો કર્તવ્ય સિદ્ધાન્ત

પણ સાબીત થાય છે. ઉત્સાહથી કર્તવ્ય કરનાર મનુષ્ય ક્યારેય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આપુલ ઉત્સાહી અને કાર્યદક્ષ હતા. જીવનના અંત સુધી એ સિદ્ધાન્ત તેમણે પાળ્યો છે.

उत्साहो बलवानार्य नास्तुत्साहात्परं बलम् ।

सौत्साहस्य हि लोकेषुन किञ्चिदपि दुलभम् ॥

સર્વ પ્રકારના કાર્યો ઉત્સાહથી જ સિદ્ધ થાય છે. સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં એકલો ઉત્સાહ જ બળવાન છે. આ જગતમાં ઉત્સાહના કરતાં બીજું અધિક બળ કાંઈ જ નથી. ઉત્સાહી પુરુષને ત્રૈલોક્યને વિશે કાંઈપણ દુર્લભ નથી.

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महारिपुः ।

આળસ એ મનુષ્યનો મહાન શત્રુ છે. આપુલએ મોંઘીના બિઝાનામાં પણ બની શક્યું ત્યાં સુધી ઉત્સાહથી કાર્ય કર્યું છે. એ જ એના જીવનની મહાન યશસ્વી કારકિર્દિ છે.

આપુલએ આત્મિક કેળવણી ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો છે. જ્યાં સુધી હિંદુસ્તાનના વિદ્યાર્થીઓ આત્મિક કેળવણી પ્રાપ્ત ન કરે ત્યાં સુધી બ્રાહ્માન્તર કેળવણી નિષ્ફળ છે. આત્મિક કેળવણી આત્મિક કેળવણી પામેલા શિક્ષકો જ આપી શકે. શિક્ષક અને શિક્ષણ એ બેની ઉચ્ચતા આપુલએ સુંદર શબ્દોમાં અનેક વખત વર્ણવી છે. ભાષાની પણ એટલી જ જરૂરીઆત જણાવી છે. ગુજરાતી ભાષાને સરળ, સાદી અને ધરમથુ બનાવવાને આપુલએ ઓછો પ્રયાસ નથી કર્યો. વિદ્યાપીઠ દ્વારા ગુજરાતી શબ્દકોષ તૈયાર કરાવી એકધારી બોડણી બનાવી, ભાષાને ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચાડી છે. ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરવામાં પણ આપુલએ ઓછો ફાળો નથી આપ્યો. નવજીવન કાર્યાલય દ્વારા અનેક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરી સમાજ સમક્ષ મૂક્યાં છે. નવજીવન અને હરિજનમંદુ દ્વારા પ્રજાનું નવું ધડતર

ધડયું છે. સ્વહસ્તે લખેલી તેમની પોતાની આત્મકથા હિંદુસ્તાનની સમૃદ્ધિના ઝળકતા કાહીતુર સમાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઝળકે છે. મણિ પ્રકાશથી શોભે છે, ચંદ્ર શિતળતાથી શોભે છે, વૃક્ષો ધટાથી શોભે છે, તેમ મનુષ્યો સદ્ગુણોથી શોભે છે, સદ્ગુણી મનુષ્યોમાં પણ મહાન પુરુષો ગ્રહમંડળમાં શોભતા સૂર્યની માફક પ્રકાશે છે. આપુલએ પોતાનું જીવન મુકરર કરેલા સિદ્ધાંતો પ્રમાણે ધડી દુનિયાને પ્લ્હાર્થ પાઠ રૂપે રહી જીવનયશ પ્રાપ્ત કર્યો છે તે અદ્વિતીય છે. ભારતમૈયાએ કરોડો અને અખળે પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા તેમાં કોઈ કોઈ મહાનુભાવો ગ્રહમંડળમાં વિરાજતા તારલાઓની માફક ચમકી રહ્યા. પરંતુ સર્વથી શ્રેષ્ઠ પ્રકાશમાન ચંદ્ર છે. આપુલ ભારતમૈયાના ચંદ્ર સમાન સપુતનું સ્વમાન મેળવી ચૂક્યા છે.

एकस्यन्द्रस्तमोहन्ति न च तारा गणोऽपिच ॥

આપુલએ પોતાના જીવન પ્રભાવથી ભારતમૈયાની કુખને દુનિયામાં ઉજળી છે, પ્રકાશમાન બનાવી છે. ધન્ય છે એ આપુલને.

નહિ બૂલે આપુલને, નહિ બૂલે

કાળાંતે પણ હૃદયપટથી આપુલને નહિ બૂલે માનવી.

રામરાજ્યની ભાવના અને આપણી ફરજ

તોરક

નવવૃક્ષ બધાં ફળદ્રુપ ફળે,
વનવેલ સમાન ન વાળી વળે;
સરખાં નવ ધાન્ય જણાય ખળે,
મન ધમ્મીત સર્વ સદા ન મળે.

બધાય પુષ્પો સુગંધી આપતાં નથી. સુગંધી આપનાર પુષ્પોની સુગંધી પણ સરખી હોતી નથી. શુભાખ ખીલે છે ત્યારે જ તેની સુગંધી પ્રસરે છે. ચંપો ઉઘડે છે ત્યારે જ તેની સૌન્દર્યતા જણાય છે. કમળમાં ઉગતા કમળોની પાંખડીઓ પ્રસરે છે ત્યારે જ અસ્પર્શ જળખિંદુની પ્રતિતી થાય છે. માનવ જીવનના હૃદયો ધમ્મીત આશાઓ પૂર્ણ થતાં પ્રકુલ્લીત બને છે. પરંતુ બધીયે ધારેલી આશાઓ ક્યા માનવીની પૂર્ણ થયેલી છે? મહારાજા દશરથની ધમ્મી રામને રાજગાદી આપવાની હતી એજ પ્રાતઃકાળે રામને વનવાસ જવું પડ્યું અને મહારાજા દશરથને રામ વિયોગે પ્રાણ ત્યાગ કરવા પડ્યા. કૈકયીની અભિલાષા ભરતને રાજ્ય અપાવવાની હતી. એજ ભરત સાધુ વેશે નંદિઆમમાં ચૌદ વર્ષ વસ્યા. કૈકયીને માથે કલંક ચોટ્યું. રાવણે સીતાને હરી લાવવા જે

અભિલાષાઓ સેવી હતી તે નિષ્કુળ ગઈ અને લંકાના પતન સાથે પોતાનો અને કુટુંબીઓનો નાશ થયો. માનવીની બધી કદપનાઓ પાર પડતી હોત તો ઇશ્વરને કેાણુ માનત ? વર્તમાન સમયમાં આપણી સામે સેવાના અનેક દષ્ટાંતો અનુભવાયાં છે કે માનવીની કદપનામાં ઇશ્વરની સહાયતા હોય તો જ તે પાર પડે છે. છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધનાં પરિણામો આપણી આંખ સામે તરવરે છે. ધૂળ ભેગી મળે ગઈ હોટલરની મહત્વાકાંક્ષા ! હુનરઉદ્યોગમાં આગળ વધતું જતું જાપાન હતું ન હતું થઈ ગયું. આપણે હિંદને સ્વરાજ્ય અપાવવાની લડત શરૂ કરી ત્યારે સ્વપ્નમાં પણ નહોતી એવી હિંદ અને પાકિસ્તાનની યોજના કબુલ કરવી પડી. હિંદ ઉપર ૧૫૦ વર્ષના આધિપત્ય પછી બ્રિટનને હિંદ છોડવું પડશે એવી કદપના ભાગ્યે જ હતી. દુનિયામાં સામ્રાજ્ય ભોગવતું બ્રિટન આપણના અહિંસાત્મક સત્યાગ્રહની સામે ટક્કર ઝીલી શક્યું નહિ. આ બધાં પરિણામો કેાને આભારી છે ? અનુભવ, જ્ઞાન અને સત્યનિષ્ઠાએ વિચાર કરીએ તો સર્વ શક્તિમાન ઇશ્વરી શક્તિનું જ તે પ્રાપ્ત્ય બતાવે છે. લગભગ સારૂંક વર્ષ ઉપર દાદાભાઈ નવરોજીએ કોંગ્રેસના પ્રમુખપદેથી સ્વરાજ્યનો શબ્દ ઉચ્ચાર્યો. મહાનુભાવ તિલક મહારાજે તેને પ્રચારમાં મૂકી વિસ્તૃત બનાવ્યો. આપણે અહિંસાત્મક સત્યાગ્રહની લડતથી તેને અપનાવ્યો અને સાધ્ય કર્યો. પરંતુ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી પુનઃ રામરાજ્યની પ્રગતિ જોવાની તેમની અભિલાષા અપૂર્ણ રહી ગઈ. આ ક્રમ શું સૂચવે છે ? ઇશ્વર પ્રેરિત જે મનુષ્યોને હાથે જે કાર્ય થવાનું નિર્મિત હોય છે તે જ થાય છે.

રામરાજ્ય એટલે સાત્વિકતાનું રાજ્ય, પ્રમાણિકપણાનું રાજ્ય, સત્યનું રાજ્ય, અહિંસાનું રાજ્ય, ભાતુભાવનું રાજ્ય, એકદરે કહીયે તો કૌટુંબીક રાજ્ય. એક કુટુંબ્ય ઐક્ય ભાવનાથી જે સુખ વૈભવ ભોગવી માનવજીવનની મહત્તા સાથે આત્મકદયાણુ સાધી શકે એ જ પ્રમાણે આખાથે દેશનું વર્તન સુખ અને સંતોષમાં નિયમિત રીતે

ચાલ્યા કરે એનું નામ રામરાજ્ય. આપુણ હિંદુસ્તાનમાં આવું રામરાજ્ય સ્થાપવાની અભિલાષા સેવતા હતા. પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે આપુણની એ ઉચ્ચભાવનાઓ કોણ, ક્યારે, અને કેવી રીતે પૂરી કરી શકશે ?

આપુણ તો ગયા પણ એમની ભાવના રહી ગઈ હિંદુશાસ્ત્રોના નિયમ પ્રમાણે જમે તેવો દૈવી આત્મા હોય તો પણ અતિમ સમયની વાસનાઓ અધુરી રહી જાય છે. એ પૂર્ણ થતાં સુધી તેમના દૈવી આત્માને પણ શાંતી અને મુક્તી મળતાં નથી. “શ્રી મુંડકોપનિષદ્માં કહ્યું છે કે—કામાન્યઃ કામતત્તેમન્યમાનઃ સ કામભિર્યાયતે તત્ર તત્ર । પર્યાસકામસ્ય કૃતાત્મનસ્તિવદૈવ સર્વે પ્રવિલીયન્તિ કામાઃ ॥ અર્થાત્ કામનાવાળા મનુષ્યોની મનની જે જે કામનાઓ હોય છે તે તે કામનાઓ સહીત તે મનુષ્ય અન્ય દેહમાં જન્મ ધરી પુરી કરે છે અને પૂર્ણ કામ કૃતાત્માઓની તો સર્વે કામનાઓ અહીં જ વિનાશ પામેલી છે.”

આ સિદ્ધાન્તની પુષ્ટિમાં હિંદના ગર્વનર જનરલ માનવતા ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચાર્યે આપુણના સ્થાપેલા સેવાગ્રામ આશ્રમની આપુણના ગયા બાદ પ્રથમ મુલાકાત લીધેલી તે વખતે ઉચ્ચારેલા શબ્દો ધ્યાનમાં લેવા જોગ છે. તેમણે કહ્યું હતું કે “આપણા લોકોની એક એવી કલ્પના છે કે મરણ વખતે માણસની વાસના જે અધુરી રહી જાય છે, તો તેનો જીવ મૂળ રહેવાની જગ્યાની આસપાસ ભટક્યા કરે છે. એ અધુરી વાસના પુરી નથી થતી ત્યાં સુધી એ જીવને શાન્તિ નથી થતી.” આ શબ્દો વિચારીએ તો હિંદમાં રામરાજ્ય ન સ્થપાય ત્યાં સુધી આપુણ દેવ ભૂમિમાં વસવા છતાં પણ પૂર્ણ શાન્તિ ન મેળવી શકે. આ વિષયના પ્રતિપાદનમાં છદિઓપનિષદ્માં કહ્યું છે કે “અથ સ્વલુ ક્રતુમયઃ પુરુષો યથાક્રતુરસ્મિન્લોકે પુરુષમવતિ તથેત પ્રેત્ય મવતિ ॥ આ પુરુષ ખરેખર નિશ્ચયે અને સંકલ્પોવાળો તે પુરુષ-જીવ વર્તમાન દેહમાં

રહીને જેવું ધ્યાન, જેવાં સંકલ્પ અને જેવા નિશ્ચયવાળો હોય છે તેવો જ તે મરીને જન્મે છે (અધૂરાં પૂરાં કરવા).

દેશના કમલાગ્યે આપુણની રામરાજ્ય સ્થાપવાની ઈચ્છા પૂરી ન થઈ. આપુણના જીવનયોગે જે કાર્ય થવાનું હતું તે થયું. આપુણએ રોપેલા ખીને ફળદ્રુપ વૃક્ષ બનાવવું એ તેના અનુયાયીઓનું કર્તવ્ય છે. આપુણે કરવાનું કરી ગયા છે. પરંતુ તેને અમલમાં મૂકવું એ હવે હિંદી સરકાર અને હિંદી પ્રજા ઉપર છે. આપુણએ જે પ્રેમથી પ્રજાને ભગૃત કરી છે, જે પ્રેમથી પ્રજાનું આત્મમંથન કર્યું છે અને જે પ્રેમથી પ્રજાના ભાગ્યોદયની રૂપરેખા ઉચ્ચારી છે તે પૂર્ણ થાય તોજ આપુની ઈચ્છા પાર પડી કહેવાય, આપુણ પ્રત્યેના પ્રજાને પૂર્ણ પ્રેમ આંકી શકાય. આપુણના સ્વર્ગ પ્રયાણ સમયે હિંદી પ્રજાએ ન મૂતો ન મલિષ્યતિ એવો આંતરીક પ્રેમ વિયોગ દુઃખથી વલોવાતા હૃદય અને નયનોથી વહેતી ગંગા યમુનાની અશ્રુધારાએ દર્શાવ્યો હતો. આ પ્રેમની ખરી કસોટી હવે જ થઈ શકે. રાજાજીએ જો કે આશ્રમવાસીઓને જ ઉદ્દેશીને કહ્યું છે છતાં એ શબ્દો હિંદી-ઓને હૃદયમાં ઉતારવા જેવાં અને ફરજ રૂપે જીવનમાં ઉતારવા જેવાં છે.

આ રહ્યા તે અમૂલ્ય શબ્દો “ જ્યાં સુધી આપુણની ઈચ્છા પૂરી નહિ પડે ત્યાં સુધી (સેવાગ્રામની) દશેદશ સંસ્થાઓ પર આપુણનો ઉદ્દેશવાળો જીવ બટકયા કરશે. એમના જીવની શાન્તિને અર્થે પ્રાર્થના કરવાથી હવે કશું નહિ વળે. તેની શાન્તિને માટે તમારે સૌએ તેમની ઈચ્છા પૂરી કરવી જોઈએ. જ્યારે જ્યારે આપણે ભૂરાં કામ કરીશું ત્યારે તે જીવ શાન્તિની ટોચ પરથી નીચે ગબડી પડશે ને આપણે ફરી પાછો તેને શાન્તિના ધામમાં સ્થાપવાનો બાકી રહેશે. તેથી આપુ પર આપણને પ્રેમ હોય તો આપણે સૌ સારાં કામો કરીએ એથી દેશને લાભ થશે ને આપુણના જીવને પણ શાન્તિ થશે.”

રાખજીના વેદ મંત્ર જેવા આ કથનો દરેકે દરેક હિંદીએ હૃદયમાં ક્રોતરી રાખવા જેવાં છે. જ્યાં સુધી આ કથનો અમલમાં નહિ મૂકાય ત્યાં સુધી બાપુજીની અભિલાષાઓ પૂર્ણ થયેલી નહિ કહેવાય. બાપુજીનો વિયોગ તો થયો; હવે બાપુજીના પ્રત્યક્ષ દર્શનની અભિલાષા નકામી છે. જો બાપુજીએ હૃદયમાં વાસ કર્યો છે તો આપણે તેમના કાર્યોને મૂર્તિમંત બનાવવા કટિબદ્ધ થવું જોઈએ. જલે કેઝિસમેન હો કે સામ્યવાદી હો, જલે સમાજવાદી હો કે આર્યસમાજ હો, જલે હિંદુ હો કે ઇસ્લામી હો, જલે ખ્રિસ્તી હો કે હરિજન હો, પણ દરેકે દરેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય એ જ છે કે બાપુજીએ અમૃતસમા પીવરાવેલા ગીતામૃતના પાનની અમ્મરતા સાધ્ય કરવા પ્રયત્નશીલ બનવું જોઈએ. બાપુજીનું જીવન, બાપુજીનું કાર્ય અને બાપુજીનું કથન ખરેખર આદર્શભૂત હતાં. તેમાંથી સ્ફોળ પણ આપણે આપણા જીવનમાં ઉતારતાં શીખીએ તોજ આપણે બાપુજીના પ્રેમની પ્રતિષ્ઠા જળવી ગણાય. આજે બાપુજી આપણી સમક્ષ નથી. સર્વ કાંઈ બાપુજીને યાદ તો કરે જ છે, પરંતુ તેથી કાંઈ કાર્યસિદ્ધિ થવાની નથી. બાપુજીના વચનો પ્રમાણે વર્તન કરવાથી બાપુજીનો આત્મા નિત્ય આપણા ઉપર અમોની વૃષ્ટિ કર્યા કરશે, અર્થાત શુભ આશીર્વાદો વરસાવ્યા કરશે જ.

સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થયાને લગભગ એ વર્ષ વીત્યાં છે. બાપુજીના સ્વર્ગારોહણને પણ દોઢેક વર્ષના વહાણાં વહી ગયાં છે. સ્વરાજ્ય પહેલાંનું હિંદ અને આજનું હિંદ જમીન આસમાનનો તફાવત મૂલ્યે છે. આજાદી મળ્યા પછી હિંદી પ્રજાની સુખ સગવડોની જો અભિલાષાઓ સેવવામાં આવતી હતી તે આજે ક્યાં છે? સમગ્ર હિંદી પ્રજાની અક્યતા થવી જોઈએ તે આજે ક્યાં છે? ગરીબ પ્રજાને પૂરતો ખોરાક અને વસ્ત્રો મળવાં જોઈએ તે આજે ક્યાં છે? મોંઘવારી કુદરે અને લુસરે આગળ વધતી જાય છે, મતભેદો અને કાર્યભેદો ગંગાની નહેરોની માફક નિરનિરાળા વહે છે, શ્રીમંતો સ્વાર્થમાં

એટલા બધા તક્ષીન થયેલા જણાય છે કે જાણે બાપુજીની દયા અને અહિંસાના સિદ્ધાન્તને તો શું પણ શબ્દોને એ વિસરી ગયા હોય તેવો અનુભવ થાય છે. પ્રજા ઉપરના બોળ ઓછા થવાને બદલે દીન પર દીન વધતા જાય છે.

મધ્યમ પ્રજા અસહ્ય બોળથી ત્રાસી ગઈ છે. દેશમાં ઉત્પન્ન થતાં ષૈષ્ટિક અનાજને બદલે પરદેશી, આરોગ્યને હાનિકારક ખોરાક પ્રજા વર્ગને લેવો પડે છે. આવા આવા બનાવોથી પ્રજા વર્ગમાં અસંતોષ જણાય તો તે સ્વાભાવિક છે. તેનું કારણ એટલું જ જણાય છે કે સમસ્ત પ્રજા એકબીજાનાં ઉત્તમ વિચારોને અને ચાલુ પરિસ્થિતિને સમજવાને અશક્ત છે. આવી કઠંગી સ્થિતિમાં પણ બાપુજીની રામરાજ્ય સ્થાપવાની ભાવનાને મૂર્તિમંત સ્થાપવાનાં કાર્યમાં ધૈર્યથી આગળ વધવું તે જ આપણી બાપુજી પ્રત્યેની સેવા છે.

પ્રજા વર્ગની સુખસગવડતા ખાતર, સુવ્યવસ્થા અને સંરક્ષણતાની ખાતર સમયોચીત કાયદાઓ દરેક સભ્ય રાષ્ટ્રને ધડવા પડે છે તે યોગ્ય છે, પણ જો રાજ્યને ઉદાર દષ્ટિ, દીર્ઘદષ્ટિ અને પુરી નૈતિક વૃત્તિ વાળા અમલદારોનો અભાવ હોય અને સામેથી પ્રજા તે તે રાષ્ટ્ર અંરક્ષીત કાયદાઓને તેવી જ દષ્ટિથી અપનાવે નહિ ત્યારે તે કાયદાઓ પરસ્પરને દુઃખરૂપ થઈ પડે છે.

આપણી સરકાર ભલે હિંદ દેશને અમેરીકા દેશ જેવો ધનાઢ્ય દેશ બનાવવા કે ઔદ્યોગીક ઉન્નતિમાં પ્રગતિમાન કરવા પ્રયત્ન કરે પણ તેને સમય જોઈ એ એ સ્વાભાવીક છે.

પ્રજાની ફરજ છે કે બીજા યુરોપીય સભ્ય દેશોની માફક ધારેલું શુભ પરીણામ પ્રાપ્ત થતાં સુધી ધીરજ રાખીને સમયને અપનાવી લેવો જોઈએ. પ્રગતિમાં આગળ વધેલા દેશોની માફક પ્રજા વર્ગમાં સ્વદેશ ભક્તિની ભાવના સંપૂર્ણ જનગૃહ ન બને ત્યાં સુધી દેશને ઉચ્ચ કક્ષાએ લઈ જવાના મનોરથો સિદ્ધ ન થાય. તો પછી બાપુજીની

રામરાજ્યની ભાવના પ્રાપ્ત કરવી મુશ્કેલ થઈ પડે એ બનવા નેમ નથી લાગતું? ઇંગ્લંડ, અમેરીકા, રશિયા, જાપાન, આદિ દેશો ને આગળ વધ્યા હોય તો ત્યાંની સમસ્ત પ્રજા વર્ગની ઉત્કૃષ્ટ ભાવના છે. શિસ્ત, અને સંરક્ષણ ખાતર એ પ્રજા આત્મચલિદાન કરતાં પણ પાછી હઠતી નથી, અને એથીએ આગળ પોતાની સમૃદ્ધિનો અને કુટુંબનો ત્યાગ કરવા પર્યંત પોતાના મનોબળને કેળવી શક્યા છે. હિંદી પ્રજાની આંતરીક મનોભાવના જીદી છે. અફસોસની વાત છે કે તે દેશો હિંદુસ્તાન દેશના પ્રાચીન સાહિત્ય ઉપરથી, તત્ત્વજ્ઞાનના પુસ્તકો ઉપરથી નવી નવી શોધો કરી આગેકુચ કરતા જાય છે ન્યારે હિંદુસ્તાનને તે દેશોની પ્રગતિનું અનુકરણ કરવું પડે છે.

ન્યાં સુધી સમસ્ત દેશની પ્રજાના હૃદયમાં દેશભક્તિની ભાવના દૃઢ ન થાય, અને દેશોદ્ધારને માટે ધન સંપત્તિ, શિસ્તપાલન, અને દેહના બલિદાન આપવાની તત્પરતા ન દર્શાવાય ત્યાં સુધી દેશની ભાવિ ઉન્નતિના શુભ ચિહ્નો આકાશ પુષ્પવત ગણાય.

દેશોદયની ભાવનામાં ન હોય ધર્મભેદ, કે ન હોય જ્ઞાતિભેદ. પ્રાચીન હિંદુસ્તાન આજ મનોભાવનાએ દુનિયાના સર્વ દેશો પર પોતાની પ્રતિભા સૂર્યના કિરણોની માફક ઝળકાવી શક્યું હતું.

પ્રજા વર્ગો સરકારની જવાબદારીનો ખ્યાલ કરવો નેમએ. દેશને આઝાદી મળી તે વખતે એવો ખ્યાલ ભાગ્યેજ હશે કે સરકારને વિશેષમાં વિશેષ લક્ષ હિંદુસ્તાનના સંરક્ષણ અને ન ધારેલી કુદરતી આફતો માટે આપવું પડશે. આઝાદી મળ્યા પછી ન ધારેલા એવા ધણા બનાવો બની ગયા છે. બાપુજીનું બલિદાન, કાશ્મિર પાકિસ્તાનનો ઝગડો, બ્રહ્મદેશનું તોફાન, સામ્યવાદ, સમાજવાદ, રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘ વિગેરેની વિરોધી પ્રવૃત્તિઓ સરકારના કાર્યમાં કેટલા વિઘ્નરૂપ થઈ પડી છે એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે. દેશી રાજ્યોના એકમે દેશની ભાવિ ઉન્નતિના ચિહ્ન રૂપ છે; ત્યારે દેશની નૈતિક અધોગતિ અને

સંકુચિત સ્વાર્થ પરાયણતા દેશની ભાવિ પડતીની આગાહી રૂપ છે. આપણે એટલું જ ઈચ્છીએ કે આપણના આદેશને માન આપી આપણ પ્રત્યેનો ભક્તિભાવ દર્શાવવો હોય તો આપણા મનની નિર્બંધતા દૂર કરવી જોઈએ જ. “વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્” એ ન્યાયે દરેકે પોતાનો ધર્મ અને ફરજ અદા કરવા કટિબદ્ધ થવું જોઈએ. તોજ આપણનું રામરાજ્ય સ્થાપવાની ભાવના આપણે પૂર્ણ કરી શકીશું. આપણ હમેશાં શુભ આશિર્વાદ પાડવે છે કે આગળ વધવું હોય તો મારા આદેશને પ્રહણ કરો, મારા નામ સ્મરણથી કે મારી મૂર્તિની પૂજા કરવાથી કે મારા સ્થાનોને તીર્થમય બનાવવાથી તમે ક્ષણભર ઉચ્ચ ભાવના કેળવી શકશો, પરંતુ મારી ભાવના મુજબ રામરાજ્ય સ્થાપી નહિ શકો. રામરાજ્ય સ્થાપવું હોય તો સત્ય, દયા, અહિંસા, અને બ્રાતૃભાવનું પાલન કરતાં શીખો. હિંદી પ્રજા પોતાની ફરજ વિચારતાં શીખે અને હિંદી સરકાર વિજયવંતી બને એજ અંતિમ ઈચ્છા. અંતમાં આપણએ જીવન પર્યંત કર્મયોગ સાધી દેવી પ્રકૃતિએ હિંદી પ્રજાના હૃદયોમાં પ્રાચીન સનાતન પ્રણાલિકાની ગૌરવવંતી ઉચ્ચ ભાવનાઓ જાગૃત કરી છે તેને વિશેષ ફળદ્રુપ બનાવવા તેમ જ હિંદમાં પુનઃ રામરાજ્ય સ્થાપવાની ભાવના પૂર્ણ કરવા આદર્શ આદેશો સમજાવ્યા છે. આપણે જેમ આપણને ભૂલ્યા નથી તેમ આપણ આપણને ભૂલે તો નહીં જ. આપણી સુખશાન્તિમાં આપણના આત્માને પૂર્ણ સંતોષ થાય તે સ્વાભાવિક છે. હાલમાં આપણા ઉપર જે અનેક પ્રકારનાં સંકટોનાં વાદળો ઘેરાઈ રહ્યાં છે તેમાંથી મુક્ત થવા આપણે તો એક આપણને જ યાદ કરવા રહ્યા, કે જેથી તે જ આપણ પોતાનું અધુરું રહેલું કાર્ય પૂર્ણ કરવા આ દેશમાં પધારે, પોતાની દેવી શક્તિએ હિંદી પ્રજામાં જાગૃત થયેલી જ્યોતને વિશેષ જાજવલ્લભાન બનાવે એવી પ્રભુ પ્રત્યે આપણે નમ્ર પ્રાર્થના કરવી એજ ઉચીત છે.

(ભૈરવી)

આપુળ, પુનઃ પધારો સ્વદેશ, આપુળ પુનઃ પધારો સ્વદેશ;
કરવા કાર્યો પૂર્ણ, અધુરાં કરી ગયાં નિર્દેશ. આપુળ.

ઝંખે જનતા શ્વાસે શ્વાસે, પ્રિયકર પ્રીય હૃદયેશ;
આત્મ જ્યોત નિસ્તેજ બની તે પ્રગટાવા પુરુશેષ. આપુળ.

ભારત કુંજ સૌંદર્ય પ્રકૃત્વિત, ઇચ્છે સૂર સૂરેશ;
કર્મ વીર વિષ્ણુ કરમાયે, એ વિકસાવાને વિશેષ. આપુળ.

ભાન હુલ્લા વીર ભારત જ્યા ધરતા દિવ આવેશ;
સત્ય શાંતિ પ્રસારાવી દેવા અહિંસાનો આદેશ. આપુળ.

રામ ધુનથી મુજતું ભારત, સાંજ સવાર હમેશ;
અન્યુ પ્રાણુ વિષ્ણુ પ્રાણુ પુરવા, કિચ્ચરી રામ રમેશ. આપુળ.

ત્યાગ તપસ્યા કરી મંત સમ બનવ્યો આઝાદ દેશ;
રામરાજ્યના કોડ પુરવા, ભારતના પ્રણયેશ. આપુળ.

જીવનભર સેવા કરી જનતા, દીપવ્યો સાધુ વેશ;
જગમાં જળહળ કરી ભારતી, સિદ્ધ કર્યો ઉદ્દેશ. આપુળ.

મુક્ત કરી સીતાને રામે, હણી યુદ્ધે લકેશ.
શસ્ત્ર વિષ્ણુ કરી મુક્ત ભારતી, કરે પ્રશંસા શેષ. આપુળ.

જગ જનતામાં જ્યોત પ્રસારી, પ્રભુ પ્રભુતા પરમેશ;
બ્રાત્ર ભાવથી જીત્યા હૃદયો, તજી રાગ દીક્ષ દેશ. આપુળ.

પ્રેમી પ્રેમ પ્રભા પ્રગટાવો, કરી સત્ય ઉપદેશ;
નયન આંસુઓ લુંછો ભારત, પૂર્ણ કરો અવશેષ. આપુળ,

જય હો આપુતો ! જય હો હિંદી સરકારનો ! જય હો હિંદી
પ્રજાનો; જય હિંદ !

ત્રયોદશા શ્રાદ્ધ નિમિત્તે બાપુજીને અંજલી

આ પુસ્તકની પૂર્ણાહુતીમાં બાપુજીના ત્રયોદશા શ્રાદ્ધ નિમિત્તે
ભરમ અને અરથી વિસર્જનના દબ્બ્યાબર્યા સરવસ પ્રસંગે અનેક
મહાનુભાવો તરફથી બાપુજીને સપ્રેમ અંજલી અર્પવામાં આવી
હતી, એ પ્રમાણે આ લેખકે પણ અદ્યપમતિ અનુસાર અર્પેલી અંજલી
આ સ્થાને આપવાનું ઉચિત જણાય છે.

ટોહા

તાજ વગરનો રાજવી, લુપતીઓનો ભૂપ,
બાધી સ્વર્ગ સીધાવીયા, આત્મા દિવ્ય અનુપ.
યોગેશ્વર શ્રી કૃષ્ણના, કહેવાયે અવતાર,
દયા, અહીંસા, સત્યના, પ્રેમી પાલનહાર.
બાપુ વિહોણા લોક, બાપુ બાપુ બોલતાં,
રડતાં મૂકી પોક હૃદયે ભરતાં મુસકા.
ગીતા, રામની ધુન, આઠે પહોરે ચાલતી,
દેશ બની સમ સુન, દે બાપુને અંજલી.

શોકોદ્ગાર

બાપુના વિયોગે આજ દુનિયા ઝુરી રહી છે.
ત્રયોદશાનું શ્રાદ્ધ લોકો અત્રુપાતથી સારી રહ્યા છે.

બાપુને સ્વર્ગ સીધાવ્યાને આજે તેર દિવસોના વહાણા વહી
ગયાં છે. છતાં આઠે પહોર રામની ધુન અને ગીતાના પાઠોથી બાપુના
સંભારણું દેશભરમાં સંભળાઈ રહ્યાં છે.

બાપુ એટલે સાચો સંત, હિંદનો આત્મા, દુનિયારભરનો સાચો
સલાહકાર.

સત્ય અને અહીંસાનો અડગ ઉપાસક, સાત્ત્વિક શાંતિનું સ્વરૂપ,
હરિજનોનો હિદ્દારક, દયાનો સાગર.

કલિયુગનો મહાન યોગી, ભારતનો ભારતજયો વીર મહાત્મા
આજે દુનિયાને શોકમાં ગીરફતાર બનાવી રહેલ છે.

બાપુજીએ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરી પ્રતિષ્ઠા પૂર્ણ કરી છે.

પરંતુ રામરાજ્ય સ્થાપવાની તેમની ઉચ્ચ ભાવના અધુરી
રહી છે. તે પૂર્ણ કરવાનું કાર્ય હિંદી સરકાર અને જનતાનું છે.

બાપુજી ગયા છે, પણ તેમના દિવ્ય આત્માની અમર જ્યોતિ
જગતમાં ઝળકી રહી છે.

નહિ ભૂલાય તેમનો આત્મસ્વાતંત્ર્યતાનો મહામંત્ર, સત્યાગ્રહની
સૌત્વીક ભાવના, સત્ય, દયા અને અહીંસાના અજીત આદેશો.

ઐક્યતા, સમાનતા, અને સેવાવૃત્તિથી બાપુની આગ્રાઓનું
પાલન કરવું તેજ બાપુને શાશ્વત શાન્તિ અર્પવાની અંજલી.

અરે શાં હિંદના આર્વા પાપ, ગયા બાપુજી સ્વર્ગે (૨)
હશે પૂર્વના અમોઘ શું આ, હિંદ જનતાનાં પાપ.....અરે

વ્યાધ્યો સધળે સંતાપ, જ્યાં ત્યાં જપાય બાપુના જપ
યાદ કરી સૌ મહાત્મા ગાંધી કરતા અતિ વિલાપ.....અરે

હતા જે સાચા તારણહાર, મળે નવ જોડી જગ મોજર
અનાધાર બની ભારતી આજે, અશ્રુ સારે અમાપ.....અરે

સંત તણો જે સંત ગણાયો, કર્મ વીર એ ભારત થયો
ત્યાગી રાગી સ્વરાજ કેરા જીરવે નહીં કોઈ તાપ.....અરે

સત્ય અહિંસા તણા ઉપાસક, શાંતી તણા સદા ઉપાસક
જનતા રડતી યોધાર આંસુ, કરતી કરુણ આભાપ.....અરે

અમર નામના કીધી જગમાં, તપતું તેજ તપસ્વી દ્રગમાં
પ્રણય પ્રભા પ્રસરાવી પ્રેમી પૂણ્યવંત નિધાપ.....અરે

સ્વર્ગે સિધાવેલો સંત

- તારીખ ત્રીસમી જાન્યુઆરી સન ઓગણીઅડતાલીસ,
સંત સુતો તાણી સોડ સદાની શોક વ્યાપ્યો દશ દિશ,
કાળની કુરતા બેઈ લોકો રહ્યા ધૂસકે રોઈ.....(૧)
- સત્ય દયાની મૂર્તિ સનાતન સાત્વિક શુદ્ધ સ્વરૂપ,
અહિંસાનો એ આત્મા અનુપ સ્વર્ગે સિધાવ્યો અનુપ,
મળે નહિ જગતે બેડી, કાળે કુરતા ન છોડી.....(૨)
- ભારતનો બડવીર ભૂમંડળે ત્યાગી તારણહાર,
આત્મ સુની બની ભારતી આજે રડતી આંસુએ ચોધાર,
અવધ બની રામ સુની, છાતી કુટતી જનુની.....(૩)
- જીવનભરમાં સેવા કરી દેશ, લીધા સ્વરાજ્યનો પંથ,
આત્મજીવી શસ્ત્રવિદ્યુ ઝડપ્યો કસ્તુરબાનો એ કંથ,
મોહન એ મોરલીવાળો ગયો, ફેર વર્ત્યો કાળો.....(૪)
- અમદાવાદને આંગણે બાંધ્યો આશ્રમ કર્મ પ્રધાન,
સુતને તાંતણે ડોલાવી દુનિયા, મેળવ્યો વિજય મહાન,
બીજમની સોડમાં સુતો, જીત્યા જેણે કાળના દુતો.....(૫)
- ઈન્દ્રને આપ્યો દેહ દધિયી દધિયીનો અવતાર,
શાન્તીને કારણ દેહ સમર્પ્યો રાજસિંહાસન દાર,
ધન્ય ધન્ય ભારત જાયા, રડે આજ હીંદુરાયા.....(૬)
- પ્રેમની પ્રતિમા સાક્ષાત જાણે મુખમુદ્રા ગંભીર,
તેજ તપસ્વી ચક્ષુએ જીત્યા પ્રતિપક્ષી મહાવીર,
મહાત્મા એ નિરાબિમાની, ગયા ગાંધી દેશ સુકાની.....(૭)
- દેવને ફુલંબ આત્મા અનેરો ઝડપી લીધો કિરતાર,
દયા ન આવી દિલમાં જરીએ દેશ બન્યો સુનકાર,
કૃપા કિરતાર વિસારી, બની ભારતી નોધારી.....(૮)
- પ્રજાને વિવિધ લાડ લડાવી આપુ ગયા પરલોક,
આપુની આસા શિર ચડાવે પાળી આપુનો સોક,
પ્રેમી પ્રમાપ્રેમ પ્રસારો, ગૌરવ આપુનું વધારો.....(૯)

દોહા અને સોરઠા

શું સુખ્યું કીરતાર દયા દયાળુ ક્યાં ગઈ,
 ભારત તારણહાર, દુરતાથી ગાંધી હણ્યો ?
 પૂર્ણ તપસ્વી પ્રેમનો, ત્યાગી યોગી રાજ,
 સુતો યમુનાના તટે, કરતાં લોક વીલાપ.
 ગાંધી આશ્રમ આંધ્યો, સાબરમતીને તીર;
 ગાંધી વિષુ સુતો પડ્યો, આત્મા વિષુ શરીર.
 લાડ લડાવ્યા આપુએ, તેત્રીસ કોટી આળ;
 ત્યજી ગયા પરલોકમાં, કોણ લેશે સંભાળ.
 આપુ આપુ મોલતા વદલભભાઈ પટેલ;
 રડે જવાહર વીરલો, આંસુ વહેતાં નેણ.
 નથો થયો થાશે નહિ, ગાંધી ભારત વીં;
 જગે ઉગ્મળી ભારતી, ગયો ગાંધી રણધીર.
 દેવ વસ્યા દેવળ મહી, પૂજે પુજારી લોક,
 જગ જનતાના દીલડે, પુજાય ગાંધી એક.
 ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે રડી પડ્યા, દેશ અન્યો સુનકાર;
 ગાંધી વીરહે માનત્રી, કરતાં હાય પુકાર.
 કાળે ન છોડી કુરતા, અગ્નિએ ખાળ્યો દેહ;
 પણ અમર જ્યોત ઝળકા રહી, પૂજે આજે લોક,
 મોહ લગાડી જગતને, માર્યાં મોહનાં આણ,
 મોહન મનમોહન ગયો, જુલાય ના ફા કાળ.
 ઘટે ના આપુ આપને, તજી જવું નિજ આગ,
 મગવાના બહુ ફોક, ક્યારે પુરશે આપુજ ?
 અણુધાર્યાં અણુચિંતવ્યાં, વાગ્યા ગોળીના ધાવ,
 વેરણ બની પીરતોલડી, મનની મનમાં રહી ગઈ.
 આપો આશીર્વાદ, આપુ ભારત માતને;
 ખીલવે નિજ સ્વરાજ, આંતરવિગ્રહ છોડીને.
 સ્વીકારો અમ અંજલી, મહાત્મા આપુ આજ;
 ત્રયોદશાને દિવસે, અર્પે છે હિંદુ ભાવ.
 પ્રસરાવ્યો પ્રેમી પ્રણય, પ્રણયે જીત્યા ઇશ,
 આપુ પ્રણય ન જુલશી, યાસુ એ જમદીશ.

અગાઉથી આહક થનાર ઉદારચિત્ર સદ્ગ્રહસ્થાની નામાવલી.

૫૦૧	શ્રીયુત જયંતીલાલ મણિશંકર ઝોઝા	કલકત્તા
૫	,, માણિકલાલ મંગળજી ઝોઝા	ઉખરા
૧૦	,, દામોદર કાનજી ઝોઝા	કમ્પાલા
૨	,, જટાશંકર નારણજી શુક્લ	મોમ્બાસા
૨	શેઠ ધ્રમેજી શીવજી	જંગપાર
૧	બહેન હેમલતાબાઈ કાનજી	,,
૧	શેઠ દામોદર સામજી ખખલા	,,
૧	શેઠા આર દામોદર ભીમજી એન્ડ કું.	,,
૧	શેઠ મેલજી સુંદરજી	,,
૧	,, રણછોડદાસ કમ્પાણજી	,,
૧	,, જોડા લીલાધર	,,
૧	,, ડૉક્ટર	,,
૧	,, ખીમજી ગોરધનદાસ ગાંધી	,,
૧	શેઠા મોરારજી વીસનજી એન્ડ સન્સ	,,
૧	શેઠ વલ્લભજી મુળશંકર જાની	,,
૧	,, ગોકળદાસ સુંદરજી	,,
૧	,, અંબાલાલ હરગોવીંદ શાહ	,,

૧	,,	મથુરાદાસ સુંદરજી	,,
૨		અમૃતલાલ કાશીરામ જાની M. B. E.	,
૧	શેઠ	ઉમિયાશંક શિવશંકર દવે	,,
૧	શેઠ	હરિદાસ વલ્લભદાસ	,,
૧	શેઠ	નરસિંહદાસ નરભેરામ શાહ	,,
૩	શેઠો	દ્વારકાદાસ મોરારજી એન્ડ સન્સ	,,
૧	બહેન	હીરાલક્ષ્મીબાઈ પંડ્યા A. M. I. F. R. S. T.	,,
૧	શેઠ	અમીચંદ જેઠાભાઈ ગાંધી	,,
૫	શેઠો	હંસરાજ મુલજી એન્ડ સન્સ	,,
૧	શેઠ	વસનજી હંસરાજ	,,
૧		મેસર્સ જેસાણી ખંધર્સ	,,
૨	શેઠ	મોહનલાલ ચત્રજી મહેતા	,,
૧	શેઠ	વલ્લભદાસ ભવાનીદાસ	,,
૧	શેઠ	મોહનલાલ કૃષ્ણાશંકર જાની	,,
૧	શેઠો	ગોકળદાસ ધરમશી એન્ડ કું.	,,
૨	શેઠ	મુલજી મોરારજી	,,
૧	શેઠ	માવજી જીવણદાસ	,,
૧	શેઠ	રતનશી જીવણદાસ	,,
૧	શેઠ	જમાલભાઈ બાવાભાઈ	,,
૧	શેઠ	નવનીતદાસ નરશીભાઈ	,,
૧		આનંદેશ શેઠ ગુલામઅલી કાદરભાઈ	
		M. B. E. એટવેફેર	,,

૨ શેઠ માવજીભા વલ્લભદાસ	”
૨ શેઠ હંસરાજભા વલ્લભદાસ	”
૧ શેઠ રતનશીભાઈ જેઠાલાલ	”
૧ શેઠ શ્યામરજી બી. સીધવા	”
૧ ઓનરેબલ ફાઝલભાઈ નાસરભાઈ	”
૨ ઓનરેબલ શેઠ વઝીર અબ્દુલ્લાભાઈ ગાંધીભાઈ	”
૧ શેઠ રૂસ્તમજી સીધવા	”
૧ શેઠ પ્રફુલ્લભાઈ સોમાભાઈ પટેલ	”
૧ શેઠ નરભેરામ પાનાચંદ મહેતા	”
૩ શેઠા મુલજી વાલજી એન્ડ સન્સ	”
૧ શેઠ પોપટલાલ	”
૧ એરીક જે. સ્ટીવન એસકવાયર M. A. L. L.B.	
બેરીસ્ટ એટ લો. એડમીનીસ્ટ્રેટર જનરલ	”
૧ આલીજહા અબ્દુલકરીમભાઈ સાલેહ	”
૧ ડૉક્ટર તારાચંદ કાનજી ગોરડીઆ	”
૧ શેઠ હમનભાઈ મોનભાઈ પટેલ B. A.	”
૧ શેઠ બીપુભાઈ જી. નાયક B. A. B. T. S.	”
૧ શેઠ પ્રાગજી શંકરલાલ પંડ્યા	”
૧ શેઠ હીરાલાલ રામકૃષ્ણ જોશી	”
૧ શેઠ ચંદ્રસિંહ દારકાદાસ જેસરાણી એડવોકેટ	”
૧ શેઠ વૈકુંઠરાય કૃપાશંકર બક્ષી	”
૧ ડૉક્ટર સી. જે. આસર	”

૧ ડૉક્ટર આર. બી. પટેલ	”
૧ શેઠ વાલજીભાઈ શંકરભાઈ	”
૧ શા. મંગળદાસ મનસુખરામ વઢીલ	અમદાવાદ
૨ પંચાલ જીલાભાઈ હીરાચંદ	અમદાવાદ
૧ માસ્તર ગીરધરલાલ ઉમેદચંદ	અમદાવાદ
૧ શ્રીમુત બાલમુકુન્દ બાસ	વિરમગામ

ભારતી વંદન

જય જય વડુ ભારતી !

ચરણ કમળમાં ભારતી !..... ટેક.

સ્વર્ગ સમી સોહાય સુખીમાં,

અમી ઝરણાં વહેતાં દ્રષ્ટીમાં;

શશી શીત કિરણો સારતી.....જય.

રામ-કૃષ્ણ તુંજ ખોળે આવ્યાં,

ભક્ત ધ્રુવ-પ્રહ્લાદ સૃજન્યાં;

દિવ્ય પ્રભાવ પ્રસારતી.....જય.

જનકસુતા, ગાર્ગી, દત્તમાતા,

શક્તિ સ્વરૂપ વિશ્વે ખ્યાતા;

ઓજસ અનુપમ ધારતી.....જય.

કર્મ વીર ગાંધીજી જેવા,

ઝળકયા જગતે કરી જગ સેવા;

ગર્વીત ગર્વ વીદ્યારતી.....જય.

ધન્ય ? ધન્ય ? ભારત વીર જન્યાં,

ગૌરવવંતા ગાન ગદ્યાયા;

તાપ ત્રિવિધ નિવારતી.....જય.

શુદ્ધ સનાતન સાત્વીક મૂર્તિ,

સદ્ભાવે કરતિ પુર્તિ;

ભવદ્ધિ પાર ઉતારતી.....જય.

આત્મ જ્યોત ઝળકે તુજ સ્મરણે,

પતિત પાવન અશરણ શરણે;

વિશિષ્ટતા વિસ્તારતી.....જય.

પ્રેમી શાંતીના પાઠ પઢાવે,

વિશ્વ પ્રેમ મર્મે સમજાવે;

જગ જનતા ઓવારતી.....જય.

